

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

*Türk-müsəlman dünyasında ilk
demokratik dövlət – Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyətinin 100 illiyinə ithaf olunur.*

ZƏKULLA BAYRAMLI

F Ü Z U L İ...VƏ...

“Elm və təhsil”
BAKİ – 2018

***AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi
Şurasının 12 aprel 2018-ci il 05 sayılı qərarı ilə nəşr edilir.***

Elmi redaktor: Fəridə Əzizova

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Rəyçilər:

Məhərrəm Qasımlı

*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, Əməkdar Elm Xadimi,
Dövlət mükafatı laureatı*

Ataəmi Mirzəyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Zəkulla Bayramlı. Füzuli...və...

Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 328 səh.

ISBN 978-9952-8142-5-73

© Zəkulla Bayramlı, 2018

ÖN SÖZ YERİNƏ

Füzulidən nəşə yazmaq həm çətin, həm ağır, həm də çox məsuliyyətlidir. Gecə səhərədək ürəyinin qanı ilə bir neçə beyt yazıb sonra da bəzi səbəblərdən bəyənməyən, onlara yiyə çıxmayan bir şairdən məqalə, yaxud kitab yazmaq, əlbəttə, belə də olmalıdır. Sözə ilahi vergi kimi yanaşan, ilahi qüdrətlə də yazıb-yaradan Füzuli 500 ildir ki, dünyanın çeşidli bölgələrində sevilə-sevilə oxunur, əzbərlənir, təhlil edilir, sevib-sevilənlərin pənahı, sığına-caq yeri olur.

Mən də hələ orta məktəbdə ikən məşhur “Məni candan usandırdı...” qəzəlini ilk dəfə oxuyandan Füzuli sehrinə, tilsiminə düşənlərdən biriyəm. Bu sadə və müəmmalı qəzəldən yola çıxıb başqa Füzuli əsərləriylə tanış olduqdan sonra kimi oxudumsa, istər-istəməz, onunla tutuşdurdum, onunla müqayisə etdim. Və bu dünyada Füzuli varkən başqa bir şairdən nəşə ciddi bir şey yazmağı heç vaxt ağılıma sığışdıra bilmədim.

Dünya ədəbiyyatının ən parlaq incilərindən biri olan Füzuli poeziyası haqqında bədii, publisistik və başqa yazılarım olsa da, bu kitaba yalnız elmi məqalə və araşdırmalarımı salmaq qərarına gəldim. İndiyədək müxtəlif qəzet, jurnal və dərgilərdə nəşr olunmuş bu məqalələrin toplu halında işıq üzü görməsini məsləhət bildim. Burada başqa şair və sənətkarlarımız haqqında da bəzi yazılar vardır, ancaq onlar da Füzuli sənəti, Füzuli sevgisiylə yoğrulmuş, Füzuli poetikası ilə bu və ya başqa şəkildə ilgilidir.

“BAĞDADDAN DOĞAN GÜNƏŞ”

XVI yüzildə Bağdad göylərində bir günəş doğdu. Bu, üç dildə ölməz əsərlər yaradan Məhəmməd Füzuli günəşi idi. Özü də elə bir günəş ki, gur şəfəqlərini getdikcə Azərbaycan-türk dili başa düşülən bütün ölkələrə, məmləkətlərə saçdı. 500 ilə yaxındır ki, çeşidli qitə və iqlimlərdə yaşayan milyonlarla insanlar istilik və hərarəti bir an da azalmayan bu günəşin şəfəqlərindən qızınır, işığından nurlanır, gözəlliyindən zövq alırlar.

Orta çağlardan üzü bəri bütün anadilli ədəbiyyatımızın ən yüksək zirvəsi, dogma dilimizi ilk dəfə ərəb və fars dilləriylə yanaşı dura biləcək poeziya dili səviyyəsinə qaldıran, həqiqətən, Füzuli poeziyasıdır. Türk dilinin fonetik-leksik qanunlarına və ruhuna yad olan ərəz vəznə ilə “barışmasında”, daha doğrusu, türk dilinin ərəz vəzninə uyğunlaşdırılmasında da Füzuli bütün bacarıq və istedadını sərf etmiş, əsl ustadlıq göstərmişdir. İslam dini və mədəniyyətinin yayılmasında türk hökmdar və sultanlarının qılınc gücünə gördükləri işləri Füzuli öz qələmiylə görmüş, “pəhləvan” qüdrətli sözləriylə dünyanı tutmağa nail olmuşdur.

Məhəmməd Füzulinin doğum tarixi 1494-cü il qəbul edilsə də, onun təxminən 1480-85-ci illər arasında Kərbəla şəhərində anadan olduğu daha çox ağlabatandır. Şairin öz həyatı haqqında yeri gəldikcə verdiyi cüzi məlumatları, eləcə də əsərlərində adları keçən bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətləri diqqətlə araşdıran çox görkəmli füzulişünas alimlər də bu fikirdədir: məsələn, tanınmış türk araşdırıcılarından Əbdül-

qadir Qaraxan,¹ Hasibə Mazıoğlu, italyan şərqşünası Alessio Bombaçi, Azərbaycan alimi Ə.Səidzadə və b. Göstərmək olar.² Doğulduğu yer, özünün birmənalı olaraq dediyi kimi, ərəb İraqı, müsəlman dünyasının mühüm mədəniyyət mərkəzi – Bağdad yaxınlığında yerləşən Kərbəla şəhəridir. Məsələn, farsca divanının dibaçəsində (giriş hissəsində) yazır:

“...Doğulduğum və yaşadığım yer İraqi-ərəbdir ki, sultanların kölgəsindən uzaq və sakinlərinin şüursuzluğu üzündən xərabə qalmış bir ölkədir”.³

Yenə həmin dibaçənin sonunda deyir:

*Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şe`rimin
Hörməti hər yerdə vardır, xəlq onun müştəqidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə lə`lü nə mirvaridir,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.*⁴

Elə buna görə də bir çox orta əsr təzkirəçiləri onu “Füzuli Bağdadi” kimi təqdim edirlər. Bəzi qaynaqlara görə, o da Dədə Qorqud kimi Oğuz türklərinin Bayat boyuna mənsubdur. Şairimizin Ağqoyunlu türkmənlərindən olduğunu deyənlər də vardır. Atasısı Süleyman kişi mənşəcə Azərbaycandan olub, sonralar öz elatıyla İraqa köçüb Bağdad civarında yerləşən Azərbaycan türklərindən biridir. Hətta Füzulinin uşaq yaşlarında öz ailəsiylə oraya köç etdiyini ehtimal edənlər də olmuşdur. Təsadüf deyil ki, böyük şair əsərlərində

¹A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 274.

²R.Azadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. B. Elm, 2014, s. 98.

³M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə (tərtib edən: akademik H.Araslı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, III c. s. 14.

⁴Yenə orada, s. 19.

yeri gəldikcə özünü “qərib” adlandırmış, ömrü boyu vətən həsrəti, doğma yurd nisgilindən şikayətlənmişdir. Özəlliklə, lirik qəzəllərində tez-tez rast gəlinən “qəriblik”, “vətən həsrəti”, “qürbət” motivlərini yalnız indi çox dəbdə olan sufimistik baxımdan izah etmək mümkün deyildir. Çox zaman bu, haqsızlıqlarla qarşılaşan şairin iç dünyasından vulkan kimi püskürən şəxsi iztirabları, daxili mənəvi yaşantıları kimi də üzə çıxır:

*...Əsiri-qürbətiz, bir səndən özgə aşınamız yox,
Ayağın kəsmə başınçün bizim möhnətsəralərdən.
Səba, kuyində dildarın nədir üftadələr halı?
Bizim yerdən gəlibsən, bir xəbər ver aşinalərdən.⁵*

*...Nola ağlarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb,
Lacəram, giryən olur qılğac vətən yadın qərib.⁶*

Dövrünün ziyalı və mədəni adamlarından olan Süleyman kişi oğlu Məhəmmədə yaxşı təhsil vermək üçün əlindən gələni etmiş, savadlı müəllimlər tutmuş, onun oxuması üçün hər bir şəraiti yaratmışdır. Şairin atasının Hillədə müfti olması fikri də bəzi qaynaqlarda yer alıb. Məhəmmədin uşaqlıq və gənclik illəri Kərbəla, Nəcəf, Hillə və Bağdad kimi şəhərlərdə keçmiş, təhsilini də, çox güman ki, elə bu şəhərlərdə tamamlamışdır. Uşaqlıqdan elmə və biliyə böyük həvəs göstərən Məhəmməd dövrünün bir çox eimlərini-dil, ədəbiyyat, məntiq, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, astronomiya, nücum, fıqh və b. mükəmməl öyrənir. Bu, gələcəkdə böyük şairin

⁵M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 238.

⁶Yenə orada, s. 70.

ölməz əsərlərində bədii formada-çəşidli məcaz və təşbəhlər geyimində verdiyi bilgi və məlumat bolluğu şəklində özünü göstərir. Bəzi rəvayətlərə görə, ədəbiyyat müəllimi dövrünün tanınmış şairi Həbib, ərəb dili müəllimi isə Xacə Rəhmətullah əfəndi olmuşdur. Deyilənə görə, gənc Füzuli müəllimi Xacə Rəhmətullahın qızına dəlicəsinə vurulmuş, ancaq ilk məhəbbəti uğursuz olmuşdur. Gəncliyində ilk sarsıdıcı mə-nəvi zərbə alan Füzulinin gələcəkdə ürəkləri sızladan, yandırır-yaxıcı lirik – aşiqanə qəzəllər yazmasında bu əzəblı sevgi böhranı da öz rolunu oynamışdır. Hətta ölməz məhəbbət dastanı-“Leyli və Məcnun”da şairin özünün iztirab dolu qarşı-lıqsız məhəbbət macərasını təsvir etdiyini deyənlər də vardır.

Gənc Məhəmmədin çox erkən yaşlarından yaradıcılığa başladığını, tez də məşhurlaşdığını öz sözlərindən öyrənirik:

*Seyti-fəsaḥət ilə sözüüm tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tıfli-zəbun hənuz.
Buyi-xoşumla oldu müəttər dimağlar,
Mən nəfeyi-vücuddə bir qətrə xun hənuz.*⁷

Ancaq özünü bütünlüklə bədii yaradıcılığa həsr etməz-dən öncə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, o zamankı bütün elmləri oxuyub-mənimsəmişdir. Eyni zamanda, öz doğma dilindən başqa, ərəb və fars dillərini də o dillərdə gözəl şeirlər yazacaq səviyyədə öyrənməsi və yalnız bundan sonra “ilhamının köh-lən atına” geniş meydan verməsini də dahi sənətkar dibaçədə xüsusi vurğulayır.⁸ Bu, onun sözə, sənətə necə də böyük bir məsuliyyətlə yanaşdığını bir daha açıb-göstərir. Sanki, bu

⁷M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 29.

⁸Yenə orada, s. 29-30.

yolla elmlə poeziyanı bədii yaradıcılığında birləşdirmək istəmiş, öz sözləriylə desək, “dövrünün yeganəsi” olmaq istəmişdir. Təsadüf deyil ki, Füzulinin şeirlərini “elmlı şeir”, özünü isə “alim-şair” adlandıran bir çox tədqiqatçılar vardır.

Gənc yaşlarında keçirdiyi faciəvi sevgi böhranından özünə gələn Füzuli sonralar əsl müsəlman kişisi kimi ailə həyatı qurmuş, ev-eşik sahibi olmuşdur. Fars dilində qələmə aldığı bir qəzəlinə özünün toy gecəsini təsvir etdiyi ehtimal olunur:

*Vəslin mənə novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.⁹*

Ümumiyyətlə, şair ailəni cəmiyyətin əsas dayaqlarından saymış, İslamda ailə məsələləri və prinsiplərinə böyük hörmətlə yanaşmışdır. Bunu “Rind və Zahid” əsərində ata Zahidin oğlu Rində verdiyi məsləhətlərdən də aydın görmək olur. Şairin bu evlilikdən doğulan yeganə oğlu Fəzli dövrünün görkəmli ziyalılarından olmuş, hətta şair kimi tanınmış, daha çox müəmma və “maddeyi-tarix” lər yazmışdır. Tarixi qaynaqların verdiyi bəzi məlumatlara görə, Fəzli sünni-şiə ziddiyyətlərini qızıışdıran və şəhərdə qanlı qarşıdurmalar yaradan missionerlərin təsiri altına düşmüş, sünniləri şiələrə qarşı qaldıran təhrikedici şeirlər yazmağa başlamışdır. Qoca şair bundan bərk incimiş, əzab çəkmiş, oğlunu bu yoldan döndərmək üçün çox çalışmış, fəqət istəyinə nail ola bilməmişdir. Sonda tək oğlu ilə ayrılıb, ayrı yaşamaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdır. Fikrimizcə, elə bu məqsədlə də “Fəzliyə nəsihət” qəsidəsini yazmış, oğlu şair Fəzlinin yersiz söz və əməllərinə məsuliyyət

⁹M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...III c. s. 139.

daşmadığını bütün müasirləri və oxucularına sanki elan edərək bir az yüngülləşmiş, mənəvi baxımdan sakitlik tapmışdır.¹⁰

Füzuli çox çətin və ziddiyyətli bir dövrdə yazıb-yaratmışdır. O, üç fərqli hökmdarın hakimiyyəti altında yaşamış, hakimiyyət dəyişikliklərinin sadə xalqın həyatında heç bir yaxşılaşma yaratmadığını, əksinə, insanların güzəranını daha da pisləşdirdiyini gözləriylə görmüş, əsərlərində, yeri gəldikcə, bu məsələlərə əsl demokratik mövqedən öz münasibətini bildirmişdir. Şairin uşaqlıq çağı Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə keçmiş, bir şair və ziyalı kimi məşhurlaşma dövrü Səfəvilərin hökmdarlıq illərinə düşmüş, yetkin və qoca yaşlarında Osmanlı imperiyasının təbəəsi olmuşdur.

İlk irihəcmli əsəri – “Bəng və Badə” (“Tiryək və Şərab”) poemasını Səfəvi hökmdarı şah İsmayıl Xətayiyyə həsr etmişdir. Bəzi Səfəvi hakim və əmirlərinə qəsidələr də yazmışdır. 1534-cü ildə Bağdadı alan Osmanlı imperatoru Sultan Süleyman Qanuninin özünə, Ayas paşa, Cəfər bəy, Mustafa Çələbi və Veys bəy kimi Osmanlı vali və bəylərinə daha çox qəsidə və məktublar yazmışdır. Bəzi mənbələrə görə, Bağdada gələn Sultan Süleymanla da görüşmüş, onun gəlişi münasibətilə yazdığı qəsidəsini şəxsən sultanın hüzurunda oxumuşdur. Füzulinin Sultanın özüylə Bağdada gətirdiyi Osmanlı şairlərindən – Xəyali (ölm. 964/1557) və Taşlıcalı Yəhya bəylə (ölm. 990/1582) də görüşdüyünü və şeir-sənət söhbətləri apardığını məlumat verən qaynaqlar mövcuddur.¹¹ Tədqiqatçıların fikrincə, Füzulini “Leyli və Məcnun”

¹⁰M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...IV c. s. 313-315.

¹¹A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 85; Azərbaycan füzulışünaslığının qaynaqları (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi G.Əliyeva-Kəngərli). 3 cildə. I c. Bakı, 2011, s. 100.

poemasını yazmağa həvəsləndirən “Rum zərifləri” elə həmin şairlər – Xəyali və Yəhya bəy olmuşlar.

Saraydakı Nişançı Mustafa paşa kimi xeyirxah və sənətsevər adamların məsləhəti ilə Sultan Süleyman Qanuni uzun illər nöqsansız xidmətləri və qocalığını nəzərə alıb şairə gündə doqquz axça təqaüd verilməsi haqqında barat-fərman imzalamışdır. Ancaq, şair bu baratın faydasını görməmiş, yalançı, acgöz və rüşvətxor məmurların “sayəsində” bu təqaüdü ala bilməmişdir. Bir neçə dəfə Ovqaf idarəsinə gedib-gələn Füzuli dövlət qulluqçularının saxtakarlıq və iki-üzlülüyündən dəhşətə gəlmiş, içindən vulkan kimi püskürən acı istehza və kinayəli tənqidini həmin Nişançı paşaya yazdığı məktubunda bütün təbiiliyi və dolğunluğu ilə qələmə almışdır. Dahi sənətkarın gördüyü haqsızlıqlardan təsirlənərək öz dostuna yazdığı bu məktub sonralar “Şikayətnamə” adıyla məşhur olmuş, onun ən gözəl əsərlərindən biri kimi əldən-ələ gəzmış və bu gün də çox maraqla oxunmaqdadır.

Təzkirəçilərin verdiyi məlumatlardan və özünün türkcə divanına yazdığı Dibaçədən belə məlum olur ki, şair doğulub boya-başa çatdığı ərəb İraqından kənara çıxmamış, heç bir xarici ölkəyə səyahət etməmişdir.¹² Ancaq, başqa qəzəl və qəsidələrində Təbriz, İstanbul şəhərlərinin, Hindistan ölkəsinin adlarını tez-tez çəkir, oralara səyahət etmək arzusunda olduğunu bildirir. Məsələn:

*Füzuli, eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum
Əsiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.*¹³

¹²M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 31.

¹³M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 231.

بغداد را نجواست فضولی مگر دلت
کآهنگ عیش خوانه تبریز کرده.¹⁴

*(Füzuli, ürəyin Bağdadlı bəyəm istəmirmi
Ki, Təbriz eyşxanəsi ahənginə düşdü)?*

*Füzuli, istər isən izdiyadi-rütbeyi-fəzl,
Diyari-Rum gözət, tərki-xaki-Bağdad et.*¹⁵

Hətta bəzi misraları Füzulinin Təbriz və İstanbul şəhərlərində olması təəssüratı yaradır. Müxtəlif vaxtlarda bəzi alimlər şairin əsərlərindən gətirdiyi misallarla bunu sübut etmək istəmişlər. Amma bu məsələ tarixi faktlarla hələlik öz təsdiqini tapmamış qalır.

Cəmiyyətdə tanınan, müəyyən söz və mövqe sahibi olan Füzulinin bütün şiə müsəlmanların ən müqəddəs ziyarətgahlarından sayılan Həzrət Əli, yaxud İmam Hüseyn türbəsində uzun müddət xidmət etdiyi bəllidir. Fars dilində yazdığı bir qitədə bu barədə belə deyir:

ما راتبه خواران در ال رسولیم
عمریست که این راتبه داریم مقرر
مسدود نگشته در این راتبه بر ما
زان روی که هستیم بدین راتبیه درخور
ماییم پسندیده دوران بقناعت
پیران جوان بخت و فقیران توانگر.¹⁶

¹⁴ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 561.

¹⁵ M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 74.

¹⁶ 1374, s. 612. - دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو...

(*Ruzi yeyənlik ali-rəsulun qapısında,
Bir ömrüdür olmuş bizə bu ruzi müqərrər.
Bu ruzi yolu bizlərə bağlanmamış əsla,
Layiq bizik aləmdə belə ruziyə yeksər.
Dünyada qənaətlə bizik kim, bəyənildik,
Ağgün qocalar, həm ürəyi varlı fəqirlər).*

Bu misralardan şairin “Ətəbatı-alıyadə” uzun müddət, özü də qoca yaşlarınadək işlədiyini öyrənirik. Bu müqəddəs yerdə onun öz qulluğu ilə fəxr etməsi də yuxarıdakı misralardan aydın görünür. Nəcəf türbəsini ziyarətə gəlmiş Hindistan hakimi Nizamülmülkə təqdim etdiyi qəsidəsində isə həyatının böyük bir hissəsini burada xidmətdə keçirdiyini, bu işdə qədd-qamətinin əyildiyini bildirir:

سرور امداح شاه اوليام مدتيست
در مناقب کرده ام صرف سجن پنجاه سال
بر سبات من در ين درگاه عالی حمچو طاق
گر نباشد شاهی قد دوتا کافيست دال.¹⁷
(*Ey sərvər, müddətdir ki, övliya şahının məddahıyam,
Mənaqibdə əlli il söz sərf etmişəm.
Tağ kimi bu ulu dərgahda mənim sabitliyimə
bir şahid yoxsa da,
“Dal” hərfi kimi ikiqat olmuş qəddim bəs edər).*

Nəcəf türbəsində “əlli il” qulluq edən, hətta belinin “dal hərfi ” kimi ikiqat olduğunu deyən şairin, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən süni olaraq, “cəncələşdirilməsinin” əksinə

¹⁷ 1374, s. 209-210. - دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو...

olaraq, uzun ömür sürdüyü, çox qoca yaşlarında dünyasını dəyişdiyi məlum olur. Bunu şairin türk divanından gətirdiyimiz aşağıdakı beytlər də təsdiqləyir:

*Könül, yetdi əcəl, zövqi- rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi-sər, sövdayi-zülfi-yar yetməzmi?
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyalı-həlqeyi-geysuyi-ənbərbar yetməzmi?¹⁸
Ey Füzuli qədimiz qıldı fəlak xəmə, yəni
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin.¹⁹*

Bu misralardan, həqiqətən, şairin saç-saqqalının ağardığı, beli büküldüyü, bədəninin zəifləyib taqətdən düşdüyü, hətta bəzən ölüm arzuladığı açıq-aydın görünür. Bir çox füzulışünas alimlərin fikrincə, şair qoca yaşlarında tutduğu dini vəzifədən uzaqlaşdırılmış, doğulub boya-başa çatdığı Kərbəla şəhərinə qayıtmış, ömrünün son illərini də orada yaşamışdır. Elə bu səpkidə olan şeirlərini də yəqin bədəncə zəif və yorğun, mənən tənha və düşkün həmin vaxtlarında yazmışdır. Başqa bir fikrə görə, Füzulinin ölümündən sonra cənazəsi, öz vəsiyyətinə əsasən, doğma şəhəri, eləcə də bütün şiə müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahı olan Kərbəlaya gətirilmiş və orada İmam Hüseyn məqbərəsinin yaxınlığında dəfn olunmuşdur. Kərbəla şəhidlərinə möhtəşəm bir abidə – “Hədiqə-tüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) kimi söz abidəsi ucaldan dahi şairimizin məzarı bu gün də o müqəddəs türbədə uyuyur.

M.Füzulinin doğum tarixindən fərqli olaraq, vəfat tarixi dəqiqdir. Şairin hicri tarixlə 963-cü ildə Bağdadda geniş

¹⁸M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 328.

¹⁹Yenə orada, s. 194.

yayılan “böyük taun” (vəba) epidemiyası zamanı vəfat etməsi təzkirələrdə “keçdi Füzuli” maddeyi-tarixiylə qeyd olunmuşdur. Bunu şairin dostu və müasiri, dövrünün tanınmış şairi və ziyalı Əhdi Bağdadidən başlayaraq bir çox təzkirəçilər öz təzkirələrində göstərmişlər. Bu isə miladi tarixlə məhz 1556-cı ilə düşür. İraqda taunun tüğyan etdiyi həmin ildə dünyasını dəyişən şairin doğum tarixini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təqribən 1480-85-ci illərə çəkmək daha doğru olardı .

“Bütün türk şairlərinin babası”²⁰ Məhəmməd Füzuli əlli ildən artıq yorulmadan qələm çalmış, üç dildə kamillik və təravətini bu gün də itirməyən misilsiz əsərlər qoyub getmişdir. Ərəb, fars və türk dillərində yazıb-yaradan, hər üçündə ölməz əsərlər müəllifi olan M.Füzuli kimi nəhəng ədəbi simalar dünya ədəbiyyatında çox azdır. Elmi-fəlsəfi bilgilərlə zəngin əsərləri göstərir ki, o, bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına, incəsənətinə, ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə yaxından bələd olmuşdur. Bəzi lirik əsərlərində az da olsa qarşılaşdığımız avtobioqrafik cizgilərdən bəlli olur ki, o, şair kimi məşhurlaşmamışdan öncə, dövrünün bütün elmlərini, eləcə də ərəb, fars, yunan, Misir və yəhudi ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi təmayüllərini dərindən öyrənmişdir. Təsadüf deyil ki, öz sağlığından başlayaraq, “molla”, “mövlana” (bizim ağamız), “mütəfəkkir şair”, yaxud “alim şair” kimi adlarla tanınmışdır.

“Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdablarından dartıb çıxartmış, yenidən yaranmaqda olan ədəbiyyatımızı çiynlərinə almış, ən yüksək zirvələrə qaldırmış və öz yaradıcılığı ilə on illərlə orada saxlamışdır”.²¹

²⁰F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. Bakı: Elm, 1978, s. 84.

²¹C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 237.

M.Füzuli ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində “nəzmi-nazik” – “incə, zərif şeir” yaratmaq istədiyini qarşısına ali məqsəd kimi qoymuş, bu işə bütün bilik və istedadını sərf etmiş və bunun öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Üç dildə şərq şeirinin bütün janrlarında qələmini sınayan şairimiz hansı mövzuda yazıbsa, həmin mövzuda özündən əvvəl və özündən sonra əsər yazmış əksər şərq şairlərini kölgədə qoymuşdur. Təxəllüs seçimində olduğu kimi, heç nədə şəriklik və ortaqlığı bəyənməmiş, əl qoyduğu hər bir işdə yalnız birincilik, yeganəlik tərəfdarı olmuşdur.

Doğma türkcəmizdə farsdilli “Leyli və Məcnun”lar səviyyəsində eyniadlı poema, “Şikayətnamə” kimi təzə və orijinal nəsr örnəyi, “Hədisi-ərbəin” – “Qırx hədis” adlı çağdaş tələblərə cavab verən klassik tərcümə əsəri, ölməz şəhidlik abidəsi – “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) kimi məqtəl-dastanı da neçə belə ilklərə imza atmış Füzuli qələminin məhsuludur. Yəni, orta yüzillərin çox şair və yazıçılarından fərqli olaraq, üç dildə lirik və epik, mənzum və mənsur, bədii və elmi-fəlsəfi əsərlər yazmış, klassik şeirin bütün janrlarının özünəxas ədəbi-bədii imkanlarından ustalıqla yararlanmışdır.

Füzulinin ölməz ədəbi irsi türkcə və farsca “Divan”ları, azərbaycanca, farsca və ərəbcə qəsidələr “Divan”ı, “Bəng və Badə”, “Yeddi cam”(fars dilində) alleqorik poemaları, “Leyli və Məcnun” lirik-epik poeması, “Rind və Zahid”, “Səhhət və Məraz” kimi farsca yazılmış alleqorik-fəlsəfi nəsr əsərləri, “Şikayətnamə” də daxil olmaqla olduqca orijinal əsər təsiri bağışlayan məktubları, “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) adlı türkcə nəsr əsəri, “Hədisi-

ərbəin” (“Qırx hədis”) in tərcüməsi və “Mətləül-etiqađ” (“Etiqađın başlanğıcı”) kimi ərəbcə yazdığı elmi-fəlsəfi əsərindən ibarətdir.

Şairin qəzəl janrının üstünlük təşkil etdiyi türkcə və farsca divanlarında rübai, qitə, tərcibənd, tərkibbənd, mürəbbe, müxəmməs və müsəddəs kimi Şərq şeir şəkillərində yazılmış lirik əsərləri də yer alıb. Hansı formada, hansı janrda, hansı bəhrdə (ölçüdə) yazmağından asılı olmayaraq, irilixirdalı bütün əsərlərindən Füzuli qəlbi, Füzuli ruhu, Füzuli zəkası, Füzuli məntiqi boy göstərir. Daha çox lirik-aşıqanə məhəbbət duyğularının tərənnümçüsü kimi tanınan şairin bütün əsərləri həyatda gözəl və gözəlliyin, təbiətdə xeyirxahlıq və harmoniyanın, cəmiyyətdə humanizm və ədalətin qələbəsinə səsləyən və həvəsləndirən motivlərlə zəngindir. Füzuli əsərləri ilə, az-çox baş-başa qalan oxucu xırda, cılız fikirlərdən, egoist, xudbin hiss və duyğulardan təmizlənir, daxilən paklaşır, sanki pərvazlanaraq, haqsızlıq və eybəcərliklərlə dolu yerdən göylərə yüksəlir, daha gözəl və ülvî bir dünyanın sakininə çevrilir. Elə bir dünya ki, orada pisliyə, saxtakarlığa, əliəyriliyə, təmənnalı dostluğa, hiylə və şərə meydan yoxdur. Bəli, Füzuli belə bir əlçatmaz dünyanın şairi, yüksək bəşəri fikirlər, sevgi və humanizmdən yoğrulmuş ülvî duyğular səltənətinin hökmdarıdır.

Füzuli əsərləri XVI yüzil Bağdad mühitini əks etdirən poetik güzgü, ümumən orta çağlar müsəlman Şərq dünyasını gözlərimiz qarşısında canlandıran obyektiv ədəbi-bədii salnamədir. Bu əsərlər Məcnunun nalə və fəryadı, Leylinin gizli hıçqırıqları və içinə axan göz yaşları, gənc Rindin cəmiyyətdə ədalətli sənət və əzablı mənəvi-irfani axtarışları, qoca Zahidin daxili dünyası ilə övlad məhəbbəti arasındakı qəlb

çırpıntıları və s. yoğrulmuş saf incilərdir. Füzuli yaradıcılığı türk dilinin, türk ruhunun, türk zəkasının vulkan püskürtüsü, Azərbaycan bədii fikrinin ən yüksək zirvəsidir. Füzulinin böyüklüyü bir də ondadır ki, ustadı Nizamidən fərqli olaraq, bədii yaradıcılığında ana dilinə məqsədli şəkildə üstünlük vermiş, mükəmməl divanı ilə yanaşı, “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” kimi lirik-epik məzmunlu şah əsərlərini də məhz bu dildə yaratmışdır.

M. Füzuli öz yaradıcılığıyla ədəbiyyatımızda yeni bir cığır açmışdır ki, bu cığır qısa zamanda gediş-gəlişli el yoluna çevrilmiş, bundan sonra daha heç kəs köhnə yollarla getmək istəməmiş, istər-istəməz Füzuli cığırına düşmüşdür. Füzuli elə bir ədəbi məktəb yaratmışdır ki, ta XIX yüzildə M.F.Axundova qədər şairlik ilhamı və istedadı olan hər kəs böyük fəxr və məmnunluqla ya bu məktəbin şagirdi, tələbəsi, müdaviminə çevrilmiş, ya da könüllü olaraq, qələmi əlindən yerə qoymuşdur.

Füzuli poeziyası nəinki Azərbaycan, hətta bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında böyük təsir buraxmış, Türkiyə, İran, özbək, tatar şair və yazıçıları uzun müddət onun əsərlərindən bəhrələnmiş, ölməz qəzəllərinə bənzətmə və nəzirələr yazmışlar. Böyük türk alimi M.F. köprülünün bu barədə fikirləri daha maraqlıdır: “Yalnız Füzulini yetişdirən Azəri sahəsi deyil, Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır. Daşkənddən Qazana, Krimdən Macarıstan sərhədlərinə, Bağdad-dan Qahirəyə, Təbrizdən Buxaraya və İstanbula qədər bütün türk sahəsi əsrlərcə onun tərənnümlərini dinlədi. Azərbaycan, İran və Güney Qafqaz türklərinin fars dilinin müdhiş təhəkkümünə rəğmən, əsrlərcə türklüklərini mühafizə etmə-

lərində, türk aləminin mənəvi vəhdətinin pozulmamasında Füzulinin pək böyük bir təsiri vardır”.²²

Sonda, yeri gəlmişkən, çoxlarının ürəyindən keçən bir arzumuzu bildirmək istərdik: fikrimizcə, dahi şairimizin məzarının doğma vətəni, 25 ildir ki, dövlət müstəqilliyinə və istiqlalına qovuşmuş Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və burada torpağa tapşırılmasının artıq vaxtıdır. Ümumən Ərəb dünyasında, özəlliklə İraqda xarici təcavüzlərin, milli və dini zəmində qarşıdurma və müharibələrin səngimədiyi bir vaxtda ulu şair babamızın müqəddəs və nigaran ruhu bunu bizdən tələb edir. Bütün dünyadakı soydaşlarımızın tək bağımsız və suveren dövləti olan Azərbaycan torpağında əbədi uyumağa hamımızdan çox Füzulinin haqqı vardır.

(Məqalə Beynəlxalq Yunus Əmrə İnstitutunun xəttiylə Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində 06-07 noyabr 2015-ci ildə keçirilən Beynəlxalq Füzuli Simpoziyunda oxunmuş və “Azərbaycan” qəzetinin 06 fevral 2015-ci il sayında nəşr edilmişdir).

ƏDƏBİYYAT

1. M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. Tərtib edən: H.Araslı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. A.Karahan. Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989.
3. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978.
4. H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı:

²²M.F.Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. (Transliterasiya edən, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə). Bakı: Sabah, 1996, s. 31.

Uşaqgəncnəşr, 1958.

5. Azərbaycan füzulişünaslığının qaynaqları (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi G.Əliyeva- Kəngərli). 3 cildə, I c. Bakı: Təhsil, 2011.
6. R.Azadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014.
7. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. M.F.Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. (Transliterasiya edəni, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə). Bakı: Sabah, 1996.
9. Divane-farsi Fozuli. Be ehtemam: Həsibə Mazi oğlu. Tehran, 1374.

FÜZULİNİN DOĞUM TARİXİ DOĞRU DEYİLDİR...

Dahi sənətkarımız Məhəmməd Füzulinin bioqrafiyası, daha doğrusu, doğum və ölüm tarixi orta yüzillərdə yazılmış təzkirələrdən başlayaraq, son illərdəki tədqiqatlara qədər bir çox alimlərin diqqətini çəkmiş, bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Şairimizin ölüm tarixi çağdaşı və yaxın dostu Ə.Bağdadinin öz təzkirəsində qeyd etdiyi kimi, h.963/m. 1556-ci ildə baş vermiş böyük taun epidemiyasına təsadüf edir.²³ Bu fikir Ə.Bağdadidən sonra bir çox təzkirə və tədqiqat əsərlərində də qeyd edilmişdir. Yəni Füzulinin ölüm tarixi heç bir şübhə doğurmur və müzakirə obyektinə də ola bilməz.

Ölümündən fərqli olaraq, şairin doğum tarixi indiyədək bir çox tədqiqatçılarda, haqlı olaraq, şübhə doğurmuşdur. Bu da təsadüf deyil. Bildiyimiz kimi, Yaxın və Orta Şərqdə orta yüzillərdə yazılmış təzkirələrdə, bir qayda olaraq, şairlərin yalnız ölüm tarixləri qeyd olunur, doğulduğu il, ay və gün nəzərə alınmırdı. Ona görə də çox zaman bu kimi anlaşılmazlıqlar meydana çıxırdı. Yalnız bəzi yazarların neçə yaşında vəfat etməsinin qeyd edilməsi bu cür anlaşılmazlıqları aradan qaldırır, gələcək müzakirə və mübahisələrə son qoyurdu. M.Füzulinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən təzkirələrdə isə şairimizin neçə yaşında dünyasını dəyişməsi haqda, təəssüf ki, heç bir işarə yoxdur.

İlk peşəkar ədəbiyyat tarixçimiz F.Köçərli M.Füzulinin “Sultan Süleymanın əsrində – hicrətin 900-cü tarixində

²³A.Karahan. Fuzuli: muhiti, hayatı ve şahsiyeti. Ankara, 1989, s. 225.

təvəllüd etdiyini”²⁴ qeyd etsə də, əsaslandığı heç bir qaynaq göstərmir. Sovet dövrü bütün ədəbiyyat tarixi və dərsliklərində göstərilən 1494-cü ilin isə haradan, nəyə və hansı tarixi vəsiqəyə əsasən götürülməsi maraqlı və, eyni zamanda, olduqca mübahisəlidir. (Onu da deməli ki, tanınmış türk füzulışünası A.Karahanın yazdığına görə Türkiyədə şairimizin həтта h.910/m.1504-cü ildə doğulduğunu irəli sürənlər də olmuşdur). Akademik H.Araslının fikrincə isə Füzulinin doğum tarixini 1495, 1498, 1502, 1504 və 1506-cı il kimi göstərənlər də vardır. Şairin 1495 (hicri 900) və 1504 (hicri 910) tarixində anadan olduğunu irəli sürən müəlliflərin heç bir sənədə əsaslanmadığını qeyd edən H.Araslı bir az sonra özü də 1498-ci ili təxmini olaraq “müəyyən etdiyini” bildirir.²⁵ Bu, artıq bəzi alimlər tərəfindən müxtəlif zamanlarda qeyd edilmiş, şairimizin süni olaraq “cavanlaşdırılması” nəzərə çatdırılmışdır. Biz bu fikrimizi sübut etmək üçün indiyədək bu barədə söylənilmiş bütün dağınıq mülahizələri sistemləşdirib ortaq bir məxrəcə gəlməyə çalışacağıq.

Öncə onu deyək ki, Füzuli türkcə divanının dibacəsində erkən qəzəl və başqa şeirlər yazmaqdan özünü qoruyub saxlaması, yalnız dövrünün bütün vacib elmlərini öyrənib başa çatdırandan sonra ilhamının dəlisov atına meydan açmasını nəzərə çatdırır. “Zira ki, elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur”, – deyən şair “bir müddət nəqdi-həyatını və hasili-ömrünü əqli və nəqli elmləri” dərindən öyrənməyə sərf etdiyini ayrıca vurğulayır”.²⁶ Füzulinin şeirə, sənətə nə qədər ciddi və məsuliyyətlə yanaşdığını

²⁴F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. Bakı: Elm, 1978, s. 84.

²⁵H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, s. 92.

²⁶Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 43.

göstərən bu misralar o deməkdir ki, gənc şair ən azı 20-25 yaşlarındakı elmlərin əsaslarına yiyələnməklə məşğul olmuş, yalnız bundan sonra ciddi bədii yaradıcılığa başlamışdır.

Füzulinin anadan olduğu tarixin müəyyənləşdirilməsində köməyi olan ilk epik əsəri “Bəng və Badə”nin yazılış tarixi də dəqiqləşdirilməlidir. Belə ki, Füzuli tədqiqatçılarının çoxu bu əsərdəki

*Ol ki, başlar zamanda bəzmi-fəraq,
Padişahlar başından eylər əyağ.*²⁷

beytinə əsaslanaraq əsərin mütləq 1510-1524-cü illər arasında yazıldığını göstərirlər. Tarixdən bilirik ki, Şah İsmayıl Bağdadı 1508-ci ildə almış, 1510-cu ildə isə özbək hökmdarı Şeybani xanı məğlub etmiş, guya onun qafa tasından qədəh düzəltirmişdir. Yuxarıdakı beytdə də məhz həmin tarixi hadisəyə işarə olunmuşdur. Öncə, onu deməliyik ki, dövrünün iki böyük tarixi fəthini görən Füzuli çox da gözləməzdi, elə həmin illərdə poemanı yazmağa başladı. Hətta “Bəng və Badə”nin elə 1508-ci ildə – Bağdadın fəth olunduğu ildə yazılmağa başlanmasını da ehtimal etmək olar. Yuxarıdakı beyti və hadisələrin sonrakı gedişatını əks etdirən bəzi başqa misraları isə şair əsərə bəlli tarixi hadisələrdən sonra da artırma bilərdi. (Füzuli kimi kamil bir sənətkarın öz əsərləri üzərində dönə-dönə işlədiyi, bəzi artırma və qısaltmalarla təkmilləşdirdiyi şübhəsizdir).

Əgər belə deyilsə, yəni Füzuli sonradan əsərin süjet və məzmununa heç bir müdaxilə etməyibsə, onda məsnəvinin yazılış tarixini ən uzağı, 1510-cu ilə çəkmək olar. Ancaq

²⁷Füzuli. Əsərləri. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 238.

nəzərə alsaq ki, poemada Sultan Səlim Yavuzla Şah İsmayıl Xətayinin çəkişmə və məktublaşmalarına, hətta Çaldıran müharibəsinə və onun nəticələrinə bəzi işarələr vardır, onda bu məsnəvinin təxminən 1510-1524-cü illər arasında yazıldığını təxmin etmək olar. Qeyd etməliyik ki, akad. H.Araslı da bir vaxtlar bu fikirdə olmuşdur.²⁸ Bu iki rəqəm arasından ortalama bir rəqəm götürməli olsaq, 1515-ci ili şərti olaraq Füzulinin ilk epik əsərinin yazılma tarixi kimi qəbul edə bilərik. Çünki Çaldıran döyüşündən sonra isti-isti gənc şairin Şah İsmayıl rəğbət və məhəbbətini başa düşmək olar. Sonradan zaman keçdikcə Füzulinin iki hökmdar arasında gedən çəkişmə və mübarizəyə ayıq gözlə və daha yüksək prizmadan baxdığı bəllidir. Eyni zamanda, getdikcə tale ulduzunun batması müşahidə edilən, fəal siyasi hərəkət və yürüşlərdən vaz keçən Şah İsmayıl Füzulinin əvvəlki rəğbət və məhəbbəti ağılasıgmaz görünür.

Füzulinin Bağdaddan əvvəlki yaradıcılıq dövrünə ayrıca məqalə həsr edən Ə.Ə.Səidzadə məsnəvinin yazılış tarixini daha dəqiq göstərir: 1510-1511-ci illər. Elə buradan da çıxış edərək, şairin 1480-1485-ci illərdən gec anadan olmadığını göstərir.²⁹ A.Karahan isə poemanın "...Şeybək Xanın öldürülməsindən sonra – aşağı-yuxarı 916-920/1510-1514 illəri arasında" yazıldığını bildirir.³⁰ Orta yüzillər ədəbiyyatımızın tanınmış tədqiqatçısı R.Azadə də "Bəng və Badə" poemasının 1511-1513-cü illərin ədəbi məhsulu olduğunu qeyd edir. Doğrudan da, bu məsnəvi "Şah İsmayıl hakimiyyətinin şanlı-

²⁸H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, s. 90.

²⁹Azərbaycan füzulışünaslığının qaynaqları (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi G.Əliyeva-Kəngərli). 3 cildə. II c. Bakı, 2011, s. 348.

³⁰A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 72.

şövkətli çağlarında yazıla bilərdi, onun şöhrətinə müəyyən dərəcədə kölgə düşdüyü və vəfatının yaxınlaşdığı çağlarda yox. Əsərin məntiqi bunu sübut edir.¹ Bu və bəzi başqa faktları nəzərə alan mərhum professor R.Azadə Füzulinin 1485-90-cı illər arasında təvəllüd tapdığını güman edir”.²

Poemanın ümumi ruhu və məna-məzmun dolğunluğu göstərir ki, Füzuli bu əsəri 20-25 yaşlarında yox, 25-30 yaşlarında yazmışdır. Demək, bir çox Füzuli tədqiqatçılarının qeyd etdikləri kimi, şairin doğum tarixi təqribən 1480-1490-cı illərə təsadüf edir. Belədə Füzulinin həyat və bioqrafiyası ilə bağlı bəzi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmiş olur. “Qəlb şairinin” “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin yazılma tarixi əsərdəki maddeyi-tarixdən hamımıza bəllidir: h.943/m.1537-ci il. Füzulinin 1494-cü ildə doğulduğunu qəbul etsək, bu əsəri 43 yaşında qələmə aldığını təsdiqləmiş oluruq. Bu, inandırıcıdır mı? – Fikrimizcə, qətiyyən, yox.

Yeri gəlmişkən, akad. H.Arashlı “Leyli və Məcnun” poemasını guya şairin 50 yaşında yazma biləcəyinə böyük şübhəylə yanaşdığını bildirir. Füzulinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən akademik fikrincə, şairin 1480-ci ildə doğulduğu qəbul edilərsə, “Leyli və Məcnun”u 1537-ci ildə 57 yaşında bitirdiyi aydın olar ki, bu da əsərin ruhu ilə şairin yaşı arasında bir təzad təşkil edir”.³ Əslində isə Füzuli kimi tükü tükədən seçən, seçən, sözə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşan, yüz ölçüb bir biçən, incə mənalar ustası öz şah əsərini məhz yaşının, həyat təcrübəsi və istedadının ən kamil dövründə yazma bilərdi. Yəni bizim təxmin etdiyimiz kimi, 48-53 yaşlarında. Yeri

¹R.Azadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014, s. 97.

²Yenə orada, s. 98.

³H.Arashlı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgənclənəşr, 1958, s. 90.

gəlmişkən, N.Gəncəvi də eyni adlı poemasını təxminən həmin yaşda – 48-50 yaşlarında qələmə almışdı. Mövzunun ciddiliyi və ağırlığından hətta Nizaminin şikayətləndiyini ayrıca vurğulayan Füzulinin öz ustasıyla təxminən eyni yaşda eyni adlı və eyni mövzulu əsər üzərində çalışması niyə təəccüb və şübhəylə qarşılanmalıdır? Fikrimizcə, əksinə, bəşəri kədər və sufi-irfani eşqin qərribə birgəliyi və qovuşuq tərənnümündən doğulmuş, insana, gözəlliyə sonsuz hörmət və məhəbbət himni kimi səslənən həmin məsnəvi məhz 50 yaş ərafəsində yazılmalı idi. Dahi Nizami, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Nəvayi və başqa şairlərin qələmindən çıxmış “Leyli və Məcnun”lar meydana ola-ola, Füzuli bu mövzuya gənc yaşlarında müraciət etməz, belə ciddi bir sənət imtahanına girişməzdi.

Füzulinin farsca qəsidələri içərisində Əlvənd bəyə həsr etdiyi bir qəsidəsi vardır. A.Karahan bunun Ağqoyunlu Uzun Həsənin nəvəsi şahzadə Əlvənd Mirzəyə ünvanlandığını əsas götürərək, şairimizin bu qəsidəni məmduhuna 1500-cü il hüdudlarında verdiyini düşünür. Çünki əmisi oğlu Sultan Muradla Ağqoyunlu dövlətini iki yerə bölən Əlvənd Mirzə bir müddət Azərbaycan, İran və Diyarbəkirdə hökmdarlıq etmiş, 1502-ci ildə Şah İsmayıl tərəfindən məğlub olduqdan sonra edam edilmişdir. Bəzi tarixi qaynaqlarda Əlvənd bəyin hökmranlıq illəri (1497/98-1502/04) fərqli göstərildiyindən, Karahan həmin qəsidənin yazılma və təqdim tarixinin müəyyənləşdirilməsinin müşkül olduğunu bildirir və ortalama bir hesabla 1500-cü ili götürür. “Hal böylə olunca Füzulinin doğum tarixini yenidən təsbit zərurəti” görən araşdırmaçı alim nəhayət “son fikir” olaraq h.885/ m.1480-ci il üzərində dayanır.¹

¹A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 274.

Akad. H.Araslı isə yuxarıda adı çəkilən kitabında türk alimi Karahanla razılaşmır, onun Əlvənd bəyin şəxsiyyətini düzgün müəyyənləşdirə bilmədiyini göstərir. Çünki 1589-cu ildə Bağdadda yazılmış və dünyada ən mükəmməl Füzuli külliyyatı sayılan nüsxədə həmin qəsidəyə verilən sərlövhədə Əlvənd bəy Əli paşanın oğlu kimi göstərilir. Bunu bambaşqa bir Əlvənd bəy hesab edən H.Araslı Karahanın bu qəsidəyə əsaslanaraq Füzulinin anadan olma tarixini müəyyənləşdirməsini həqiqətə uyğun saymır.¹ Biz də öz növbəmizdə onu qeyd etməliyik ki, həmin əlyazma nüsxəsindəki sərlövhə – “dər mədhə-Əlvəndbæg pədərə-Əli paşa”– sözləri sonradan yazılmadır. Göründüyü kimi, buradakı “oğul” sözü yerinə “ata” sözü getmişdir ki, bu da daha çox katib xətasına oxşayır.

Maraqlıdır ki, Füzuli müxtəlif əsərlərində bir neçə dəfə 50 il hz. Əlini mədh etdiyini dilə gətirir. Məsələn, Hindistan hökmdarı Nizamülmülkə həsr etdiyi bir qəsidədə bunu açıqca deyir:

*Sərvərə, məddahi-şahi-övliyəyəm müddədist,
Dər mənaqib kərdəəm sərfi-soxən **pəncəh sal.**
Bər səbatı-mən dər in dərgahi-ali həmçü taq,
Gər nəbəşəd şahidi, qəddi-düta kafist dal.²*

Maraqlıdır ki, H.Araslı bu misralardan “şairin tez qocaldığının meydana çıxdığı” qənaətinə gəlir və nədənsə onun “əlli il Əli mədhində şeir yazmaq iddiasını şairanə mübaligə” hesab edir. “Əlli il” ifadəsinin “çoxdandır” mənasında işlədildiyini bildirir.³ Qəribədir, Füzulinin həyat və ömür yolunu

¹H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, s. 89.

²Divane-farsi Fozuli. Be ehtemam: Həsibə Mazi oğlu. Tehran, 1374, s. 209-210.

³H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, s. 91.

doğru-dürüst yazmaq üçün çağdaşlarının onun haqqında ən kiçik bir işarə və tarixi vəsiqəsinə möhtac olduğumuz bir vaxtda, görəsən, nəyə görə şairin özünə inanmamalıyıq?

M.Füzulinin Azərbaycanda nəşr edilməyən farsca bir qəsidəsində də eyni fikir bir az başqa şəkildə təkrar edilir. Hz. Əlinin şərəfinə yazılmış olan həmin qəsidədə deyilir:

یا امیرالمومنین شد مدت پنجاه سال
کز جناب حق بمدہ تو فضولی ملہم است
...قامتش بشکست پیری لیک دارد شکرها
زانکہ فرق او درین درگاہ خاک مقدم است
...پیر شد در خاک درگاہ تو و بہر ہمین
قامت او زیر بار منت دوران خم است.¹

(...*Ya əmirəlmöminin, əlli il müddət oldu ki, Füzuli cənabi-həqdən səni tərif etmək üçün ilham almışdır. ...Qamətini qocalıq qırmışdır, ancaq şükürlər edir Ki, onun başı bu dərgahda ayaq torpağıdır. ... (O) sənin dərgah torpağında qocaldı və bunun üçün də, Dövrənin minnət yükü altında beli bükülüdür*).

Bundan başqa, farsca divanındakı “Dorre-sədəfe-sedq cənabe-motəvəlli” misrası ilə başlayan ilk qitəsindəki sözlər də bu fikrimizi dolayısıyla təsdiq edir. Burada “əlli il” ifadəsi işlənməsə də, “Ətəbatı-aliyədə” xidmətdə keçən “bir ömür-dən”, qoca şairin ömrü boyu müqəddəs ocaqdan maaş almasından danışılır. Özü də bu “cavanbəxt qocaların” xidmətində “fələyin beli bükülmüş, səsləriylə dünya dolmuşdur”.

¹ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 145-146.

...عمریست دماغ دل سکان مشاهد
از رایحه مکرمت اوست معطر
...جم یافته در جدمت ما قامت گردون
پر گشته ز آوازه ما دحر سراسر
ما راتبه جواران در ال رسولیم
عمریست که ین راتبه داریم مقرر.¹

(...*Bir ömürdür ki, məqbərə sakinlərinin beyni
Onun nəciblik rəyihəsi ilə ətilənmişdir.
...Bizim xidmətimizdə fələyin **beli bükülmüş**,
Avazımızla dünya başdan-başa dolmuşdur.
Biz Peyğəmbər ailəsi qapısında ruzi yeyənlərik,
Bir ömürdür ki, bu təqəüdü alırq).*

Göründüyü kimi, müxtəlif məqamlarda müxtəlif şəkillərdə Füzuli eyni fikri dilə gətirirsə, yəni “Ali-Rəsulun qapısında bir ömür xidmət etməsini”, orada qocalıb-ixtiyarlaşmasını açıqca deyirsə, bunu yalnız şair mübaliğəsi saymaq haqsızlıq olar.

Böyük şairin ayrı-ayrı qəzəl, qəsidə və rübailərində də çox qocaldığına, belinin əyildiyinə, saç-saqqalının tamamilə ağardığına işarə edən misra və beytlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, türk divanındakı “Unut” rədifli qəzəldə deyir:

*Bəhri-eşqə düşdün, ey dil, zövqi-dünyanı unut!
Baliğ oldun, gəl rəhimdən içdiyin qanı unut!
Verdi rehlətdən xəbər **muvi-səfidü ruyi-zərd**,
Çöhreyi-gülğün ilə zülfi-pərişanı unut!²*

دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 611-612.

²Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 91.

Birinci beytdə “baliğ olmaqdan” – həddi-bülüğa (yetkinlik yaşına) çatmaqdan söhbət gedirsə, ikinci beytdə artıq ağ saçlarla sarı üzün ağır köçdən, yəni ölüm səfərindən xəbər verməsi vurğulanır. Razılaşaq ki, hər saç-saqqalı ağarmış adam ölüm səfərindən danışmaz. Bu, o dövr üçün ən azı 60-dan yuxarı, 70-ə yaxın yaş həddinin düşüncə-danışıq forması ola bilər. Türkcə başqa bir qəzəlin son beytində isə deyilir:

*Ey əcəl, can təməin qılma Füzulidən kim,
Bir kəmanəbruyə çoxdan onu qurban etdi.¹*

Artıq əcəl vaxtının çatdığını dolayısıyla bildirən şair “kəmanəbru” sözünü işlətməklə həm də belinin kaman kimi bükülməsinə işarə edir.

Fars divanındakı bir qəzəldə də oxşar misralar vardır. Qəzəlin son beyti belədir:

شده پیر فظولی ز جحان کام مجوی
زود بگذر که جحان جز بجوان نیست لذیذ.²
*(Ey qocalmış Füzuli, cahandan kam arama,
Tez keç ki, dünya gənclikdəki tək ləziz deyildir).*

Türk divanındakı bir qitədə isə şair “saçının ağardığını, ömründən bir dәм qaldığını” yenə xatırladır:

*Saç ağardı, gəl, yetər mirati-bəxtin tirə qıl,
Ömrdən bir dәм ki, qalmış, eylə istiğfarə sərif.³*

¹Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 343.

²دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 412.

³Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 381.

Türkcə bir rübaisindən də Füzulinin qocalıb pir olduğunu öyrənirik. Rübaidə deyilir:

*Əfğandır işim sərv-i xuramanın üçün,
Qandır cigərim gönçeyi-xəndanın üçün.
Eşqində gəmə güssə çəkib, **pir oldum**,
Mən pirə tərəhhüm et igit canın üçün.*¹

Yeri gəlmişkən, çağdaşı və yaxın dostu olmuş Əhdi Bağdadi də öz təzkirəsində Füzuli haqqında danışarkən onu “**ol piri-nikuxisal**” adlandırır.²

Türkcə bir qəsidəsində də şairimizin “şikəstə qamətindən” və “ömrünün sona çatmasından” söhbət açılır:

*Tərəhhüm et ki, məni **qaməti-şikəstə** ilə,
Bənəfşeyi-çəmən-i-dərd qıldı bari-ina.
...Diriği dərd ki, **əncamə yetdi ömr**, həmuz,
Xərabi-badəyi-zərqəm, əsiri-dami-həva.*³

Həzrət Əli mədhində farsca yazdığı bir qəsidəsində isə şair yenə həmin müqəddəs məqbərələrdə öz gəncliyini sərf etdiyini, ancaq bununla kifayətlənmədiyini, bu işdə belini büküb qocaldığını bir daha xatırladır:

کردیم گرچه صرف جوانی بخدمتت
جوش نیست گر کنیم بدین خدمت اکثفا
پیرانه سر بدرگهت آن به که افکنیم
قد خم استخان شکسته چو بوریا

¹Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 397.

²A.Karahan. Fuzuli: muhiti, hayatı ve şahsiyeti. Ankara, 1989, s. 224.

³Füzuli. Əsərləri. IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 38.

با نیت دوام اقامت بر اوریم
طاق دگر بدرگهت از قامت دوتا.¹

*(Əgər xidmətində gəncliyimi sərf etdimsə də,
Bu xidmətlə kifayətlənmək yaxşı deyil.*

Qoca yaşımda o yaxşıdır ki, dərğahına atım
*Bükülmüş qəddimi, sınıq sümüklərimi həsir kimi.
Davam (etmək) niyyəti ilə qoymaq istəram
Dərğahına başqa (bir) tağ (günbəz) ikiqat qamətimdən).*

Ərəb dilində qələmə aldığı bir qəsidəsində isə Füzuli tamamilə qocaldığını, dünyadan doyduğunu, daha heç bir arzu və muradı qalmadığını söyləyir:

Qocalmışam, daha yoxdur muradım aləmdə,
*Mənə əvəz doğa bilməz qısır qalan dövrən.*²

Yəqin razılaşırsınız ki, orta yüzillərdə 50-60 yaşlarında olan hər adam belinin ikiqat büküldüyünü, həyatdan əlini üzdüyünü, artıq dünyada heç bir arzu-istəyinin qalmadığını söyləməzdi. Bu, yalnız Füzuli kimi müdrik və ağsaqqal, dünyanın hər üzünü, isti-soyuğunu görmüş və ən başlıcası 70-75 yaşı adlamış ahıl qocalara aid edilə bilər.

Məşhur “Fəzliyə nəsihət” qəsidəsində də şair oğlunun yolunda bütün ömrünü sərf etdiyini, artıq cisminin zəiflədiyini, yükünün ağırlaşdığını ayrıca qeyd edir.³ Buradan belə

¹ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 120-121.

² Füzuli. Əsərləri. IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 313.

³ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 98-99.

nəticəyə gəlmək olur ki, Füzuli, həqiqətən də, gec evlənmiş, uşağı da gec doğulmuşdur. Ona görə də oğlu Fəzlinin təxmini 20-30 yaşlarında müstəqil bir şair kimi tanınması şairin qocalıb zəiflədiyi dövrə düşmüşdür. A.Karahanın da qeyd etdiyi kimi, “...kəndisi həyatda ikən oğlunun üç dillə şeir yaza biləcək qüdrətdə yetişməsi də yaşlılığına və uzun ömrünə bir dəlil sayıla bilər”.¹

Qoca şair türkcə divanındakı son qəzəllərindən birində “ömrünü aşiqlik ilə yelə verdiyini”, “günah üzrə günah etdiyini” xatırladır, gözəllərə vurğunluqdan, onların xəti rüxsarına baxmaqdan doyub-usandığını bildirir. Sonadək bədii xitab-müraciət üzərində qurulmuş həmin qəzəl “mey və məşuq məzaqını tərk etmək” və “aləmdən həvavü həvəs götürməklə” özünü ilahi dərğaha mənən hazırlamaq nidasıyla bitir:

*Götür, ey nəfs, həvavü həvəsin aləmdən,
Hərzə-hərzə tələbi-rifəti-cah etmə dəxi!
Ey Füzuli, meyü məşuq məzaqın tərk et,
Özünü asi-yi-dərgahi-ilah etmə dəxi!*²

Həmin divanın son qəzəlində isə həddindən artıq yaşlanmasına, çox qocaldığına, dünyadan əl-əmək üzməsinə, hətta yaşamaqdan bezməsinə işarələr edən misralar vardır. Başdan-başa bədii sual-xitablardan qurulmuş, şairin özünə müraciətlə yazılmış həmin qəzəl sanki bu dünyadan nəfsini, gözünü çəkmiş Füzulinin özünə və ümumən insanlığa son sözü, son çağırışı kimi səslənir:

¹A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 72.

²Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 344.

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi-sər, sövdayi-zülfü-yar yetməzmi?
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-giysuyi-ənbərbar yetməzmi?
Sənə yetdi əcəl peymanəsin nuş etməyə növbət,
Həvayi-çəşmi-məstü ğəmzeyi-xunxar yetməzmi?
Yetər oldu qulağə bangi-rehlət dəhr bağından,
Nə durmuşsan, tamaşayi-güli-rüxsar yetməzmi?
...Hidayət mənzilina yetdilər səyilə əqranın,
Zəlalət içrə sən qaldın, sənə ol ar yetməzmi?
Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan damani-şəri-Əhmədi-Muxtar yetməzmi?¹*

Füzulinin öz həyatı, məişəti və bioqrafiyasına işıq salan bu kimi misra və beytlər başqa qəzəl və qəsidələrində, qitə və rübailərində az da olsa dağınıq halda vardır. Bütün bunları daha diqqətlə sistemləşdirib şairin doğum tarixini dəqiqləşdirmək və ədəbiyyat tarixlərində düzəlişlər aparmaq füzulişünaslıq elmimiz qarşısında duran vəzifələrdəndir. Biz hələlik bu məlumatların səpələndiyi bəzi misra və beytləri göstərməklə dahi sənətkarımızın doğulduğu ili az-çox dəqiqləşdirmək istədik. Bizə qədər bu barədə deyilmiş fakt və fikirləri də saf-çürük edərək bu nəticəyə gəlirik ki, Füzuli təxminən 1480-85-ci illərdə Kərbəlada doğulmuş, boya-başa çatmış, ilk təlim və təhsilini də orada almışdır. Sonralar Hillə, Nəcəf və Bağdad şəhərlərində də bir müddət yaşamış, uzun müddət Ətəbatı-alıyatda xidmət etmiş, öləndə də doğma şəhəri Kərbəlada torpağa tapşırılmışdır.

¹Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 345.

Bir daha təkrar edirik; bütün əsərlərini diqqətlə oxuyub təhlil etdikdən, həyatı və şəxsiyyəti haqqında özünün və təz-kirəçilərin verdikləri az-çox məlumatlarla yaxından tanış olduqdan sonra bu nəticəyə gəlirik ki, həqiqətən də, “...Füzuli olduqca uzun sürən bir həyat yaşamış, ixtiyar denəcək yaşda ölmüşdür”.¹ Deməliyə ki, ölkəmizdə Füzulinin şəxsiyyəti və poeziyası haqqında ilk tutarlı tədqiqat müəllifi F.Köçərli vəfat tarixinin dürüst məlum olmadığını bildirsə də, onun “bəzi rəvayətə görə **yətmiş sənəyə qədər**” yaşadığını, “...ömrünün müsinn çağında dari-bəqaya rehlət etdiyini” ayrıca vurğulayır.² Yuxarıda tez-tez istinad etdiyimiz türk alimi A.Karahan isə öz fundamental tədqiqatının sonunda yeni tapılmış vəsiqələr əsasında şairimizin 1480-ci illər hüdudlarında doğulması və hətta **75 il qədər uzun sürən bir ömrə** malik olması qənaətinə gəlir.³

Füzulinin indiyədək əldə olan miniatür və XX yüzildə rəssamlar tərəfindən çəkilmiş şəkilləri də bu fikri bir daha təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, akad. Rafael Hüseynovun bu yaxınlarda çap edilmiş, şairimizin həyatı, yaşam tərzı və yaradıcılıq psixologiyası barədə özünəməxsus düşüncələrlə zəngin olan “Yoxdan var” adlı kitabında şairin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif miniatürçü və rəssamlar tərəfindən çəkilmiş bu cür çox müxtəlif şəkilləri verilmişdir. Bu şəkillərin də, demək olar ki, hamısında o, qoca, düşkün və ixtiyar bir kişi kimi təsvir olunmuşdur. Nə qədər yaşından daha yaşlı görünsə, erkən qocalsa”⁴ da, “damar-damar olmuş qoca əllərə,

¹A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s.72.

²F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. Bakı: Elm, 1978, s. 84.

³A.Karahan. Füzuli: muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989, s. 275.

⁴R.Hüseynov. Yoxdan var. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, s. 73.

qırıq-qırıq olmuş bir alına oxşayan” bəzi qəzəlləri “üzücü, əzablarla yaşanmış bir ömrün son ucunda illərin büküb kiçiltiyi, bir yumağa döndərdiyi sınıxmış, əldən düşmüş bir qocanın zarıya-zarıya söyləməsi” təsiri bağışlayır.¹ Belə olan halda, Şərq lirik poeziyasının misilsiz ustadı Mövlana Məhəmməd Füzulinin doğum tarixinin ədəbiyyat tarixi və dərsliklərində dəyişdirilərək düzəldilməsi, fikrimizcə, çox yerinə düşərdi. Bir də təkrar edirik: Sovet dövründən qalma ənənə olaraq, bir çox klassiklərimiz kimi, Məhəmməd Füzulinin də süni surətdə “gəncləşdirilməsinə” heç bir ehtiyac yoxdur.

(Məqalə AMEA-nın Xəbərlərində nəşr edilmişdir: (humanitar elmlər), Bakı: 2016 № 1, s. 188-193).

ƏDƏBİYYAT

1. A.Karahan. Füzuli: muhiti, hayatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989.
2. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978.
3. H.Arslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958.
4. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, Bakı: Elm, 1958-1985.
5. Azərbaycan füzulışünaslığının qaynaqları (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi G.Əliyeva-Kəngərli). 3 cildə, II c. Bakı: Təhsil, 2011.
6. R.Azadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014.
7. Divanə-farsı Fozuli. Be ehtemam: Həsibə Mazi oğlu. Tehran, 1374.
8. R.Hüseynov. Yoxdan var. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.

¹R.Hüseynov. Yoxdan var. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, s. 99-100.

MƏCNUN – TANRI SEVGİSİ

Fikrimizcə, Füzulinin sevgi fəlsəfəsini ayırd edib-araşdırmaqda “nə vaxtsa türk dilində yazılmış məsnəvilərin ən gözəli”¹ və “qədim ədəbiyyatın ən yüksək şah əsəri”² sayılan “Leyli və Məcnun” poemasının özəl yeri vardır. Araşdırmalar göstərir ki, Füzuli poemasının baş məzmunu olan Məcnunun Leyliyə qarşı sonsuz sevgisi yaradılanın yaradana olan sevgisinin bəlirtisidir. Bu, mövzunun özündən gələn motivlərlə bağlı olduğu tək, Füzulinin orta yüzillər müsəlman-türk şairi kimi, fərdi sənətkarlıq özəllikləriylə də ilişgilidir.

Məsnəvinin başlanğıcında şair əsərin ümumi fikir-məzmun axarını göstərən üç rübai verir. Bu rübailərdə, Füzuli açıqca Tanrıya üz tutur, “həqiqətə məcaz yoluyla getməyi”, “əfsanə bəhanəsilə sirrlər açmağı” üçün yardım diləyir, “Leyli səbəbilə Allahı vəsf edəcəyini”, “Məcnun dili ilə ona izhari-niyaz qılacağını” bildirir.³ Bu, şairin məsnəvinə yazmaqda qarşısına qoyduğu başlıca ali istəkdir.

Doğulanda gələcək həyatını “yad edib” ağlayan Məcnun, ulu dərğahdan-vəhdət aləmindən – “vücudi-küll”dən ayrılıb, bu dünyaya “qürbət aləminə”, “qəm vadisinə” gəldiyindən usanır, əzab çəkir və deyir:

*Ey eşq, gəribi-aləm oldum;
Avareyi-vadiyi-ğəm oldum;*

¹Gibb E.I.W. A history of Ottoman poetry. III v. London, 1904, p. 136.

²Huri S. Leyla and Macnun by Fuzuli. London, 1970, p. 42.

³Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 13.

*Tədbiri-ğəm etmək olmaz oldu,
Gəldim, geri getmək olmaz oldu.
...Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş,
Daim özümü qılam fəramuş,
Nə gəldiyimi bilim cəhanə,
Nə onu ki, necədir zəmanə...¹*

Bu sevgi – romantik aşiqin ulu Tanrıya olan sevgisidir. Onun daima istədiyi əbədi məstlik-əsrüklükdür, özünü və bu dünyanı unutduran mey də yalnız Tanrı sevgisinin meyidir.

Doğulanda ağlayan Qeysin gözəl bir qadın qucağında kirməsi də gəlişigözəl verilmiş səhnə deyildir. Qurana görə, Allah yaratdığı gözəl insanlarda öz varlığını da əks etdirdiyi üçün, hər bir gözəl üzdə o qutsal varlıqdan bir işıq, bir zərrə vardır. Allaha qovuşmaq üçün tək yol sevgi yoludur. Allah sanki dünyəvi gözəllərin üzlərində və gözlərindədir.² Məcnun, “məcazda həqiqəti”, “nəqşdə nəqqəşi” görə bildiyi üçün, gözəl qadının üzündə bu ilahi işığı, Tanrının qutsallığını duyur və heyran olur. Şair özü də bu barədə açıqca deyir:

*...Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.
Eşqi idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsni nə bilirdi tıfli-ğafil.³*

Demək, Məcnun bu ilahi sevgiyə birgə doğulmuş, elə həyata da bu sevgidən ötrü gəlmişdir. Bu, şairin türkcə diva-

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 51.

²Huri S. Leyla and Macnun by Fuzuli. London, 1970, p. 118.

³Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 52.

nında da tez-tez özünü göstərir. Yaradanın gözəl üzdə təcəlli etməsi fikri aşağıdakı beytdə bir az başqa yöndə verilir:

*Xubsurətlərdən, ey naseh, mənə mən etmə kim,
Pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdir məcaz.¹*

Məktəbdə Qeys Tanrı eşqinin mücəssəməsi olan Leyliylə qarşılaşır və bütün varlığıyla ona bağlanır. Bu eşqdən ayrılmasını istəyən atasına Qeys bunun ondan asılı olmadığını bildirir:

*...Təqdir çü böylədir, nə tədbir,
Təqdiri edərmi kimsə təğyir?²*

Başqa birisiylə evlənməkdən də boyun qaşırır:

*Mən yekcəhətəm təriqətimdə,
Təğyir işi yox cibillətimdə.³*

“Künci-ğəmdə gıryan” olan Leylinin həsrətiylə “vadiyi-eşqdə sərgərdan” gəzən Məcnunu Kəbəyə aparırlar. Kəbədə Tanrıya üz tutub, dedişi

*Ya rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına mənə!
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda mən!⁴*

mətləli məşhur qəzəl-minacatda Məcnun bu ilahi sevginin daha da artmasını, güclənməsini istəyir. Axı bu sevgi nə

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 161.

²Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 84.

³Yenə orada, s. 86.

⁴Yenə orada, s. 93.

qədər güclü, alovlu olsa, aşiqi özündən bir o qədər tez dünyadan uzaqlaşdırar, əbədi feyz qaynağına qovuşdurar. Bu sevgidə Məcnunun amalı daha dolğun, daha yetkin bir haqq aşiqi ucalığına çatmaqdır. Şairin romantik qəhrəmanı, türkcə divanında da, Məcnun kimi, özünü iç-mənəvi baxımdan yetkinləşdirən bu sevgidən əl çəkməyəcəyini bildirir:

*Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.¹*

Bu əzəli-əbədi sevginin özüylə doğulub, özüylə də qəbrə gedəcəyinə inanan Məcnun, Nofəlin də köməyindən boyun qaçırır, bu işin baş tutmayacağını bildirir, döyüşdə “düşmən” ordusuna kömək etdiyinə görə onu qınayanlara deyir:

*Məcnun dedi: – Mən fədayı-yarəm,
Vəslinə onun ümidvarəm.
...Gər qətlimə dust çəksə şəmşir,
Yox məndə rizadən özgə tədbir.
Xoşnud deyilmiyəm bu halə
Kim, canı verəm, yetəm visalə.²*

Bu, eləcə də İbn Salamın ölümünü onun vüsala çatması kimi dəyərləndirdiyi və ona həsəd apardığı səhnə göstərir ki, Məcnun yalnız həyatının ən uca istəyi olan Tanrı sevgisini düşünür, həyatda yalnız onun üçün yaşayır. Eyni zamanda, Məcnun bu davranışlarıyla xırda hiss və duyğulardan

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 318.

²Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 130.

yuxarıda dayanan, alicənab romantik şəxsiyyət kimi göz-lərimiz önündə canlanır.

Atasının son kərə ağıllı öyüd və gileylərini dinləyən Məcnun bir az düşünüb-daşınır. Cünunluqdan əl çəkib, evlə-rinə qayıtmağı düşünərkən, “eşq şəhriyari” onu aşağıdakı sözlərlə sanki yuxudan ayıldır:

*–Ey vari olan mənim cahanda!
Nən var sənin bu cismü canda?
Canə təmə etmə kim, mənimdir!
Tərk eylə tənə ki, məskənimdir!
Məndən keçü canü təndən ayrıl!
Qoy varlığın, özünlə sən bil.¹*

Bu sözləriylə Məcnuna yenidən kimliyini, hansı eşqin “dəli”si olduğunu andıran “eşq şəhriyari”, sözsüz ki, Leyli de-yildir. Məcnun da elə ona söykənib, “eşqi-əzəli”dən söz açır:

*Mən əqlə təvəccöh eyləram çox,
Sevda yolunu tutar ki, yox, yox!
Sən qandanü tərki-eşq qandan?
Eşqi-əzəli çıxarmı candan?²*

İlk baxışda, Məcnunun ziddiyyət və tərəddüdləri kimi yozula biləcək bu sözlərdə, “eşq” – “ağıl” qarşıdurmasının izləri də gizlənmişdir. Çöldə görüşdükləri vaxt qolundan qan açılan Məcnun heyrtlənmiş atasına bunun Leyli qolundakı yara ilə bağlı olduğunu açıqlayarkən deyir:

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 167.

²Yenə orada, s. 168.

*...Ol zəxm əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən...¹*

Burada da, Məcnun – Leyli sevgisindən başqa, bir çox yerlərdə olduğu kimi, Məcnun – Tanrı sevgisi nəzərdə tutulur. Yaradanın birliyi məsələsi də bu misralarda çox aydın verilmişdir. Eləcə də, çöldə gəzən Məcnunun Leyliylə qoşa çəkilməmiş öz şəklini görərkən, Leylinin əksini silməsi də bununla bağlıdır. Bu səhnə Məcnunun təkcə Leylini sevdini göstərmir, həm də onun əzəli-əbədi bir sevgi yolçusu olduğundan soraq verir.

*Dedi: – Bizə birdürür həqiqət,
Birlikdə yaraşmaz iki surət.
Olmaq gərək əhli-daniş ağəh,
Kim, biz ikilikdəniz münəzzəh.²*

Öz şəklini deyil, Leylinin şəklini sildiyyə görə, onu öz-özünü sevməkdə suçlandıranlara Məcnun deyir:

*...Üşşaq tənü həbib candır;
Tən zahirü təndə can nihandır.
Məşuqə nə bak olursa məstur,
Aşiq gərək el içində məşhur.³*

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 169.

²Yenə orada, s. 175.

³Yenə orada, s. 175.

Bu sözlərlə aşiq öz sevgisinin üst-zahiri mənasını açıqlayır, iç-mənəvi tərəfini isə gizli saxlayır. Özünün bu “qəribə” davranışını kütlənin başa düşəcəyi həyatı dəlillərlə açıqlayır, könüllə bağlı sevgini üstün tutduğunu bildirir.

Məcnunun ikinci kərə “sıdq ilə minacat etdiyi” səhnədə aşağıdakı misralarla qarşılaşırıq:

*...Gər dərd, və gər dəva, sənindir!
Hakim sənsən, riza sənindir!
Yəni ki, gətir kəmalə zövqüm,
Gündən-günə qıl ziyadə şövqüm!
...Daim onu məndə zahir eylə,
Lütf et, iki surəti bir eylə!¹*

Bunlar da göstərir ki, Füzulinin istəyi bütün məsnəvi boyu “bəlli bir ideala”² bəlli bir yolla, birbaşa qovuşmağı təsvir etmək olmuşdur. Bu minacatda Məcnunun yenə sevgisinin güclənməsini diləməsi, ilahi dərgaha daha tez qovuşmaq istəyindən doğur. Şair İbn Səlamın ölümünü də Məcnunun sıdq ürəkdən etdiyi duaları ilə bağlayır:

*...Kim, İbn Səlamı etdi gərdün,
Amaci-xədəngi-ahi-Məcnun.³*

İbn Səlamın ölümüylə sürətlənən hadisələrin gedişi Məcnunu da ölümə, daha doğrusu, ulu Tanrı sevgisinə qovuşmağa yaxınlaşdırır. Məcnun dilindən verilmiş qəzəl-minacatda:

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 181.

²Resulzadə M.E. Azərbaycan şairi Nizami. Ofset baskı. İstanbul, 1991, s. 315.

³Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 188.

*...Leylidə zahir eylədiyin feyzi-hüsn üçün,
Məcnunə verdiyin gəmi dərdü bəla həqi!
Fəqrü fəna səadaəti lütf et Füzuliyə,
Onda olan səadaəti-fəqrü fəna həqi!¹*

misralarıyla şair, məsnəvinin başlanğıcındakı rübailərdə olduğu kimi, Leylidə Tanrı üzünün “feyzi-hüsnünün”, Məcnununda da ona olan sevginin doğurduğu dərd və bəlanın üzə çıxmasını bəlirləyir və onlarla birlikdə özünə də fəqrü fəna səadaəti arzulayır:

Məcnun Leyliyə dediyi aşağıdakı sözlərdə də öz istəyini nəzərdə tutur:

*...Qurban sənə özgə nazəninlər,
İdrakinə yüz min afərinlər.
Kimsə çü sənə vəfadə yetməz,
Canın sənə kimsə versə, itməz.²*

Leylinin isə Tanrıya üz tutub özünün kimsə tərəfindən sevilməyə yaramadığını deməsi, təvazökarlıq təsiri bağışlamaqla yanaşı, ilahi sevgiyə də toxunur:

*...Ruhum ki, bədəndədir, sənindir,
Hər nəşə ki, məndədir, sənindir.
Gəncineyi-hüsnünə əminəm,
Sənsən səbəbim ki, nazəninəm.
Ya rəb, mədəd et ki, bu əmanət,
Məhfuz ola ta dəmi-qiyamət.³*

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 182.

²Yenə orada, s. 186.

³Yenə orada, s. 194-195.

Eləcə də, sevgili Tanrının əmanətlərini – ruhunu, sevgisini və gözəlliyini öz yiyəsinə pak və toxunulmaz qaytara bilməsini diləyir. “Leylidən istigna ilə gəfləti” səhnəsi Məcnunun yüksəliş xəttinin ən uca məqamıdır. Tanrıya qovuşmağın vəcd həyəcanlarını yaşayan aşiqin iç-mənəvi sarsıntı və düşüncələrini

*Eylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhba nədir.*¹

misralarıyla başlayan qəzəl necə də dolğun əks etdirir! Bu aşiq mənəvi sevgi meyindən elə sərməst olmuşdur ki, dünyanı, özünü, saqini və içdiyi meyi belə unutmuş, hər nəsnədən uzaqlaşmışdır. Bu elə əsrüklükdür ki, hətta canandan kam almanın da nə olduğunu bilmir:

*Gərçi canandan dili-şeyda üçün kam istərəm,
Sorsa canan, bilməzəm kami-dili-şeyda nədir.*²

Bu sözlərin, Məcnunun bəşəri sevgisi – Leyliylə bağlı deyildiyini düşünmək də olar. Artıq başqa, daha yüksək bir dünyanın görüşünə qalxmış Məcnun bu dünya və dünyadakıların “hikmətindən” heç nə anlamır:

*Hikməti-dünyavü mafihə bilən arif degil,
Arif oldur bilməyə dünyavü mafihə nədir.*³

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 204.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

Mənəvi yetkinliyə çatmaq, özünü və dünyanı dərk etmək üçün tanrını sevmək, özü də dəli-divanə olmaq dərəcəsində sevmək ən uyğun yol sayılır, bu zaman daha ağıla yer qalmır. Bu, elə bir sevgidir ki, “... onun divanəliyi ən böyük filosofluqdur”.¹

Məcnunun Leylidən bu “istiğnasını” açıqlayan, “imlasının doğruluğunu isbata” çalışan Füzuli yenə ikiliyi gözləyir; Məcnunun Leyli vüsalına qovuşa bilməməsini, ilkin olaraq, təbii şərtlərlə ilgili izah edir. “Vüsala taqəti olmadığını, vücudunun güzgülə görünməyəcək dərəcədə üzülüb zərrə kimi qaldığını, göz nurunun getdiyini bildirən Məcnun sonra əsas mətləbə keçir, bu “qeydsizliyi” mənəvi amillərlə bağlayır:

*...Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm.
...Canım gedəli bəsi zəmandır,
Cismimdəki indi özgə candır.
...Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən!
...Gər mən mən isəm, nədən sən ey yar?
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar?
Çün mən olubam səninlə məmlu,
Vəhdət rəvişində xoş deyil bu,
Kim, dişrədə istəyəm nişanın,
Bir özgə məkan biləm məkanın...²*

Mənəvi aşiqin duyğu və düşüncələrini çox dolğun və bədii bir biçimdə açıqlayan bu şahanə misraların Leyli

¹Vəfalı A. Füzuli öyrədir. Bakı: Gənclik, 1977, s. 62.

²Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 207-208.

timsalında ilahi-mənəvi sevgiliyə deyilməsi, yəqin ki, elə də geniş aydınlaşdırma tələb etmir. Şair bu fikrini aşağıdakı qəzəllə daha da möhkəmləndirir:

*Xəyalitə təsəllidir, könül meyli-visal etməz,
Könüldən dişrə bir yar olduğun aşiq xəyal etməz.
...Səvadi-masivadan lövhi-dil xali gərək daim,
Müvəhhid səfheyi-idrakə nəqşi-xəttü xal etməz.¹*

İkinci beytdə Məcnun bu fikirlərini daha açıq deyir; ulu Tanrı sevgisindən başqa, aşiq qəlbində bir kimsəyə və nəsnəyə yer olmaması gərəkliliyini göstərir, bir daha öz sevgilisinin kim olduğunu bildirir. Öncə, bu istiqnadan daha da qayğılanan Leyli, sonra Məcnunu başa düşür və “xoş mərtəbə” sözüylə bəyəndiyini bildirir. Bu sözlərdən də görünür ki, Məcnun yalnız Leylini sevmir:

*Leyli dedi: – Ey vücutdi-kamil!
Qürbi-həqə ismət ilə qabil!
Meraci-kəmalını sınırdım,
Keyfiyyəti-halını sınırdım.
Oldum necə olduğundan agah,
Xoş mərtəbədir bu, barəkallah!
...Hala mənə rövşən oldu halın,
Meraci-həqiqəti-kəmalın...²*

Türkiyəli alim Ə.N. Tərən “İslam ədəbiyyatında Leyli və Məcnun məsnəvisi” adlı doktorluq dissertasiyasında Məcnunun bir salikin ruhunu təmsil etdiyini; onun, mənəviyyat

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 209.

²Yenə orada, s. 210-211.

hüdüdlərini müstəsna bir eşq və ehtiras həmləsiylə aşmağa çalışaraq, öncə, ruhunun maddi gözəlliyin timsalı olan Leylanın sehriylə oyanıb-qabardığını, coşduğunu və sonra o vasitə ilə həqiqi və ilahi eşqə qovuşduğunu” bildirir.¹ Sadaladığımız cizgi və dəlillərlə yetərlənməyən Füzuli, mənəvi aşiqin özəlliklərini açıqlayan ayrıca bir parça verir. “Məcnunun meraci-fəzaili və mərtəbeyi-hüsni-xəsailindən” söz açan bu parçada, görək, şair özü Məcnunu necə dəyərləndirir:

*...Bir pak idi ki, bu ərseyi-xak,
Onun kimi görməmişdi bir pak.
Məmmureyi-qürbi-həq məqamı,
Ərvahə fərizə ehtiramı.
...Tutmuşdu təriqi-əhli-tövhid,
Bulmuşdu kəməli-tərkü təcrid.
...Təhsil qılıb səfayi siyrət,
Görmüşdü məcazdan həqiqət.
Əyanə yox idi etimadı,
Nəqqaş idi nəqşdən muradı.²*

Göründüyü kimi, burada Məcnunun Tanrının birliyinə tanınması, tərkü təcrid əhli olması, ruhlara inanması, məcazda həqiqəti, nəqşdə nəqqası görməyi bacarması daha çox qabardılır, gözə çarpdırılır.

*Biz cahan məmurəsin məniddə viran bilmişiz,
Afîyət gəncin bu viran içrə pünhan bilmişiz.³*

¹Tarlan A.N. İslam edbiyyatında Leyla və Mecnun mesnevisi. Doktora tezi. Türkiyat Enstitüsü, № 1, 1922, s. 143-144.

²Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 214-215.

³Yenə orada, s. 215.

Məcnunun dilindən verilmiş bu qəzəldəki fikirlərlə
şairin özünün də ortaqlığı aydınca duyulmaqdadır.

Leyli də, ölüm ayağında üzünü Yaradana tutub,

*Ya rəb, məni et fənaya mülhəq,
Kim, rahi-fəna imiş rəhi-həq.¹*

deyə, fənaya qovuşmasını istəyir, haqq yolunun, doğru yolun
fəna olduğunu dilə gətirir.

*Bu aləm kim, könül, qeydin çəkərsən, möhnəti gəmdir,
Fəna sərmənzilin seyr eylə kim, bir xoşca aləmdir.²*

qəzəli bu fikri bir daha gücləndirir, Tanrı sevgisinə
qovuşmaq üçün fənanın gərəkliyini bildirir:

Leylinin ölümündən qayğılanan şair,

*...Tən oldu müqimi-ərseyi-xak,
Ruh oldu qərini-övcü-əflak;
Şövq əhlinə qürb hasil oldu,
Dəryasına qətrə vasil oldu.³*

sözləriylə Leylinin mənəvi-ilahi sevgiliyə yetişdiyini
göstərir. Son beyt, külldən qopmuş zərrənin uzun ayrılıqdan
sonra öz ilkinliyinə yenidən qovuşmasını göstərir. Bu fikirlə
yeri gəldikcə şairin türkcə divanında da qarşılaşırıq:

*Miskin Füzuliyəm, ki, sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmanə yetmişəm.⁴*

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 218.

²Yenə orada, s. 221.

³Yenə orada, s. 222.

⁴Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 242.

Füzulinin divanıyla “Leyli və Məcnun” poeması, eləcə də, şairin ideya-düşüncə düzümüylə Məcnunun dünyaduyumu arasında yeri gəldikcə toxunduğumuz bu kimi bir çox oxşarlıqlar nəzərə alınarsa, Məcnunun Füzulinin öz mənəvi idealı, haqq aşiqi mücəssəməsi olduğu meydana çıxmış olar.

*Yandı canım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istəram,
Dərdməndi-fırqətəm, dərmani-didar istəram.*¹

qəzəli – Məcnunun üçüncü və son minacatı; ölüm ayağında səadət və feyz mənbəyinə – ilahi qüdrətə qovuşmaq üçün son nəfəsinin bu arzuyla ağzından çıxmasıdır.

Maraqlıdır ki, əsərin yazılma tarixini göstərən misralar – “maddeyi-tarix” də bu sevgi konsepsiyasına uyğun qurulmuşdur:

*...İzharə gəlib rümuzi-vəhdət,
Vəhdətdə təmam olub hekayət,
Tarixinə düşdülər müvafiq,
Bir olmaq ilə ol iki aşiq.*²

Çox ustalıqla tərtib olunmuş bu “maddeyi-tarix”, əsərin başlanğıcındakı rübailər kimi, bəlli və aydın bir məqsəd daşıyır.

Başqa bir türk aləmi Ə. Qaraxanın da bu haqda fikri maraqlıdır: “Məcnunun nəticə etibarilə Leylanın eşqini aşaraq, həqiqi Leylayı bulmasında: nəfs riyazəti, könül cəzbəsinin əsaslı müəssirlər olduğunu və bəlli-bəlırsız bir çox

¹Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı: Elm, 1958, s. 226.

²Yenə orada, s. 232.

arzularla mücadilə sonunda bəşəri həyəcanların ilahiləşmiş bulunduğunu müşahidə edirik. Məcnun “فنا في الله” mərtəbəsinə kadar yücəlmiş, nəfsi-mütməinnəyə sahib olmuş bir kamal qəhrəmanının, dünya əlaqələrinə qələbə etmiş, içindəki mücadilədə zəfər bayrağını könül qalasına dikmiş müzəffər bir müharibin timasalıdır”.¹

S.Əliyevə görə, Füzuli poemasında Leyliylə bağlı işlənmiş təşbih və məcazlar da (məs. onun işıq və od qaynaqlarıyla tutuşdurulması) Leylinin ilahi təcəlli kimi təsvirindən soraq verir.²

Göründüyü kimi, Sovet dövrü araşdırmalarının çoxunda deyildiyi tək, Məcnun heç də bəzən tərəddüdlər keçirmir, ziddiyyətlərə qapılmaz; doğuluşdan ölüməcnən tək bir ideal – mənəvi xətt üzrə hərəkət edir, ilahi sevgiliyə doğru bu dünyada uzun və ağırlı bir yol keçir. Özü də Leyliylə Məcnun – iki aşiq Tanrının yazdığı pozulmaz qanunlarla yaşayırlar; yolun başlanğıcından sonunu görə-görə, qabaqcadan bəlli bir olacağa – taleyə doğru usanıb-sarsılmadan gedirlər.

Son olaraq, demək istərdik ki, Füzuli Məcnun obrazını işlərkən, heç nəyi əsirgəməmiş, bütün yaradıcılıq imkanlarını səfərbər etmişdir; İnsanın Tanrıya eşqinin bəliktisi olan Məcnun – Leyli sevgisini sevərək yazıb-yaratmış, ilahi sevgini ilahi bir qüdrətlə tərənnüm etmişdir.

(Məqalə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş AMEA-nın Xəbərlərinin (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) xüsusi buraxılışında nəşr edilmişdir: Bakı: Sabah, 1996, s. 84-92).

¹Karahan A. Füzuli: Muhiti, Hayatı ve şahsiyeti. Ankara, 1989, s. 170.

²Əliyev S. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986, s. 192.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli. Əsərləri. I c. Bakı: Elm, 1958.
2. Füzuli. Əsərləri. II c. Bakı: Elm, 1958.
3. Gibb E.I.W. A history of Ottoman poetry. III v. London, 1904.
4. Həbib İ. "Türk təcəddüd ədəbiyyatı tarixi". İstanbul, 1340 (1921-1922).
5. Huri S. Leyla and Macnun by Fuzuli. London, 1970.
6. Karahan A. Fuzuli: Muhiti, Hayatı ve şahsiyeti. Ankara, 1989.
7. Resulzade M.E. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991.
8. Tarlan A.N. İslam edebiyatında Leyla ve Mecnun mesnevisi. Doktora tezi. Türkiyat Enstitüsü, № 1, 1922.
9. Vəfalı A. Füzuli öyrədir. Bakı: Gənclik, 1977.
10. Əliyev S. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986.

FÜZULİ DİVANLARININ “DİBAÇƏ”LƏRİ KLASSİK NƏSR ÖRNƏKLƏRİ KİMİ

Klassik Şərq ədəbiyyatının və ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsində dibaçələrin önəmli yeri vardır. Hər hansı bir kitabın müqəddiməsi, yaxud naxış və rəsmlərlə bəzənmiş girişi mənası verən dibaçələrdə şairin həyatı, mühiti, yaradıcılığı, bəzi mühüm ədəbi-estetik məsələlər barədə fikirləri, eləcə də dövrünün vacib ictimai-siyasi hadisələrinə münasibəti əks olunur.

Bu baxımdan XVI əsrdə yazıb-yaratmış dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin öz divanlarına yazdığı dibaçələr xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu dibaçələrdə dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsi təsvir edilir, şairin doğum yeri, vətəni, uşaqlığı, təlim-tərbiyəsi, təhsil səviyyəsi, müasirləri-tanınmış elm və sənət adamları və b. haqqında məlumat verilir. Eləcə də ədəbi-nəzəri məsələlər barədə ayrıca bir elmi əsər, risalə-traktat qələmə almayan Füzuli elmi-ədəbi görüşlərini divanlarına yazmış olduğu dibaçələrdə vermişdir. Maraqlıdır ki, mütəfəkkir şairin ayr-ayrı əsər və dibaçələrində yer alan və heç vaxt bir-birini təkrar etməyən ədəbi qənaətlərini toplayıb sistemləşdirsək, bütöv bir elmi-nəzəri konsepsiya ortaya çıxar. Müxtəlif zamanlarda müxtəlif dillərdə (Azərbaycan-türk, ərəb və fars dilləri) yazılmasına baxmayaraq, bu dibaçələr bütöv bir nəzəri-ədəbi traktatın ayrı-ayrı fəsiləri təsiri bağışlayır.

Füzulinin, xüsusilə, türk divanına yazdığı dibaçə məzmun dolğunluğu və dil-üslub zənginliyi baxımından diqqəti çəkir. Burada ümumən poeziyanın mənşəyi, məqsədi, şeir və

Qurani-kərim, eşq və poeziya, eşqin irfani-mənəvi dəyəri, şeirin ictimai funksiyası, poeziya və elm, ədəbi növ və janrlar, forma və məzmun, şeirin dili və səslənməsi, yəni oxu mədəniyyəti, ənənə və novatorluq, sözün ölməzliyi, şairin şəxsiyyəti və cəmiyyətdə yeri və s. haqqında şairin orijinal fikirləriylə qarşılaşırıq.

Öncə, şair orta əsrlər müsəlman şərqində şeirin və şairin vacibliyini əsaslandırmağa çalışır. Özü də bunu müqəddəs kitabımız Qurandan gətirdiyi ayə və hədislərlə təsdiq edir, necə deyərlər, fanatik və mürtəcə din xadimlərinin qarşısına onların öz silahları ilə çıxır. Maraqlıdır ki, burada şair üç dildə–türk, fars və ərəb dillərində şeir parçası (qitə) verməklə fikrini möhkəmləndirir. Başqa yerlərdə əsasən bir dildə (ana dilində) nəzm parçaları işlədən Füzuli belə vacib məqamlarda (türkcə dibaçənin başlanğıc və sonunda) məhz üç dildə–yaşayıb-yartadığı ərəb İraqının və İslam Şərqinin üç əsas dilində şeirlər verir.

Həzrət Məhəmməd (s.ə.s.)dən gətirdiyi misallarla şeiri və şairi müdafiə edən sənətkar incə bir məsələni də yaddan çıxarmır; peyğəmbərin şairlik qabiliyyəti olmadığını onun mənəvi kamilliyi ilə izah edir:

*“Şeir bir ziyvərdir, əmma biz kimi naqislərə”*¹

deyir. Kamil və yetkin adamların heç bir bəzəyə və yaraşığa ehtiyacı olmadığı kimi, onun da poeziyaya meyilliliyi məsləhət görülməyib.

Yeri gəlmişkən, Füzuli farsca divanının dibaçəsində də şeiri sadə və “naqis” adamlar üçün göydən yerə endiril-

¹M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 27.

miş, nazil olmuş Allah kəlamı kimi dəyərləndirir.² Bu, yuxarıda dediyimiz fikri bir daha təsdiq edir; yəni dahi sənətkar bütün dibaçə və əsərlərində ümumən şeir-söz sənəti haqqında fikir söyləyərkən bütöv bir elmi-nəzəri konsepsiya üzrə hərəkət edir. Sadəcə olaraq, bu elmi-nəzəri qənaətlər, şairin bədii əsərlərində olduğu kimi, bədii-obrazlı bir dillə, müxtəlif təşbeh-məcaz geyimində təqdim edilir.

Şeirin mənşəyini ilahi qüdrətlə, təbii bir qanunauyğunluqla izah etdikdən sonra “üsyən səhifələrinin cızma-qaraçısı natəvan Füzuli” özünün uşaqlıq, gənclik və yetkinlik dövrlərindən söz açır. Elm öyrəndiyi, təhsil aldığı vaxtları, “kəmalının qazandığı cəvahirələr mədəninə cənnətsayaq bir mədrəsəyə” bənzədir.³ Qeyd etməliyik ki, bu, təsadüfi bənzətmə deyil, Füzuli poetikası üçün xarakterik olan bir haldır. Belə ki, Məcnunun məktəbə getməsinə də bu cür oxşar bənzətmələrlə təsvir edən şair

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hurü qılman⁴*

deyir. Öz məktəb illərini də “cənnətsayaq bir mədrəsəyə” bənzədərək, onun gözəl həyatını huri və qılmanlarla bəzənmiş behiştə bənzədir.

Demək istəyirik ki, hər bir təşbeh-bənzətmənin Füzuli yaradıcılığında konkret işlənmə yeri, işlənmə məqamı vardır. Neçə yüzillər klassik Şərq ədəbiyyatında işlənmiş məlum poetik vasitə və fiqurları şair hazır forma-qəlib kimi götür-

²M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 11.

³M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə...I c. s. 28.

⁴M.Füzuli. Əsərləri...II c. s. 49.

məmiş, çox şairlərdən fərqli olaraq, onlara yaradıcı gözlə baxmış, bəzi artırma və azaltmalarla işlənmə yerini və məqamını biryolluq müəyyənləşdirmişdir. İstər mənzum, istərsə də mənsur əsərləri belə incə poetik fiqurlarla zəngin olan Füzuli yaradıcılığı haqqında prof. M.Cəlalin bu fikri nə qədər yerinə düşür: “Klassik ədəbiyyatımızda füzuli qədər zəngin söz ehtiyatına malik olan, sözün müxtəlif mənalarını onun qədər əhatə edən və bu mənalardan yeni, əlvan, mürəkkəb bədii səhnələr yaradan, hər sözü öz yerində, öz mövqeyində işlətməyi bacaran şair çox azdır”.⁵

Bu dibaçəni əsasən qəzəllərdən ibarət divanına yazdığı üçün görünüşü Quran sətirləri kimi gözəl olan gözəllərin səfsəf oturduğu bir məclisdən söz açır və bu gözəllərin aşiqanə şeirlərdən başqa bir şey dinləmədiklərini bildirir. Bununla da sanki türkcə divanında aşiqanə qəzəllərin daha çox olmasına işarə edir, eyni zamanda, öz oxucularını psixoloji baxımdan hazırlayır.

Bundan sonra Füzuli hələ uşaqlıqdan şeirə marağının səbəblərini açıqlayır, yaranışdan istedadlı olduğunu, təbiətə sevgiyə, eşqə və poeziyaya meyli olduğunu qeyd edir. Beləliklə, şairliyin yalnız Allah vergisi olmasını, heç bir elm və biliklə qazanılmayacağını bildirir. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Füzuli nəzm təbini –istedadı şairə Tanrı lütfü, səmalardan sənətkar qəlbinə yol tapıb məskunlaşmış ilahi ecəz” hesab edir.⁶

“O yığıncağın qarışıq buludundan təbiət fidanının nəm

⁵Mir Cəlal. Füzulinin lirikası // Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 37.

⁶Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. III c. Bakı: Elm, 2009, s. 433.

çəkməsi”⁷ isə şeirin və şairliyin bütün dövrlərdə eşqdən, gözəllikdən və sevgidən qaynaqlanmasına açıq işarədir.

*Seyti-fəsaḥət ilə sözüüm tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tifi-zəbun hənuz.*⁸

beytindən göründüyü kimi, “hələ etibar beşiyində” zəif uşaq ikən, Füzuli şeiri aləmi tutur, varlıq göbəyində bir damcı qan ikən, füzuli sözünün xoş ətri beyinləri tərəvətləndirir, yəni lap uşaq yaşlarından sənətsevərlər arasında tanınmağa başlayır. Bu və buna bənzər faktlar böyük şairin bioqrafiyasının bəzi qaranlıq məqamlarına işıq salır.

Maraqlıdır ki, şair kimi tanınmağa başlayan Füzuli, eyni zamanda, aşıq kimi də məşhurlaşır. Bəzi rəvayətlərə görə, gənc Məhəmməd öz müəllimi Xacə Rəhmətullahın qızına vurulmuş və bu sevgisi uğursuz olmuşdur. Əsl şairin, böyük poeziyanın əsl sevgidən, böyük məhəbbətdən doğulduğunu nəzərə alsaq, yuxarıdakı misralar dahi şairimizin, həqiqətən, gəncliyində təlatümlü bir sevgi böhranı keçirdiyini göstərir.

Şeirin elmi biliklərə söykənməsi, şairliyin alimliklə birbaşa bağlılığı haqqında da Füzulinin fikirləri maraqlıdır; o, öz şeirinin “maarif bəzəyindən” və “elm cəvahirindən” məhrum olması ilə razılaşmır, dövrünün “əqli və nəqli, hikəmi və həndəsi” elmlərini dırindən öyrənməyə başlayır. Bu işə hətta ömrünün bir hissəsini sərf etdiyini bildirir. Çünki “elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə

⁷M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 28.

⁸Yenə orada, s. 29.

bietibar olur”.⁹ Birincisi, bu, şairin poeziyaya əsl yaradıcı alim münasibətini göstərir, ikincisi, gənc Məhəmmədin sıradan bir şair olmaq istəməməsi, özünün dediyi kimi, “ruzigarın yeganəsi” olmaq¹⁰ iddiasını təsdiq edir. Təsadüf deyil ki, mərhum professor A.Rüstəmovə şairin burada “ömür kitabını vərəqləyərək”, “gənc istedadlara böyük şair-alim tövsiyəsi” etdiyini, hətta elm-kamal təhsilini fitri nəzm təbindən üstün tutduğunu, şeir-sənət aləminə qədəm qoyanlara yalnız “maarif gözəli” ilə qovuşduqdan sonra nəzm təbini işə salmağı məsləhət gördüyünü qeyd edir.¹¹

Şeirə-sözə belə ciddi və məsuliyyətli yanaşmanın nəticəsidir ki, şairin gələcək tədqiqatçısı onun haqqında yazır: “Füzuli alim-şairdir. Özü də təkcə xüsusi elmi əsərlərinə görə yox, həm də bədii əsərlərindəki elmi mühakimə üslubuna və nəzəri mülahizə materialına görə. Başqa sözlə desək, şairliklə alimlik Füzulinin şəxsiyyətində və yaradıcılığında birləşmişdir”.¹²

Artıq “hünər siniflərinin incilərindən nəzm gözəlinə bəzəklər vurmağa başlayan” şairi indi başqa məsələ qayğılandırır. Bu da şeirin İslam aləmində gərəyincə dəyərləndirilməməsi, şairlərin “yalançı” kimi damğalanması, poetik sözə xor baxılmasıdır. Dövrünün bütün elmləriylə maraqlanan, hər şeyin səbəb və nəticə ilişkisini araşdıran Füzuli bunun da səbəblərini arayıb tapır: “...Təfsir və hədisləri araşdırıb-öyrənib bu qənaətə gəldim ki, şeir fəzilətini məzəmmət

⁹M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 29.

¹⁰M.Füzuli. Əsərləri...III c. s. 17.

¹¹A.Rüstəmovə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı: Elm, 2014, s. 146.

¹²S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986, s. 5.

etməyin özü töhmətə layıqdır”.¹³

Əsl poeziyanın, şeirin və şairin bütün dövrlərdə gərəkliyini sübut etdikdən sonra böyük sənətkar türkcə “cigərsuz” qəzəllər yazmaq, daha doğrusu, divan bağlamağın səbəb və motivlərini aydınlaşdırır. Maraqlıdır ki, o, bunu belə məqamlarda bizə tanış olan füzuliyənə bir ədəbi priyomla edir. Bir gün qara saçlı, qara xallı bir türk gözəli nazlana-nazlana şairə salam verib hal-əhval tutur və sözarası deyir: şükür ki, ilahinin iradəsiylə nəzm və nəsr fənləri məmləkətlərini istıla etmişən. Ərəb, əcəm və türklər arasında yeganə kamil sənətkarlar çox olsa da, bütün dilləri (həmin üç dil nəzərdə tutulur) bilən, bütün nəzm və nəsr fənlərinə qadir sənin kimi başqa birisi yoxdur. Hər üç dildə, fərqli ədəbi növlərdə qələm sına-mısan, gövhərlər saçmısan, razı olma ki, “türkzadə məhbublar” şeir feyzindən və türk qövmünün zövq sahibləri” qəzəl divanından məhrum olsunlar. Allah eləməsin, əgər belə olarsa, təbiət evinin planına qüsür düşər və yetkin istedadının bünövrəsi zədələnər”.¹⁴

Doğrudan da, ərəb və fars dillərində divanları olan Füzulinin türkcə mükəmməl divanı olmasaydı, “uçayaq” üçüncü ayaqsız qalar, “plan” və “bünövrə” pozulmuş olardı. Şair də hər üç dildə, nəzm və nəsr meydanlarında at oynadan “ruzigarın yeganəsi” sayılmazdı. Eləcə də XX əsr Azərbaycan tədqiqatçısı heç vaxt belə deyə bilməzdi: “Füzuli anadilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin, daha doğrusu, İntibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Füzulidən bəhs edən əksər tədqiqatçılar, tarixçi və təzkirəçilər onu bütün türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim

¹³M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 29.

¹⁴Yenə orada, s. 30.

etmişlər”.¹

Türkcə divan dedikdə, əsasən ürəkyandıran qəzəllər nəzərdə tutulduğu üçün şair qəzəl və onun özəlliklərindən bəhs edən bir qitə verir. Bu qitədə o, qəzəli “nəzər əhlinə şəfa verən, hünər bostanının gülü” adlandırır, şairin qüdrətini bildirən, nazimin şöhrətini artıran ədəbi növ sayır. “Məclislər bəzəyi, alimlər sənəti” olan qəzəl söylə ki, şöhrəti hər yana yayılsın, oxumaq və yazmaq asan olsun”, – deyir.²

Bu türksoylu gözəlin gileyini nəsihət kimi qəbul edən şair çoxu gəncliyində yazılmış və dostlara paylanmış, dağınıq halda olan qəzəllərini bir yerə yığıb kamil bir divan bağlamaq qərarına gəlir. Maraqlıdır ki, bu zaman biz şairin daha böyük və ciddi bir işlə məşğul olduğunu, yəqin hansısa bir epik əsəri üzərində işlədiyini öyrənirik. Bu da daha bir vacib avtobioqrafik fakt kimi diqqəti çəkir. Eyni zamanda, doğulub boya-başa çatdığı ərəb İraqından başqa yerlərə səyahət etmədiyini nəzərə çatdırır və “fəsaḥət və bəlağət sahiblərindən bunu həqarət saymamalarını” xahiş edir. Bildiyimiz kimi, orta yüzillərin “İntibah ziyalı” dövrünün bütün əsas elmlərini və dillərini bilməklə yanaşı, bir neçə xarici ölkəyə səyahət də etməli, daha geniş dünyagörüşə malik olmalı idi. Bunlardan hansısa birinin olmaması universal və mədəni adam üçün məqbul sayılmırdı. Məhz buna görə də öz dövrünün oğlu olan Füzuli bunu ayrıca nəzərə çatdırır və bu nəticəyə gəlir ki, “etibari-vətən istedadı-zatə təsir etməz və torpaqda yatmaq ilə tiladən cila getməz”.³

¹Ə.Səfərli,X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s.549. s.549.

²M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 30.

³Yenə orada, s. 31.

Füzulinin şeirə-qəzələ, ümumən sözə münasibətində daha ilginclik başqa bir məqama diqqət yetirək. Bu, şairin əsərlərinin hansı coğrafi mühit və areala hesablanması məsələsidir. Dahi sənətkar öz qüdrətli sözünün uzaq vuran top kimi daha geniş sərhədlər içərisində yayılacağını, hər bir sözünün “pəhləvan kimi tədric ilə bəhrü bəri tutacağını” sanki qabaqcadan bilirmiş. Bununla yanaşı, dibaçədə “büləğayi-Rum və fisəhayi-tatardan” xahiş edir ki, əsərlərində onların söz və ifadələrindən örnək olmasa, onu üzrlü saysınlar. Eləcə də doğulduğu Kərbəla torpağının başqa məmləkətlərin incilərindən şərəfli olduğunu bildirir və şeirinin rütbəsinin yüksək olmasını onunla bağlayır. Böyük bir təvazökarlıq nümunəsi göstərərək, istedadının üstünlüyünü müqəddəs Kərbəla torpağı ilə əlaqələndirir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, o, bu ədəbi priyomdan fars divanının dibaçəsində də yararlanır:

چون خاک کربلاست فضولی مقام من
نظم بحر کجا که رسد حرمتش رواست
زر نیست سیم نیست گهر نیست لعل نیست
جاکست شعر بنده ولی جاک کربلاست.¹

*(Füzuli, mənim məqamım Kərbəla torpağı olduğu üçün
Şeirim haraya getsə, (ona) hörmət rəva görülər.
Qızıl deyil, gümüş deyil, gövhər deyil, ləl deyil,
(Bu) bəndənin şeiri torpaqdır, ancaq Kərbəla torpağıdır).*

Bu da, yuxarıda xatırlatdığımız “türkzadə”, yaxud “farsinəjad” gözəlin öz dilində şeir istəməsi kimi füzuliyana bir ədəbi üsuldur.

¹ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی او غلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ
1374-وارشاد اسلامی. s. 15.

Sonda, həmişə olduğu kimi, şair ilahidən bu “sevgi kitabı” və “əziz övladının” uğurunu xeyirli, qədəmlərini mübarək etməsini diləyir. Eyni zamanda, savadsız katiblərdən, məclislərdə şeiri düzgün oxumayan natiqlərdən və şairlik iddiasında olan qafiyəbaz həsəd əhlindən qorumağı da təmənnə edir. Çünki “ədəbiyyat və elm ilə qurulmuş abad ölkələr dağıdan o katibin qələmi maarif binasının külüngüdür. Elə natiqin pəltək dili lal olsun ki, onun məntiqi qəziyyələri nəticə verməkdən ari etmiş, təsrifi zəmməli sözləri kəsrəli etmişdir. O dil kəsilsin ki, söz fəzasında ondan fikir sarayları uçurulur. Onun pis ləhcəsinin inqilabından ibarələr gözəlliyinin vücudu məhv olur”.¹

Yeri gəlmişkən, Füzuli divanlarının ədəbi-estetik məzmunundan danışan mərhum prof. A.Rüstəмова onların şairimizə aşağıdakı kimi bir neçə mülahizə və qənaətləri üzərinə işıq çilədiyini göstərir:

1. Əsl sənət – düha üstəgəl ilham və zəhmətin sayəsində yarana bilər.

2. Ədəbi-bədii əsər xəlqi məzmun daşımalı, sadə üslubi keyfiyyətlərə malik olmalıdır...

3. Füzuli şeirdən-sənətdən orijinallıq tələb edir.²

Füzulinin ən çox gileyləndiyi adamlardan biri də əsl şairlərə həsəd apan nəzmpərdazlar, ibarəbazlardır. Belə ki, “...onların bəsirət gözləri varlıq aləmində zəlalətdir..., paxıllıq tozundan onların insaf gözü kor olar”.³ Məlumdur ki, şair şah əsəri “leyli və Məcnun”un sonunda da belə adamlardan gileylənir, həsəd və paxıllıq yolunu buraxıb bacardıqları işlə

¹M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 32.

²A.Rüstəмова. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı: Elm, 2014, s. 147.

³M.Füzuli. Əsərləri...I c. s. 33.

məşğul olmalarını məsləhət görür. Görünür, həssas qəlbli və incə duyğulu sənətkar belə boşboğaz və paxıl adamlardan çox çəkmiş, xeyli tənə və məzəmmət görmüşdür. Yoxsa təkrarçılığı və xırdaçılığı sevməyən böyük şair dəfələrlə bu məsələyə qayıtmaz, mənən cılız adamlardan təkrar-təkrar gileylənməzdi.

Nəhayət sonda Füzuli “o pak etiqadlı doğruçu adamlara Tanrıdan rəhmət diləyir ki, onlar şairin qəzəllərinin yaxşılarını daha da gözəlləşdirə, zəiflərinin xəta saçlarından eyb düyünlərini çıxara, qüdrət güzgüsündən sığal ehсанilə nöqsan tozunu silib təmizləyə”. Bu əsl istedad, geniş dünyagörüş və böyük ürək sahibinə xas olan təvazökarlıq dolu sözləri də şairin divan ədəbiyyatına xas təqdim üsulu kimi qəbul etməliyik. Əslində isə, Füzuli qələmindən cilalanıb çıxan misralara toxunmaq müqəddəs kəlamlara əl aparmaq kimi yersiz və günah bir işdir.

Göründüyü kimi, qısa və yığcam müqəddimə təsiri bağışlayan bu dibaçədə Füzuli bir çox vacib məsələlərə toxunur; öz həyatı, mühiti və bioqrafiyası haqqında bəzi gərəkli məlumatlar verir, eyni zamanda, öz ədəbi-estetik baxışlarını sərgiləyir. Ustadı Ə.Nəvayidən fərqli olaraq, ayrıca bir poetika əsəri yazmayan dahi şairimiz burada öz bioqrafiyası, mühiti və ədəbi şəxsiyyəti haqqında yetərincə məlumat verir. Fikrimizcə, bu misilsiz söz sərrafının ayrı-ayrı dibaçələri və bədii əsərlərindəki nəzəri-estetik fikirlərini bir yerə toplasaq, çox-çox poetika kitablarından dolğun və dəyərli bir ədəbi-elmi traktat meydana çıxar. Doğrudan da, “obrazla söylənen fikirlərin içindəki elmi təhlil, nəzəri müəyyənləşdirmə və qarşılıqlı əlaqələndirmə o qədər güclüdür ki, bu dibaçəyə söykənərək müasir elmi konsepsiya əsasında bütöv

bir poetika əsəri yazmaq mümkündür”.¹

Füzuli divanlarının dibaçələri, artıq xatırlatdığımız kimi, səcli nəslrlə yazılmış, bəzən də yeri gəldikcə nəzm parçaları artırılmışdır. Yazıçı dibaçələrdə, bir qayda olaraq, orta yüzillər müsəlman Şərqlinin hər üç dilindən özünə məxsus şəkildə istifadə etmişdir. Əsas hissəni Azərbaycan türkcəsində yazsa da, Qurani-kərimdən gətirilən ayə və hədisləri əsasən ərəb dilində vermişdir. Bəzi fikirləri çatdırmaq məqsədilə, yaxud sadəcə olaraq, eyni bir mətləbi daha təsirli etmək üçün hər hansı şeir parçasını hər üç dildə: ərəb, fars və türk dillərində verməyi məqsəduyğun saymışdır.

Ərəb-fars tərkibli söz və söz birləşmələrinin sıx-sıx işləndiyi Füzuli dibaçələrinin dili elmi biliklərlə zəngin, dərin mənalı və eyni zamanda anlaşıqlıdır. Bu günkü dilimiz üçün çətinlik törədən söz və ifadələrin lüğətlərin köməyilə açımı oxucunun gözləri qarşısında tamam yeni bir səhnə yaradır, gözəl bir tablo canlandırır. Klassik səcin müxtəlif növlərinin işləndiyi bu dibaçələrdə yazıçı müxtəlif və rəngarəng qulaq və göz qafiyələri işlədir, əsərə təbiilik və şirinlik qatır. Füzuli nəsrinin dili adamı heç zaman yormur, xüsusən hazırlıqlı oxucunu, doğrudan da, valeh edir, əsil şeir təsiri bağışlayır. Buradakı fikirlər o qədər obrazlı və poetik şəkildə ifadə olunur ki, şairin öz qəzəlləri kimi, təkrar-təkrar oxumaqdan doymursan. Bir sözlə, dahi şairin eynən qəzəlləri və başqa mənzum əsərləri kimi, nəslrlə yazdığı dibaçələrin də özünəməxsus poetik dili və üslubu vardır.

(Məqalə 14-17 oktyabr 2015-ci ildə Tatarıstanın paytaxtı Kazan şəhərində keçirilən “Türk xalqlarının ədəbiyyatı

¹K.V.Nərimanoğlu. Mənim Füzulim. Bakı, 2006, s. 170.

və bədii mədəbiyyəti Şərq-Qərb kontekstində” adlı Beynəlxalq Elmi-praktik Konfransın Materiallarında türk dilində nəşr olunmuşdur: Kazan, 2015, s. 88-94).

ƏDƏBİYYAT

1. M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. M.Füzuli. Türk divanı (tərtib edən:Ə.Sadiqi). Tehran, 1996.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III c. Bakı: Elm, 2009.
6. Mir Cəlal. Füzulinin lirikası // Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.
7. S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986.
8. S.Əliyev. Füzuli. Bakı: Azər nəşr, 1996.
9. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008.
- 10.K.V.Nərimanoğlu. Mənim Füzulim. Bakı, 2006.
- 11.A.Rüstəmov. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014.

FÜZULİNİN MƏKTUBLARI – ƏDƏBİ-TARİXİ QAYNAQLAR KİMİ

“Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi və ən həssas şair” (Gibb) olan M.Füzuli orijinal nəsr əsərləri müəllifi kimi də məşhurdur. Dahi sənətkarın nəsr əsərləri içərisində məktubları ayrıca önəm daşıyır. Bu məktublar bir çox cəhətdən maraq doğurur. Həmin məktublarda şairin öz bioqrafiyasına aid bəzi məlumatlar olmaqla yanaşı, ümumən XVI əsr ərəb İraqının, Bağdadın ictimai-siyasi vəziyyəti haqqında da yetərli bilgiler vardır. Bu baxımdan Füzulinin məktubları hələ tam və bütünlüklə öyrənilməyib.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, orta əsrlər Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında görkəmli şair və yazıçıların məktubları ədəbi janr nümunəsi sayılmış, bədii əsər kimi diqqət və maraqla oxunmuş, oxucular arasında geniş yayılmışdır. Məktublar da qəzəl və qəsidələr kimi katiblər tərəfindən köçürülər, əldən-ələ gəzər, müxtəlif şəxsi və saray kitabxanalarını bəzəyər. Təsədüf deyil ki, Şərq ölkələrinin bir çox muzey və kitabxanalarında xeyli münşəatlar – məktub toplusları qorunub saxlanmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında Ə.Xaqaninin farsca, M.Füzulinin türkcə, S.Ə.Sadiqinin hər iki dildə yazdığı məktubları məşhurdur. Füzulinin təkə “Şikayətnamə” adı ilə tanınan məktubunun ayrı-ayrı ölkələrin kitabxanalarında neçə-neçə əlyazma nüsxəsinin olması dediklərimizə əyani sübutdur.

Öncə onu deməliyik ki, Füzuli məktublarının tədqiqi sahəsində ilk uğurlu addımlar Türkiyə alimləri tərəfindən atılmışdır. Belə ki, tanınmış türk alimi Ə.Qaraxanın 1948-ci

ildə İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsi “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgisində nəşr etdirdiyi “Füzulinin məktubları”² adlı iri həcmli məqaləsi ayrıca önəm daşıyır. Bu məqalədə müəllif Füzulinin dörd məktubu haqqında ətraflı məlumat verir, həmin məktubların ünvanlandığı şəxslərin kimliyi, cəmiyyətdəki yerləri, onların şairimizlə əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmağa çalışır.

Elə həmin ildə Ankara Universiteti dil və tarix-coğrafiya fakültəsi dərgisində o zamanlar gənc alim olan H.Çatbaşın (Mazıoğlu) “Füzulinin bir məktubu”³ adlı dəyərli məqaləsi də nəşr edilmişdir. Məqalədə Qaraxanın yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində təhlil edilməyən, şairin Bəyazid Çələbiyə yazmış olduğu məktubdan söhbət açılır. Araşdırıcı ilk dəfə bu məktubun yazıldığı adamın məhz Sultan Süleymanın oğlu Şahzadə Bəyazid olduğunu irəli sürür və böyük şairin müxatəbinin hər hansı başqa bir Bəyazid olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Yeri gəlmişkən, akad. H.Arslı “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” monoqrafiyasında H.Mazıoğlunun bu fikrinə qarşı çıxır və bunun sübuta ehtiyacı olduğunu bildirir.⁴

Güman etmək olar ki, məhz bu məktubun rolu və təsiri sayəsində şairin arzusu yerinə yetmiş, təqaüdlə təminatı baş tutmuşdur. Yəni, Füzulinin gözlədiyi kimi, Mustafa Çələbi onun narazılıq və şikayətlərini saraya çatdırmış və əlaqədar orqanlar öz səhvlərini düzəltmişlər. Təəssüf ki, məsələnin bu

²A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, 1948, c. II, sayı: 3-4.

³H.Çatbaş (Mazıoğlu). Fuzulinin bir mektubu. Ankara Universitesi, Dil ve tarih-coğrafiya fakultesi dergisi, 1948, c. VI, sayı: 3.

⁴H.Arslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, B. 1958, s. 237.

tərəfi bizim Sovet dövrü füzulişünaslığında gözdən qaçırılmış, bəlkə də bilərəkdən ona diqqət yetirilməmidir. Təsadüf deyil ki, şairimizin həyatı, mühiti və şəxsiyyəti barəsində dəyərli monoqrafiya yazan görkəmli türk alimi Ə.Qaraxan da bunu ayrıca qeyd edir.⁵

Eləcə də şairin fars divanındakı “Dorr-e sədəf-e sedq cənab-e motəvəlli”⁶ misrasıyla başlayan ilk qitəsi də dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Həmin qitədə Aşiq Çələbinin fikriylə birbaşa səsleşən aşağıdakı misralar vardır:

*...Ruzi yeyənik ali-Rəsulun qapısında,
Bir ömrdür olmuş bizə bu ruzi müqərrər.
Bu ruzi yolu bizlərə bağlanmamış əsla,
Layiq bizik aləmdə belə ruziyə yeksər.
Dünyada qənaətlə bizik kim, bəyənildik,
Ağgün qocalar, həm ürəyi varlı fəqirlər.⁷*

Qaraxan, “şədidülbətş və əhli-ışrət olmaqla” (Aşiq Çələbi) Füzulini himayə edən, arzularını yerinə gətirən adamların bəlli-başlılarından birisi” kimi xarakterizə etdiyi Üveys Paşanın valiliyi dövründə bu işin baş tutduğunu ehtimal edir.⁸

Onu da deməliyik ki, bütün məktub boyu “...rütbeyi-səltənəti mə'nidə payeyi-xilafət və səriri-hökuməti həqiqətdə məsnədi-imamət” olan Sultan və onun yüksək dövlət ərkani

⁵A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 254.

⁶Divan-e farsî-ye Fozuli. Be ehtemam-e Həsibə Mazioğlu. Tehran, 1374, s. 611.

⁷M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, III c. Bakı: Elm, 1958, s. 416.

⁸A.Karahan. Fuzulinin mektubları...s. 253.

hörmətlə yad edilir. Belə ki, məktubun başlanğıc hissəsində ki qitədə şair Sultan Süleymanı “quru və dənizlərin padşahı, ölkənin, vilayətin qeydinə qalan ədalətli hökmdar” adlandırır və onun sağlamlığının əbədi olması üçün dualar edir.⁹ Hətta sonda könül qırıqlığı və ruh düşkünlüyü yaşayan sənətkar yenə günahı yalnız özündə görür, Sultan və əyan-əşrafının qiyamətdək uca və əbədi olmalarını arzulayır:

*...Gərçi ənduhü möhnətim çoxdur,
Hiç kimdən şikayətim yoxdur.
Taleyimdir mənə cəfa gətirən,
Hər bir anında min bəla gətirən.
Yoxsa dərgahi-padşahi-zəman
Lütfə mənbə durur, müriüvvətə kan...*¹⁰

Yəni bizim Sovet dövrü füzulişünaslığımızda deyildiyinin əksinə, Füzuli öz dövrünün etiket qaydalarına tam əməl edir, Sultana və onun dövlət adamlarına daim duaçı olduğunu bildirir. Sadəcə məktubun yazılış tərzı və üslubu elədir ki, müxatəbi Nişançı Paşanı həmin bəratın sonrakı taleyi ilə maraqlanmağa vadar edir. Yazıçı incə bir üslub və əda ilə onu sanki bu istiqamətdə yönəldir, başladığı xeyirxah və savab işi sona çatdırmağa, dolayısıyla da olsa, təşviq edir.

Artıq lirikasından bizə tanış olan Füzuli məni, Füzuli şəxsiyyətinin bu məktubdan da boy göstərdiyini qeyd etməliyik. Bütün lirik və epik əsərlərində olduğu kimi, Füzuli burada da heç kəsdən incimir, heç kimdə günah görmür, yalnız öz taleyindən şikayətlənir. S.Nazifin hesablamasına görə,

⁹M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 300.

¹⁰Yenə orada, s. 304.

təxminən 150 il öncəki Osmanlı pul vahidi ilə 15 kuruş (2,252) olan¹¹ 9 axça gündəlik maaşa tamahlandığına, bir qəzəlində deyildiyi kimi, “fərağət tacını başdan saldığına” görə özünü qınayır.

Bununla belə, Ovqaf idarəsindəki məmurların əsl xarakteri – həyasızlığı və rüşvət hərisliyi məktubda bütün çilpaqlığı ilə üzə çıxır. İdarəyə gələnlərə qarşı münasibət, davranış və danışıqları ilə öz iç üzlərini açan, əsl mənəvi dəyərlərini göstərən qulluqçular istər-istəməz tarixi bir dramın mənfi rolunda iştirakçı kimi çıxış etmiş, gələcək əsrlər və nəsillər üçün tənqid və qınaq obyektinə çevrilmişlər. Elə buna görə də “Şikayətnamə”ni mürtəce, qısqanc və hırsız məmurların alnına basılmış silinməz bir damğa, əbədi bir işarət” kimi səciyyələndirən Ə.Qaraxan Füzulinin həssasiyyəti və zəkası ilə düşmənlərindən öc alırkən, ədəbiyyatımızın sahillərinə də əmsalsız bir inci ərməğan etdiyini vurğulayır.¹²

Ancaq ədəbiyyatımızın sahillərinə “Şikayətnamə” kimi əmsalsız bir inci ərməğanına səbəb olmuş o hırsız və məğrur məmurlara” biz həm də minnətdar olmalıyıq. Nə yaxşı ki, onlar Füzulinin salamını almayıblar, nə yaxşı ki, onlar şairin hökmünə mültəfit olmayıblar. Yoxsa, biz Füzuli ilhamı və ağılının, Füzuli şəxsiyyəti və həssasiyyətinin tam başqa bir tərəfindən xəbərsiz qalardıq. Füzuli ruhu və zəkasının bu parlaq işartılarından məhrum olardıq.

Füzulinin başqa bir məktubunu ilk dəfə Kamal Ədib Ünsel (Kürkçüoğlu) Türkiyənin Kutahya şəhərindəki Vahid Paşa kitabxanasında saxlanan bir münşəat məcmuəsi əsası-

¹¹A.Karahan. Fuzulinin mektubları...s. 252.

¹²A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 256.

da yayınlamışdır.¹³ Ancaq Kutahya nüsxəsində məktubun kimə yazılması bəlli olmadığından, alim məktubdakı şeirdə adı keçən “bəy həzrətləri” ifadəsinə əsaslanaraq, onun “Leyli və Məcnun”un da ithaf olunduğu Üveys Paşa (Veys bəy)ya yazıldığını ehtimal edir. Sonralar həmin məktubu daha bitkin və mükəmməl nüsxə – 987/1579-cu ildə Bağdadda köçürülmüş bir münşəat məcmuəsindəki nüsxə əsasında çapa hazırlayan Qaraxan məktubun baş tərəfində yazılan

*“Cəvabnameyi-məktubi-Əhməd bəg mirlivayi-Mosul,
iştiaqnamə əz canibi-Mövlana Füzuliyi-Bağdadi
rahimehu...”*

cümləsinə əsasən onun Mosul mirlivası Əhməd bəy adlı möhtərəm bir şəxsin məktubuna cavab olaraq yazıldığını irəli sürür.¹⁴ Görünür, elə buna görə də o, “Əhməd bəy məktubu” kimi təqdim etdiyi bu məktubun tənqidi mətnini öz kitabında və doktorluq dissertasiyasında da vermiş və haqqında geniş danışmışdır. Yuxarıda eynilə verdiyimiz başlığa əsaslanıb məktubun ünvanlandığı şəxsin müəyyənləşdirilməsində çox da zəhmət çəkmədiyini bildirən araşdırmaçı, ədəbiyyat və şərabdan başı çıxan Mirliva Əhməd bəylə şair arasında bir yaxınlıq olduğunu, eyni zamanda, şairin bu dostundan bəzi lütf və ehsanlar gördüyünü də nəzərə çatdırır. Əhməd bəylə şairin harada və necə dostlaşmasına gəlincə, Qaraxana görə, o, “bəlkə Mosulda idari işlər başında bulunmadan öncə Bağdad və yaxud ətrafında vəzifədə olmuş və

¹³K.E.Ünsel (Kürkcüoğlu). Fuzulinin bilinmeyen bir mektubu. Türk dili belleteni, 1945, seri: III, sayı: 4-5.

¹⁴A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul, 1948.

Füzulu ilə dostluq qurmuş; bəlkə də Füzuli bir ara Mosulda iqamət edərək onunla həmbəzm olmuşdur”.¹⁵

Ə.Qaraxan həmin məktub barəsində maraqlı bir açıqlama da verir ki, biz də onu burada qeyd etməyi lazım bilirik. Bu, tədqiqatçının elə həmin Vəliyüddin kitabxana sında 2735 saylı məcmuədə rast gəldiyi II Sultan Səlimin Sultan Bəyazid haqqında İran şahına göndərdiyi bir məktuba Füzulinin həmin məktubundakı şeir parçasından 6 beytin əlavə edilməsidir.

*Gəldi nəgəh bir humayun tairi-fərxəndəfal,
Ziyvər almış bir mübarək namədən balü pəri.
Mətləi-ənvari-behcət, məzhəri-asari-feyz,
Ehtimali-nəqşdən ari, məayibdən bəri...*¹⁶

misraları ilə başlayan həmin şeir parçasının sultan məktubuna salınması, tədqiqatçının doğru qeyd etdiyi kimi, “...əgər məktubu istinsah edən xüsusi zövqünün məhsulu deyilsə, Füzulinin o dövrdə nə dərəcədə böyük bir şöhrətə sahib olduğunu da göstərir”.¹⁷

Füzuli məktublarında müşahidə etdiyimiz bir mətləbi də burada qeyd etməyi gərəkli sayırıq. Bu, şairin bütün əsərlərində özünü göstərən ictimai düşüncə tərzini, hadisələrə xəlqi-demokratik cəbhədən yanaşmasıdır. Başqa lirik və epik əsərlərində daha qabarıq olan bu motiv əsasən şəxsi maraq

¹⁵A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 258.

¹⁶M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 309.

¹⁷A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 259.

və ovqatı əks etdirməli olan məktublarında da bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Məs. haqqında danışdığımız məktubda yer alan şeir

*Var ümidim ki, cəmi-binəvalər üstünə,
Ta əbəd məmdud ola zilli-ütufətgüstəri*¹⁸

misraları ilə tamamlanır. Bununla da şair Mosul mirliyası kimi dövlət ərkanı və qulluqçularından yalnız özünə deyil, bütün sadə, kasıb və zəif adamlara hörmət və maddi kömək umduğunu bəyan edir. Bu kimi faktlarla tanışlıq göstərir ki, həqiqətən də "...möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi-insaniyyətdə tamami qəmzədələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlv olunmuş"¹⁹ Füzuli hətta şəxsi məktublarında da şairlik məramına sadıq qalır, yalnız öz maddi vəziyyəti və maraqları haqqında düşünmür.

Füzulinin ən çox qəsidə həsr etdiyi valilərdən biri Ayas Paşaya yazdığı bir məktubunu da ilk dəfə görkəmli türk alimi Ə.Qaraxan yayınlamışdır.²⁰ Məzmunundan göründüyü kimi, şairin yaxın dost olduğu Ayas Paşanın oğlunun doğulması münasibətilə yazdığı məktubun farsca olan başlıqda "übudiyyət təriqi ilə" göndərildiyi qeyd olunmuşdur (İyzən surət-e-məktub mərhum Fozuliye-Bəğdadi ke, bemərhum Ayas paşa betəriqe-übudiyyət ferestade bud). Görünür, bu, sonradan məktubun üzünü köçürən hansısa katibin artırmasıdır. Belə ki, məktubu ilk olaraq nəşr etdirən Ə.Qaraxan

¹⁸M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 310.

¹⁹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı". İki cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 98.

²⁰A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul,1948.

da bu məsələyə diqqəti çəkmişdir. Qaraxanın fikrincə, Füzuli bu məktubu Bağdaddan deyil, Hillə və ya Kərbəladan yazıb göndərmişdir. S.Nazifin də bir zaman işarə etdiyi kimi, Ayas Paşaya həsr etdiyi qəsidələrdən birini vermək üçün qoca şairin bir yaz günü yaşadığı Hillə, yaxud Kərbəladan Bağdada səfər etməsi bəzi qəsidələrindən də görünməkdədir.²¹

Əslən Arnavut və Əndərundan olan, 952/1545-ci ildən dördüncü Osmanlı valisi kimi fəaliyyətə başlayan Ayas Paşa Füzulinin ən çox bəyəndiyi və təriflədiyi valilərdəndir. Hörmətli füzulişünas alim Qaraxan şairin ona biri tərcibənd olmaqla 7 qəsidə həsr etdiyini desə də, biz bu mötəbər şəxsə Füzulinin həmin tərcibəndlə birgə 9 qəsidə ünvanladığını müəyyən etdik. Böyük şairin bu valiyə bu qədər çox qəsidə ithaf etməsi və hörmətlə yanaşması yalnız şəxsi ilgi və maraqları ilə bağlı olmayıb, həm də onun Bağdadda asayiş və əmin-amanlığın bərqərar edilməsi və quruculuq işlərində ayrıca xidmət və rolunun olmasına görə idi. Bunu Füzulinin öz qəsidələrindən də aydınca görmək olur. Nəcəf və Kərbəlada Hz. Əli və İmam Hüseyn türbələrini ziyarət edən Ayas Paşanın hakimiyyətə qarşı üsyan edən, sadə camaatı soyub-talayan Ali-Qaşəm şeyxi üzərinə uğurlu yürüşünü, sonra Bəsrə, Vəsit və Cəzayir bölgələrini Osmanlı hakimiyyətinə tabe etməsini də yenə şairin qəsidələrindən öyrənirik.²² Eyni zamanda, qəsidə müəllifinin özünün də Ayas Paşadan bəzi lütf və ehsanlar görməsini qeyd etməmək ədalətsizlik olardı. Özü də bu lütf və ehsan o dərəcədə olmuşdur ki, Füzuli məmduhuna şəxsən təqdim etmək üçün bir yaz günü xüsusi

²¹A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, "Türk dili ve edebiyatı" dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 261.

²²M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 169-174.

olaraq Bağdada səfərə çıxmasını həmin qəsidəsində vurğulayır.

Qəsidədən belə məlum olur ki, kədər və möhnətdən şairin dili şeirə də yatmır, yalnız Ayas Paşanın sifətlərinin zövqü şeir şövqünü onun yadına salmışdır. Hətta məhrumiyyət qayğı və düşüncələri şairi küfrə, zünnar bağlamağa vadar etmiş, yalnız valinin lütf və ehsanına etdiyi ümid onun belindən dinsizlik zünnarını açmışdır. Sözü uzatmaq istəməyən şair öz “hali-dilini” geniş şərh etməyə lüzum görmür, çünki onun bütün maddi və mənəvi durumunu Ayas Paşa çox yaxşı bilir. Bu da Füzulinin Bağdad valisi Ayas Paşa ilə tanışlığının çoxdan baş verdiyini, hətta onlar arasındakı münasibətlərin tədricən səmimi dostluq münasibətlərinə çevrildiyini göstərir. Özü də bu dostluq o dərəcədə yaxın və güclüdür ki, bir neçə gün ərzində şairdən məktub almayan Paşa unudulduğunu söyləyir və dostundan gileylənir. Şair də öz cavabında ayrılığın onu unutdura bilməyəcəyini, yəni bu saf və səmimi dostluğun əbədi olduğunu dilə gətirir.

Ayas Paşanın öz dövründə çox layiqli bir adam olduğunu, yalnız ətraf mühitindəki tanınmış insanlarla deyil, uzaqlardakı böyük adamlarla və dövlət ərkanı ilə də məktublaşdığını qeyd edən Qaraxan, buna misal olaraq, Bağdada vali təyin olunması münasibətiylə İran şahının ona göndərdiyi farsca bir məktubu şəxsən gördüyünü bildirir.²³ Demək istəyirik ki, elmi, sənəti və şeiri çox sevən, insanlarda saflıq, doğruluq və səmimiyyəti yüksək dəyərləndirən, təbiətə incə, zərif və təvazökar olan dahi şairimiz Füzuli hər adama bu qədər ilgi göstərməz, hər valiyə bu dərəcədə içdən bağ-

²³A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 262.

lanmaz və onu bu şəkildə ürəkdən öyməzdi.

Füzulinin məktubları içərisində Qazi Əlaəddin adlı bir şəxsə yazdığı məktub da qeyd edilməlidir. İlk dəfə Qaraxan 1947-ci ildə Süleymaniyyə-Əsat Əfəndi kitabxanasında bu məktubun yazma nüsxəsinə rast gəlmiş və nəşrinə nail olmuşdur. Məktubun başında fars dilində yazılmış “məktub-e Mövlana Fozuli beqaziye-Əlaəddin bəraye-təhniyəte-veladətə-fərzənd” sözlərindən onun məqsəd və məzmunu bəlli olur. Həmin qazının uşağının doğum tarixini bildirən

*Nəqdi-qazidir əcəbmi ol mütəhhər nütfəyə
Olsa tarixi-viladət “Kövkəbi-övcü-qəza”²⁴*

beytindən məktubun 959/1552-ci ildə qələmə alındığı aydın olur. Yəni həmin misralara əsasən, başqa məktublardan fərqli olaraq, Füzulinin bu məktubunun yazılış tarixinin tam dəqiq olduğunu inamla söyləmək olar. Yeri gəlmişkən, bunu Ə.Qaraxan və akad. H.Araslı da qeyd etmişlər. Tam dəqiq olmayan isə burdakı Qazi Əlaəddin adlı şəxsin kimliyi, şəxsiyyəti və harada qazılıq etməsidir. Füzulinin öz məktubunda buna heç bir işarə etmədiyini görürük. Bununla bağlı geniş araşdırma işləri aparan Ə.Qaraxan o dövrə aid bir çox tarixi qaynaq və mənbələrə baş vursa da, Əlaəddin adlı bir kişinin Füzuli zamanında Bağdad, Mosul, Bəsrə, Şam, Misir, hətta İstanbul kimi şəhərlərdə qazılıq etmədiyini qətiyyətlə söyləyir.²⁵

Doğrudur, Qaraxan məqaləsinin başlanğıcında Füzuli-

²⁴M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 308.

²⁵A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 263.

nin “Osmanlı təşrifat üsulları və rütbələrini” yaxşı bilmədiyini, hətta bəzən paşa olanlara bəy və ya bəy həzrətləri, bəzən isə, əksinə, bəy və çələbələrə paşa dediyini bildirir,²⁶ ancaq biz bu fikirlə razılaşa bilmərik. Nəinki bədii və elmi əsərlərində, hətta məktublarında da riyazi dəqiqlik və məntiqi incəlik nümayiş etdirən şairin adi müraciət və rütbələri qarışdırmasını demək, fikrimizcə, ədalətsizlik olardı... Hər halda, başqa məktublarının müxatəbləri az-çox bəlli olduğu halda, dahi sənətkarın məktubunda “Qazi Əlaəddin” kimi əbədləşdirdiyi bu mübarək simanın şəxsiyyəti hələ də müəyyənlənməmiş qalır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Füzulinin başqa bir məktubunu ilk dəfə elm aləminə tanınmış türk tədqiqatçısı Hasibə Çatbaş (Mazıoğlu) bəlli etmişdir. Belə ki, o, 1948-ci il ildə Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsi dərgisində nəşr etdirdiyi “Füzulinin bir məktubu” adlı məqaləsində şairimizin Bəyazid Çələbiyə yazdığı məktub haqqında ilk dəfə geniş məlumat vermiş, eyni zamanda, məktubun fotosuratını və çağdaş türkcəyə sadələşdirməsini də yayınlamışdır.

“Füzulinin şəxsiyyəti üçün çox önəmli bir vəsiqə” saydığı bu məktubu diqqətlə araşdıran alim bu məktubun bir şahzadəyə deyil də, yaxın dostu və arkadaşına xitab edən bir üslubda yazılmış olmasını diqqəti çəkən bir nöqtə hesab edir.²⁷ Sonra müəllif “...zamanında şöhrətinin yayılmış olmasına baxmayaraq, imperatorluğun bir köşəsində qalmış, layiq

²⁶A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universiteti Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 248.

²⁷H.Çatbaş (Mazıoğlu). Fuzulinin bir mektubu. Ankara Universiteti, Dil ve tarih-coğrafiya fakultesi dergisi, 1948, c. VI, sayı: 3, s. 140.

olduğu əlaqəni görəməmiş bir şairlə məktublaşan, II Səlimlə aralarındakı qardaş mücadiləsiylə Osmanlı tarixində olduqca mühüm bir yer işğal edən” bu Osmanlı şahzadəsinin şəxsiyyəti haqqında da maraqlı bilgilər verir. Tarixdən də bəllidir ki, iki qardaş arasındakı bu mücadilə 1559-cu ildə Konya müharibəsi ilə nəticələnmiş, dörd oğlu ilə İran şahı Təhməsbə sığınmış Bəyazid sonda Səlimin adamlarına təslim edilərək, 969/1561-ci ildə faciəli şəkildə öldürülmüşdür. Hasibə xanım təxminən 1524-cü ildə doğulan şahzadənin Füzuli ilə tanışlığının 1539-1553-cü illər arasında baş tutduğunu, hətta bu tanışlığın qiyabi yolla da ola biləcəyini ehtimal edir.²⁸

H.Çatbaş, Bayazidin Səlimdən kiçik olmasına baxmayaraq, uşaqlığından atası Sultan Süleyman tərəfindən üstün tutulduğunu, öz elmi, biliyi, şairlik qabiliyyəti və ədalət duyğusu, eləcə də gözəl xarici görkəmiylə xalqın və ordunun güvən və sevgisini qazandığını tarixi qaynaqlardan gətirdiyi dəlillərlə sübut edir.²⁹ Onun hətta “Şahi” təxəllüsüylə qəzəllər yazdığını, məşhur ingilis şərqşünası Hammerin biri farsca, o birisi isə türkcə olan iki qəzəlini öz kitabında verdiyini də qeyd edir. Fars dilində olan qəzəli Hafizin məşhur qəzəlinə nəzirə olaraq yazdığı

اگر تاج جهاندارى مىسر مىشود مارا

که تیغ قهرمانى برکشم روى دنيا را

(*Əgər padşahlıq tacı mənə qismət olarsa,*

Dünyaya qarşı qəhrəmanlıq qılınıcı çəkərəm).

²⁸H.Çatbaş (Mazıoğlu). Fuzulinin bir mektubu. Ankara Universiteti, Dil və tarix-coğrafiya fakultesi dergisi, 1948, c. VI, sayı: 3, s. 141.

²⁹Yenə orada, s. 142.

beytiylə başlayan qəzəlidir. Hafizin qəzəliylə eyni vəzn, eyni rədif və qafiyədə olsa da, mənaca ondan fərqləndiyini, yazarının padşah olmaq arzusunda bulunduğunu və əgər istəyinə yetərsə, ilk işinin Şah Təhmasibin başını qoparmaq olacağını söyləyir. Hasibə xanım şahzadənin bədbin və kədərli notlar üzərində qurulmuş

*Bedeni zaye` edüb tuli-emelle nefesi,
Kalmadı zerre kadar dilde bu dünya hevesi.*

mətləli türkcə qəzəlinin İran şahının həbsxanasında yazıldığını bildirir.³⁰

Bundan başqa, Şahzadə Bəyazidin Həsən Çələbi təzki-rəsində biri farsca, ikisi türkcə olan üç müfrədi və bir qitəsinin də olduğunu qeyd etməliyik. Günümüzə gəlib çıxmış, bədii dəyəri baxımından çox da qüvvətli olmayan bu bir neçə şeir parçası onların müəllifinin, həqiqətən, “həssas bir şair olduğunu” göstərir. Bütün bunlardan sonra Füzulinin incə qəlbli və həssas ruhlu belə bir adamla yaxın dostluq etməsi olduqca təbii görünür.

Məktubu orijinalda olduğu kimi verən H.Mazıoğlu çağdaş türkcəyə uyğunlaşdırılmış variantını da füzulisevərlərin diqqətinə çatdırmışdır. Yüksək bədii dil və emosional üslubda yazılmış bu məktubdan və ümumən tarixi-ədəbi qaynaqlardan haqqında danışdığımız həmin şahzadənin şair Füzuli ilə münasibətlərinin dəqiq tarixi və təfsilatı, çox təəssüf ki, hələ də qaranlıq qalır.

Maraqlıdır ki, türk alimi Qaraxan yuxarıda haqqında

³⁰H.Çatbaş (Mazıoğlu). Füzulinin bir məktubu. Ankara Universiteti, Dil və tarix-coğrafiya fakultesi dergisi, 1948, c. VI, sayı: 3, s. 143.

danışdığımız məqaləsinin sonunda “Füzulinin başqa məktubları varmı?” – sualını qoyur və ona belə cavab verir. “Türk ədəbiyyatının nəsrə də əmsalsız bir siması olan Füzulinin dostlarına, dövlət adamlarına və ya üləmaya və sənətkarlara xitabən qələmə alınmış bu məktublar əyarında daha bir xeyli namələri, əlbəttə, mövcuddur. Fəqət bir münşəat halında toplanmadığı anlaşılan bu məktublar, ancaq əski məktub məcmuələri darandıqca əldə edilə biləcəklərdir ümidindəyiz”.³¹ Alimin fikrincə, şairin türkcə divanındakı “mənzumeyi-həsbhalo setayəş seyyed Muhəmməd ǧaziye-qaziye-Bəǧdad” ünvanlı qəsidəsi həmin qazıdan alınmış məktuba cavab olduğu üçün və özəlliklə, sonluğu ona xitab şəklində yazıldığından bir məktub səciyyəsi daşıyır.

*Mən kiməm? – bir fəqiri-bisəri pa,
Kəmtərin bəndəvü kəminə ǧada.*³²

beytitlə başlayan həmin qəsidə, doğrudan da, Füzulinin qəsidələri içərisində bir çox özəllikləri ilə seçilir. Maraqlı bir dil və üslubda yazılmış qəsidənin başlanğıc hissəsində şair öz maddi və mənəvi durumu haqqında sadəlik və təvazö qarışıq məğrurluqla danışır. Sanki həmin qazıdan aldığı tənqidi məktuba cavab olaraq yazdığı bu qəsidədə Mövlana özünü tərifi və öymək yoluyla getmir, sadəcə “Mən kiməm?” sualını qoyur və onu cavablandırır. Hansısa “günahlarına” görə onu suçlayan qaziya belə cavab verən şair həm də dolayısıyla özünü müdafiə edir:

³¹A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 264.

³²M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 155.

*... Mənə vermiş cahən qamu fəqrin,
Nola ursam cahənə istiğna.
Aləmi-üzlətin yeganəsiyəm,
Qəfdən Qafə yox mənə həmta.
Surətim fəqrü siyrətim mün'im,
Heyrətim murü himmətim ənqa.*³³

kimi misraların yer aldığı bu qəsidədən qoca Mövlananın məğrur və əyilməz ruhu boylanır.

Sonrakı hissələrdə qazının məktubu və onun şairdə yaratdığı təəssürat yüksək bədii üslubda təsvir olunur. Qazının şəxsi elmi və əməllərinin də tərənnüm edildiyi beytlərdən sonra isə

*Mənə təqsir hökmün etmişsən,
Demək olmaz bu hökmə hökmi-xəta.*³⁴

beytiylə şairə tutulan irad və təqsirə işarə olunur. Qazının ona etdiyi irad və təqsiri qəbul etdiyini bildirən şair, eyni zamanda, çox incə yolla öz “günahsızlığını” sübuta çalışır. Bir “bəndeyi-həqir” kimi “təriqi-riza” tutduğunu deməklə yanaşı, qazıdan da yalnız lütf umduğunu dilə gətirir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, Füzulinin bu qəsidəsini, həqiqətən, həmin qazıya mənzum məktubu kimi səciyyələndirmək olar.

Eləcə də, şairin fars divanındakı qitələr içərisində, yuxarıda başqa münasibətlə andığımız, Ovqaf Mütəvəllisi cənablarından bəhs edən qitənin də bir məktub ədası daşı-

³³M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 155-156.

³⁴Yenə orada, s. 157.

dığını³⁵, – deyən Qaraxan, bəlkə də, haqlıdır.

در صدف صدق جناب متولی

کز رای منیرش عتباتست منور.³⁶

(Cənab müttəvvəlli doğruluq sədəfinin dürrüdür

Ki, (onun) işıqlı rəyindən Ətəbat nurlanmışdır.)

misraları ilə başlayan bu qitədən də Füzulinin həyatı və dolaşığı barədə bəzi dəyərli bilgilər alırıq. Məhz bu qitədə şairin artıq bir ömürdür ki, “ali-Rəsulun qapısında” ruzi yediyi bəlli olur. Eyni zamanda, şairin seçilib layiq görüldüyü bu vəzifəsiylə fəxr etdiyini də həmin qitədən öyrənirik. Ancaq səbə yelinə üz tutularaq deyilmiş bir sıra bəzi müraciətləri “məktub ədəsi” daşısa belə, onların hamısını şairin məktubları sırasına aid edə bilmərik. Çünki Füzulinin, eləcə də bir çox klassik şairlərimizin yaradıcılığında səbəyə, yaxud səhər küləyinə belə üztutmaların çeşidli şəkilləriylə qarşılaşırıq.

Füzuli məktublarının poetik özəllikləri, dil-üslub incəlikləri haqqında da çox danışmaq olar. Demək olar ki, əlimizdə olan bütün nəsr örnəklərini səc'də yazan sənətkar klassik səc'nəsrinin bütün forma və şəkil gözəlliklərindən ustalıqla yararlanmış, özündən sonra möhtəşəm bir ədəbi irs qoyub getmişdir. Nəzmlə yazdığı irili-xırdalı bütün əsərlərində olduğu kimi, nəslə yazdığı məktublarında da məhz Azərbaycan-türk dilinin poetik üslub incəlikləri özünü göstərir. Bu, şairin kamil və yetkin dövrünü keçirdiyi Osmanlı

³⁵A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4, s. 265.

³⁶دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و دیوان فارسی فضولی. 1374-ارشد اسلامی. s. 611.

hakimiyyəti zamanında qələmə aldığı nəzm və nəsr əsərlərində də qabarıq şəkildədir. Bunu vaxtilə tanınmış türk alimi A.Qaraxan da təsdiqləmişdi.³⁷

Ölməz qəzəlləri kimi yüksək sənətkarlıqla yazılmış, klassik nəsrimizin dəyərli örnəklərindən olan Füzuli məktubları dahi şairimizin yaşayıb-yaratdığı mühiti, dövrün bir çox siyasi-ictimai hadisələrinə münasibəti, eləcə də şəxsi həyatı və güzəranı haqqında bəzi gərəkli bilgiler verməklə yanaşı, “...dövrünün ziyalı və hakimləri ilə əlaqəsini göstərmək baxımından da” maraq doğurur.³⁸

(Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, prof. R.Azadəyə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materiallarında çap edilmişdir: Bakı: Elm, 2013, s. 146-157).

ƏDƏBİYYAT

1. H.Arashlı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958.
2. A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul Universitesi Edebiyyat fakultesi, “Türk dili ve edebiyatı” dergisi, c. II, sayı: 3-4.
3. A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul, 1948.
4. A.Karahan. Fuzuli: muhiti, hayatı ve şahsiyeti. Ankara, 1989.
5. H.Çatbaş (Mazıoğlu). Fuzulinin bir mektubu. Ankara Universitesi, dil ve tarih-coğrafiya fakultesi dergisi, 1948, c. VI, sayı: 3.

³⁷A.Karahan. Fuzulinin mektubları. İstanbul, 1948, s. 266.

³⁸Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 513.

6. Divan-e farsî-ye Fozulî, be ehtemam-e Həsibə Məzînoğlu, Tehran, 1374.
7. Məhəmməd Füzulî. Əsərləri. 5 cilddə, Bakı: Elm, 1958-1985.
8. K.E.Ünsel (Kürkçüoğlu). Fuzulinin bilinmeyen bir mektubu. Türk dili belleteni, 1945, seri: III, sayı: 4-5.
9. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, I c. Bakı: Elm, 1978.
10. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008.

AXUNDZADƏ VƏ FÜZULİ

Mirzə Fətəli Axundzadənin Məhəmməd Füzulini inkar etməsini, şair saymamasını müxtəlif cür yozanlar vardır: bunu onun Füzulini ümumiyyətlə başa düşməməsi, yaxud qərəzli münasibəti kimi izah etmək təşəbbüsləri də olmuşdur. Axundovun olduqca kəskin, baltanı kökündən vuran yazılarını diqqətlə oxuduqca bəlkə də ifrat inkarçı və hardasa qərəzli notlar da tapmaq mümkündür. Ancaq bu böyük islahatçı-maarifçinin ədəbi-nəzəri və ictimai-siyasi dünyagörüşüylə yaxından tanışlıq göstərir ki, o, bütün bu işlərlə ardıcıl və şüurlu şəkildə məşğul olmuş, bütün yaradıcı ömrünü bəlli bir məqsədə sərf etmişdir. Yəni Axundov birdən-birə bu fikrə düşməmişdir. Qabaqcıl rus və Avropa yazıçı və alimlərinin əsərləri və ictimai-siyasi baxışlarıyla müntəzəm tanış olan, gündən-günə ictimai-siyasi məfkurəsini inkişaf etdirən Mirzə Fətəli uzun bir təkamül və götür-qoydan sonra demokratik-inqilabçı və ateist mövqeyə gəlib çıxmışdır. O, Şərqin geriliyini, cəhalət və fanatizmini aradan qaldırmaq üçün yeni insan, yeni şəxsiyyət yetişdirməyi vacib hesab edirdi. Bu yeni insanı, bu yeni cəmiyyətin qurucusunu yetişdirmək üçün isə yalnız yeni ədəbiyyat, yeni mədəniyyət, yeni düşüncə və dünyagörüş sistemi lazım idi.

Şərqin minillik “gül-bülbül” poeziyası, moizə və nəsihətçilikdən ibarət olan ədəbiyyatı belə bir insanı, yeni düşüncə və təfəkkürə malik şəxsiyyəti yetişdirmək iqtidarında deyildi. Axundovun fikrincə, bu yeni ədəbiyyat və mədəniyyəti yaratmaq üçün köhnə ədəbi-mədəni dəyərlər sistemini kökündən çıxarıb atmaq, yeni insan və vətəndaşın ortaya

çıxmasına əngəl ola biləcək hər şeyi aradan götürmək, birdə-fəlik ləğv etmək gərəkdi. Ona görə də bu cür inkarçı mövqe tutur, hətta “Füzuli şair deyildir”, – deyirdi.

Axundzadənin öz dostları və çağdaşları – Mirzə Yusif xan, şahzadə Cəlaləddin Mirzə, Manukçi Sahib, Mirzə Melkum xan, H.B.Zərdabi, akad. Dorn, M. Kazımbəy və b. ilə yazışmaları da onun nə qədər işıqlı zəka və tükənməz enerjiyə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Daha doğrusu, həmin adamların məktublarında onların Mirzə Fətəliyə olan sonsuz sevgi və səmimiyyətiylə yanaşı, heyranlıq və pərəstişlərini də görməmək mümkün deyil. Bütün planetlər Günəşin ətrafında fırlandığı və ona nisbətən solğun göründüyü kimi, həmin adamlar da sanki onun əhatəsində fırlanır, onunla dostluqdan fəxr duyur, zövq alır, eyni zamanda bu dərin zəka, fitri istedad və polad iradə qarşısında zəif və sısqə görünürlər.

Otodoksal müsəlman ailəsində doğulub boya-başa çatasan, tipik dini tərbiyə və ruhani təhsili alasan, qısa vaxtda ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənəsən, təsadüfən söhbət zamanı müəlliminin “Fətəli, səndəmi şarlatan olmaq istəyirsən?” sualından silkinib-ayılan, bu ruhi-mənəvi buxovlar məngənəsindən sıyrılıb-çıxasan və tədricən dövrün bütün qabaqcıl və mütərəqqi elmlərini müstəqil şəkildə öyrənib-mənimsəyəsən, bir çox rus və Avropa yazıçı və alimlərinin əksər əsərlərini oxuyub-bəhrələnəsən, zamanənin fəvqünə yüksələsən və ömrün boyu ətrafına zəka və ilham şüaları saçasan. Doğrudan da, bu, hər kəsə qismət olan xoşbəxtlik deyil. Beş il ərzində altı ölməz komediya, bir gözəl povest yazıb, Azərbaycan, Qafqaz və müsəlman - türk aləmində yeni bir ədəbi yol və üslub yaradasan, özünün

dediyi kimi, “əndazə və nümunə göstərəsən və baniyi-kar olasan və bu qəribə fənnin islam arasında şöhrət tapmasına çalışasan”.³⁹

Axundzadə bütün qəlbi və ruhu etibarilə yeni dövrün, yeni dünyanın adamı idi. Onun bütün yaradıcılığı və məktublarında bir vaxtlar özünün də oxuyub-təhsil aldığı minillik müsəlman-şərq məktəb-təhsil sisteminə nə boyda tənqidi münasibət, danışıq - yazı mədəniyyətimizə, köhnə epistolyar üsluba nə dərəcədə kəskin sarkastik yanaşma vardır. “Gülüstən” və “Zinətül-məcalis” dövrünün keçdiyini dönə-dönə qeyd edən yazıçı yazışdığı adamlara öz məktublarıyla örnək göstərməklə yanaşı, bu barədə ayrıca məsləhət və göstərişlər də verirdi. Heç bir süni bəlağət və pafosa yol vermədən fikrini qısa, yığcam və birbaşa deməyi tövsiyə edirdi. Minillik tarixi olan səcli - qafiyəli nəsrə qarşı, bəlkə, bütün şərqdə ilk dəfə düşünülmüş şəkildə çıxan və bunu yetərincə professional qaydada əsaslandırıb, sübut edən məhz Axundov olub: “...nəsrdə qafiyə kəlamı çiy edir və zəiflədir... Çünki qafiyə xatirinə mütərədif ləfzlər və çoxlu təkrarlar əmələ gəlir, gərəksiz mənalar meydana çıxır, kəlamın aydınlığı itir, mənalar ondan nifrət edir və əsər şöhrət qazanmır”.⁴⁰

Başqa bir yerdə fikrini inkişaf etdirərək, nəsrə qafiyədən, uşaqcasına mübaligə və əbləhcəsinə təşbihlərdən bütünlüklə çəkinməyi, ancaq rəğbətli məzmun arxasınca getməyi məsləhət görürdü.⁴¹

Bu yerdə Axundzadənin bəyənmədiyi, daha doğrusu,

³⁹M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə (tərtib edən və izahların müəllifi: prof. H.Məmmədzadə), II c. Bakı: Elm, 1988, s. 178.

⁴⁰Yenə orada, s. 228.

⁴¹Yenə orada, s. 231.

şair saymadığı M.Füzulinin “Rind və Zahid” də Rindin dilindən dediyi məşhur kəlamı xatırlamamaq olmur. Qafiyəli və qarışıq məcaz və təşbihlərlə danışan atasına gənc Rind “ləfzi məzmuna pərdə etməməyi” xahiş edir:

*“Əsl mənədir, kəlmələri zinətləndirmək deyil,
(Əsl) söz odur ki, onu avam da başa düşsün.”⁴²*

“Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” adlı yazısında Axundov öncə həmin iranlı yazıçıya dram sənəti və ümumən teatr haqqında yığcam məlumat verir. Xəla, nəcis və b. qeyri-ədəbi söz və ifadələrin işlənməsinə qadağa qoyur, “fahişəbazlıq əhvalatını drama sənəti şərtlərinə görə yol-verilməz” hesab edir. Mirzə Ağanın bir pyesində qarşılaşdığı “ – *Qızım Saranı mən özüm alacağam və heç kəsə verməyəcəyəm*” – sözlərini “Eyvah” nidası ilə qarşılayır, mütləq bu sözlərin dəyişdirilməsini tələb edir. Yazıçının başqa bir pyesini “başdan ayağa pis, çox şit, yersiz və məzəsiz oyuncaq” adlandırır və yandırılmasını tələb edir.⁴³

Bundan başqa, “Pyesdə sözü, ya işi olan hər bir iştirakçının adının əsərin başlanğıcında yazılmasını vacib sayır, sonda iştirakçıların hamısının, mümkün olmasa, ən azı üçdə ikisinin bir yerə yığılmasını, bununla da sözlərini sona çatdırmalarını və pyesi bitirmələrini” doğru hesab edir. Pyeslərin müəllifi Mirzə Ağaya təkidlə tapşırır ki, “... səhnədə pərdə endirilmədikcə, tamaşaçıların qarşısında sükut və səssizlik olmamalıdır. Onlar həmşə dinləyici halında olmalı

⁴²M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, V c. Bakı: Elm, 1985, s. 21.

⁴³M.F.Axundovun göstərilən əsəri, s. 214.

və müttəsil bir şey eşitməlidirlər”.⁴⁴

Göründüyü kimi, Mirzə Fətəli peşəkar teatrşünas kimi danışır, yaxud professional dramaturq kimi bütün dövrlər üçün aktual olan fikirlər irəli sürür. Bir daha təkrar edirik ki, bu cür fikir və ideyaların XIX yüzil müsəlman-şərq mühitində böyüyüb, boya-başa çatmış bir adamın dilə gətirməsinə inanmaq olmur. Bu sözlər sanki hər hansı bir Avropa ölkəsində təhsil alıb yaşamış, bir müddətdən sonra vətənə dönmüş bir adamın dilindən səslənir.

Mirzə Fətəli 1859-cu ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Təmsilat”ına yazdığı müqəddimədə M. Füzulinin yuxarıda səsləndirdiyimiz fikriylə əsasən üst-üstə düşən “ləfzdən qərəz ifadəyi-mənadır ” cümləsinin altını cızır.⁴⁵

Qəribədir, XVI yüzildə söz sənəfi Füzuli türk dilində əruzla “nəzmi - nazik” – incə şeir yazmağın çətinliklərindən şikayətlənirdisə, XIX əsrdə Axundzadə dilimizin imla qayda-qanunlarının hələ də tam formalaşmamasından gileylənir, “çün türk dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaideyi-külliiyə mərqum olunmayıbdır ” – deyə təəssüflənir. Elə buna görə də katibdən “adəm”i “adam”, “töxm”i “toxum”, “cift”i “cüt”, “müqəyyəd”i “muğayat”, “övrət”i “arvad”, “qaidə”ni “qayda” kimi yazmağı tələb edir. Yəni vaxtilə dilimizə keçmiş ərəb-fars sözlərinin Azərbaycan-türk dilinin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq yazılmasını istəyir. Dilimizin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Axundzadə səhv etməmişdir. Bəli, bu gün doğma dilimizin fonetik-qrammatik qanunlarının biçimlənməsinin beşiyi başında məhz Mirzə

⁴⁴ M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə (tərtib edən və izahların müəllifi: prof. H.Məmmədzadə), II c. Bakı: Elm, 1988, 213.

⁴⁵ M.F.Axundovun göstərilən əsəri, s. 179.

Fətəlinin dayandığını desək, səhv etmiş olmarıq. Hətta bir məktubunda sağır “nun” səsinin mütləq nəzərə alınmasını tövsiyə edirdi. Təəssüf ki, sonralar bəzi üzdənirəq alimlərin səriştəsiz, yaxud qərəzli mövqeyi nəticəsində Azərbaycan-türk dili bu gözəllikdən məhrum oldu.

Axundzadə müsəlman-şərq ədəbiyyatında yeni dövrün tələblərinə uyğun gələn dram, povest-roman və ədəbi tənqid sənətinin əsasını qoymuş, ölməz əsərləriylə örnək göstərmiş, hətta məktub və söhbətlərində bu yeni sənət növlərini təbliğ etmiş, məzmununu açıqlamış, həvəskarları yeni ruhlu bədii və tənqidi əsərlər yazmağa ruhlandırmışdır. Bu yolda ömrü boyu yorulmadan çalışmasına baxmayaraq, qərībədir ki, həmin dövrdə nə Azərbaycanda, nə İranda, nə də Türkiyədə onun öz əsərləri səviyyəsində ədəbi-bədii, yaxud elmi-tənqidi əsərlər meydana çıxmamışdır. Kim bilir, bəlkə burda da bir qanunauyğunluq var.

Şərq-müsəlman aləminin cəhalət və geriliyi barəsində çox düşünüb-daşınmış, götür-qoy etmiş, sonda bunun səbəbini yalnız dini fanatizm və əlifbanın çətinlikləri ilə bağlamaq qərarına gəlmişdir. Yenə heç kimdən və heç kəsdən qorxmamış, qollarını çırmalamış, meydana girmiş, nəzəri və praktik addımlar atmış, hətta başqalarını da bu yöndə, az da olsa, yardımçı olmağa həvəsləndirmişdir. Bu məqsədlə “Kəmalüddövlə məktubları” kimi fundamental traktat yazmış, əlyazması şəklində olsa da, bütün müsəlman dünyasında yayılmasına çalışmış, dini fanatizmin getdikcə aradan qaldırılması üçün əlindən gələni etmişdir. Bir neçə əlifba layihəsi tərtib etmiş, dəfələrlə düzəliş və redaktələr aparmış, müzakirə üçün İstanbula, Tehrana, Peterburqa, hətta Berlinə göndərmiş, əzab-əziyyətdə qatlaşıaraq Türkiyəyə ezamiyyətdə getmiş,

üç aydan çox orada qalmış, maddi və mənəvi çətinliklərə dözmüş, 20 il ərzində bu yolda nə qədər şəxsi pullarını xərcləmiş, hətta bəzi dost-tanışları ilə üz-ğöz olmuşdu.

Bu gün bizi bir məsələ daha çox düşündürür: görəsən doğrudanmı Axundzadənin dediyi kimi idi? Doğrudanmı müsəlman dünyasının “geriliyi” və “despotizmi” islam dini və əlifbasıyla bağlı idi? Təkcə Çin və Koreya xalqlarının bu günkü əqli və mədəni inkişaf səviyyəsi əlifba amilini aradan qaldırır. İslam və cəhalət, Quran və fanatizm məsələsi isə olduqca mürəkkəb, mübahisəli və məsuliyyətli bir məsələdir. Ona görə də bu barədə geniş müzakirə açmağa ehtiyac duyuruq. Sadəcə onu demək istəyirik ki, M. Fətəli bir çox məsələlərdə, Mirzə Cəlilin sözləriylə desək, “baltanı kökündən vurur”, ifrata varır. M.F.Axundzadənin böyüklüyü, dahiyyəti şəxsizdir. Bunu sağlığında yazdığı tanınmış alim, yazıçı, siyasətçi və dövlət adamlarının onun haqqında dedikləri fikirlərdən tutmuş bu günədək yazılmış çeşidli araşdırma və tədqiqatlardan da görürük. Ancaq, bu böyük şəxsiyyətin indiyədək kölgədə qalan tərəfləri də işıqlandırılmalı, daha doğrusu, böyük yanlışları, böyük günahları da açıqlıb- göstərilməlidir. Yalnız bu halda biz ilk həqiqi maarifçi-demokratımızı olduğu kimi tanıya bilərik. Erməni əsilli İran ziyalısı, Fətəlinin çox istədiyindən “Ruhül-qüds” adlandırdığı Mirzə Melküm xandan eşidib, qələmə aldığı aşağıdakı sözlərə fikir verək:

“...Osmanlı, İran və Qafqaz əhalisi üç tayfadan ibarətdir: yəhudilər, xaçpərəstlər və müsəlmanlar. Ey Mirzə Fətəli, sən bu üç tayfadan heç birinin dininə sataşmamalı və heç birinə” ”sizin dininiz batildir, siz doğru yolla getmirsiniz, sizin etiqadınız belə, ya elə olmalıdır” deməməlisən!...Sən bu

qayda ilə özünə minlərlə düşmən və bədxah hazırlayarsan və məqsədinə də yetişməzsən”.¹ Görünür, bəyənərək yazıb saxsaxladığı bu ağıllı və uzaqgörən sözlərə işdə əməl etmək istəməmiş, yaxud da səbri çatmamışdır. Başqa bir yerdə – İranın keçmiş konsulu Əli xana 1872-ci ildə yazdığı məktubunda “Kəmalüddövlə” ni, görünür, ehtiyat etdiyinə görə ona “göstərib, özünü tanıtdıra bilmədiyi üçün üzr istəyir. Bəzi bədxahların və gözügötürməyənlərin sayəsində özünün “din və dövlətin düşməni” adlandırılmasından gileylənir və Tehrana yola düşməkdə olan sabiq konsulun köməyi ilə İranın dövlət xadimləri qarşısında zədələnmiş nüfuzunu bərpa etmək istəyir: ”Mən din və dövlətin düşməni deyiləm. Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir insanam. Bəlkə mənim bu əndazədə **vətənpərvərliyimdən** (kursivlər bizimdir – Z.Bayramlı) dinə qarşı düşmənçilik mənası çıxarmaq olar.... Siz bilirsiniz ki, mən **müsəlmançılıqda** (?) nə qədər möhkəm və inamlıyam. Mən heç bir dini dünyada islam dinindən üstün bilmirəm”.² Məktubun ümumi ruhundan qoca yazıçının bəzi zirək bədxahlarının əlindən zara gəldiyi, İran və Türkiyə dövlət idarələrinə haqqında donoslar yazıldığı, buna görə də əqidəsi ziddinə bu cür məktublar yazmaq məcburiyyətində qalması görünür. Yəqin elə bu donos və çuğulçuluğun nəticəsi olaraq ömrünün sonlarına doğru bəzi dost-tanışları da böyük mütəfəkkirdən üz döndərmiş, vəfat etdikdə guya meyitinin üç gün ortalıqda qalması mülahizəsini doğurmuşdur. Prof.V.Quliyevin “525-ci qəzet” (19.05.2012) də çıxmış “Bir daha Mirzə Fətəli Axundovun dəfni haqqında” adlı məqaləsində bu məsələlər

¹M.F.Axundov. Əsərləri...II c. Bakı: Elm, 1988, s. 219.

²M.F.Axundov. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1988, s. 213.

ətraflı işıqlandırıldığı üçün bu barədə çox danışmaq istəmirik.

Eyni zamanda, Axundovun “bütün dinləri puç və əfsanə hesab etdiyini”, “Kəmalüddövlə məktubları” kimi “qan iyi gələn” (C.Məmmədquluzadə) bir əsərin müəllifi olduğunu da bilirik. Elə bir əsər ki, öz sözləriylə desək, “hic-rətdən bu günə qədər bu sərtlikdə bir əsər yazılmamışdır”.¹ Mirzə Fətəli bəzən o dərəcədə ifrata varır ki, əqidə dostu M. Melkum xana məktubunda farsca bir beyti dəyişdirib yazırdı: “Əgər mən bu dini kökündən məhv etməsəm, Həsən oğlu Tağının oğlu Əli deyiləm”.² Təkrar edirik, o, bu sözləri məhz erməni mənşəli, təbii ki, boynunda xaç gəzdirən həmin Mirzə Melkum xana yazırdı.

Ərəb əlifbasının islahı ideyasını Axundovdan öncə “İslam dünyasına qarşı mədəni səlib yürüşü aparan missionerlərin” ortaya atması bəllidir. Bunu prof. V.Quliyev də öz məqaləsində təsdiq edir.³ İlk maarifçi-dramaturqumuz olduqca humanist məqsədlər, mütərəqqi cahanşümul hədəflər güdsə də, fikrimizcə, istər- istəməz həmin missionerlərin və masonların dəyirmanına su töküdü. 4 fevral 1869-cu il tarixli məktubunda İranın Londondakı səfiri Hacı Şeyx Möhsün xana yazırdı: “İndi mənim son dərəcə təlaşım və arzum budur ki, heç olmazsa, öz xalqımı o qövmdən (ərəbləri nəzərdə tutur – Z.B.) bizə yadigar qalmış **bu iyrənc və murdar əlifbanın** bəlasından xilas edim”.⁴ Axundov həm də

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1988, s. 288.

²Yenə orada, s. 171.

³V.Quliyev. Mirzə Fətəli və Əli Süavi: bir mübahisənin tarixçəsi. 525-ci qəzet, 23.06.2012.

⁴M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 273.

təbiətən ideya adamı, əqidəli şəxsiyyət olduğuna görə, öz məqsədinə çatmaq üçün hər cür əzab-əziyyətə qatlaşır, hər cür fədakarlığa gedir, çox zaman həddindən artıq dərinə dalır, kobud səhvlər edir, böyük risklərə yol verirdi. Ərəblərdən qalma din və əlifbaya o dərəcədə nifrət edir ki, onları “yırtıcı xasiyyətli və vəhşi təbiətli”, “xərəkləri kərtənkələ və əqrəblərdən olan”, “tanrının bir içim suyu rəva görmədiyini”, “yurdlarını cəhənnəmə döndərməklə” cəzalandırdığını bildirir.¹

Qəribə olanı budur ki, M.F.Axundzadə bunu çox zaman farsların paniranizm mövqeyindən edir, ərəb mədəniyyəti və İslam dininə qarşı İran mədəniyyəti və zərdüştilik dinini qoyur, üstünlüyü, təbii ki, ikincilərə verir. “Kəmalüddövlə” və eləcə də Axundovun şəxsi məktublarında bu tendensiya özünü açıq-aydın göstərir: “Ərəblər bizim minillik səltənətimizi zavalı uğratdılar; şan-şövkətimizi bada verdilər, vətənimizi xarabazara çevirdilər...”² “Şərqdə elmlərin durğunluğunun, dəhşətli despotizmin əmələ gəlməsinin səbəblərini və ümumiyyətlə, asiyalıların mədəniyyət və tərəqqi işlərinə qarşı laqeydliyi və etinasızlığının səbəblərini heç kəs başa düşməmişdir. Bu cəhətdən təkcə Firdovsi müstəsnalıq təşkil edir. O, öz dühası ilə, həqiqətən, kəşf edə bilmişdir ki, Şərq xalqlarının bu qədər böyük bədbəxtliyinin səbəbi ərəblər və onların insan həyatına uyğunlaşmayan mənfur dinidir... Firdovsinin əqidəsi bizim günlərə qədər mütəfəkkirlərin diqqətini özünə cəlb edə bilməmişdir. Yalnız Kəmalüddövlə hazırkı əsrdə Firdovsinin fikrini başa düşərək, onu

¹M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 154.

²Yenə orada, s. 273.

parlaq bir şəkildə inkişaf etdirmişdir”.¹

Yuxarıdakı fikri Mirzə Fətəlinin əslən İrandan olan ziyalı və dövlət adamlarına yazdığı məktublarda tez-tez müşahidə edirik. Həmin məktublarında o, bir qayda olaraq, İranın keçmiş əfsanəvi tarixini yada salır, guya ərəblərin təcavüzü və İslam dininin yayılması, sonralar isə Çingizxan və Teymurilərin yürüşləri nəticəsində humanist İran dövlətçiliyi və yüksək fars mədəniyyətinin tənəzzülə uğramasından dərin təəssüf hissi keçirir. Bu məktublardakı coşqun və intibaha çağırış pafosu, fikrimizcə, İranda həmişə oyaq olan milli ruh və milli qısqıncılıq duyğularını bir daha körükləmək və qabartmaq məqsədi daşıyır. “Peymani-fərhəngi” və Məhbədlər qanunlarını, az qala, müqəddəsləşdirir, bu qanunların ləğvindən sonra İran məmləkətində həqiqi səltənətin olmadığına dönə-dönə təkrar edir. Bir sözlə, İranın fars olmayan bütün padşah və hökmdarlarını “hamılıqla despot və həramibəşilərin tayı” adlandırır.²

İran şahzadəsi Cəlaləddin Mirzə yenicə yazıb çap etdirmək istədiyi “Nameyi-Xosrovan” adlı kitabına İranın vahid mərkəzi dövlət idarəçiliyinin və milli-dini birliyinin qorunub-saxlanmasında xidmətləri olmuş hökmdarların şəklini vurmaq istəyir. Bu məqsədlə bizim Axundzadəyə müraciət edir. Cavabında görək bu “dərvişməslək və bəşəriyyəti sevən insan ” nə yazır: ”Çingiz xandan tutmuş Səfəvilərə qədər padşahların şəklini axtarıram. Əgər tapsam, göndərməyi əsirgəməyəcəyəm... Eyni zamanda mənim əqidəmə görə bu padşahların ləyaqəti yoxdur ki, onların şəkli sizin

¹Yenə orada, s. 310.

²M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 164.

əsərinizdə çap edilsin”.¹ Bəli, məhz Çingiz xandan tutmuş Səfəvilərə qədər.

Mirzə Fətəli İranın islamlaşmasından sonra zərdüştilərin sıxışdırılıb, ölkəni tərk etməsini az qala bütün insanlığın faciəsi kimi dəyərləndirir və təbii ki, bu işdə yuxarıda adları çəkilən türk əsilli hökmdarları günahlandırır. Üzünü görmədiyi əqidə dostu, zərdüştilərin Tehrandə yaşayan rəhbəri Manukci Sahibdən keçən yüzillərin ədalətsiz işlərinə görə üzr istəmək dərəcəsinə qalxır: “Cəlaləddin Mirzədən son dərəcədə razı və məmnunam ki, mənə sizinlə tanış etmişdir. Bundan başqa, sizinlə dost olmaqdan ona görə fəvqəladə şadam ki, siz bizim babalarımızın yadigarısınız. Əsrlərdən bəridir ki, vətənimizin düşmənləri vasitəsilə biz sizdən o dərəcədə uzaqlaşmışıq ki, indi siz bizi başqa bir xalq və başqa bir məzhəbdə olan adamlar hesab edirsiniz. Mən bu ziddiyyətin aradan qalxmasını arzu edirəm”.² “Vətənimizin düşmənləri” deyərkən Axundov yəqin ki, islam dinini İrana gətirən ərəbləri və sonralar bu dinin yayılıb, bərqərar olmasında əvəzsiz xidmətləri olan həmin türksoylu hökmdarları nəzərdə tuturdu. Daha sonra elə həmin məktubunda fikrini inkişaf etdirərək, mövqeyini daha açıq şəkildə ortaya qoyur: “Qoy bütün iranlılar bir həqiqəti başa düşərək, desinlər ki, biz parsların övladıyıq, İran bizim vətənimizdir. Hümmət sahibi olmaq, ülvəyyət axtarmaq, qeyrət və namus sahibi olmaq bizdən öz həmnəsillərimiz, həmdillərimiz və həmvətənlərimizin təəssübünü çəkməyi tələb edir”.³

Bu və başqa bir neçə yerdə belə bir mövqe sərgilə-

¹Yenə orada, s. 161.

²M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 182.

³Yenə orada.

məsi, yəni qatı fars millətçiliyi və anti-türk cəbhəsindən çıxış etməsinin əsl səbəbini biz yazıçının elə həmin məktubundan öyrənirik: "Mən özüm zahirən türk olsam da, əslim parsılar nəslindəndir. Ulu babam Hacı Əhməd Rəştdən gəlib Azərbaycanda vətən tapmışdır. Atam Mirzə Məhəmməd Təqi və mən özüm Azərbaycanda doğulub böyümüşük".¹ M.F.Axundovun "Əsərlərinin" "İzahlar" bölməsində kitabın tərtibatçısı, mərhum prof. H.Məmmədzadə yazıçının guya "milliyyəti haqqında bu sözləri "Kəmalüddövlə məktubları" nı çap etdirmək məqsədilə yazdığını" qeyd edir.² Birincisi, elə həmin kitabda "Kolonel Mirzə Fətəli Axundovun özü tərəfindən yazılmış bioqrafiyası"nda – öz əliylə təxminən 1874-cü ildə fars dilində (!) qələmə aldığı tərcümeyi-halında bir daha "ulu babalarının fars qəbilələrindən olduğunu" qeyd edir.³ İkincisi, nəinki bir əsəri, hətta bütün külliyyatını belə nəşr etdirmək M.F.Axundov boyda bir yazıçıya öz milliyyətini danmaq, kimlərəsa yamaq olmaq haqqı vermir. Sən demə, yeni dövr ədəbiyyatımızın beşiyi başında duran, bütün orta yüzillər klassik ədəbiyyatımıza tüpürmək belə istəməyən Mirzə Fətəli Axundov özünü yalnız zahirən türk sayırmış.

Bizim fikrimizcə, elə bu prizmadan çıxış edərək Axundzadənin klassik Azərbaycan - türk ədəbiyyatına saymazyana, daha doğrusu, inkarçı münasibətinə nəzər salmalıyıq. İndiyədək bu barədə yazılmış, demək olar ki, bütün məqalə və kitablarda bunu M. Fətəlinin yeni ədəbiyyat yaratmaq istəyi, çağdaş dövrün tələblərinə cavab verən ədəbi-mədəni dəyərlər sistemi formalaşdırmaq təşəbbüsləriylə bağlı

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 183.

²Yenə orada, s. 362.

³Yenə orada, s. 265.

izah etməyə çalışmışlar. Əslində isə, bu, Axundovu sığortalamaq, onun qatı anti-türk mövqeyini ört-basdır etməkdən başqa bir şey deyil.

“Müsəlman xalqlarının mədəniləşməsi və yeni əlifbanın yolunda duran əsas maneə saydığı islam dininin əsasını sarsıtmaq və fanatizmi aradan qaldırmaq, Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq və İslam dinində protestantizmin lüzumunu sübut etmək üçün”¹ “Kəmalüddövlə”ni yazan Axundov, bütün orta yüzillər türk ədəbiyyatını danmaq üçün isə bu ədəbiyyatın ən böyük və ən layiqli nümayəndəsi M.Füzulini qaralayır. Bilirik ki, M.Füzuli bütün orta əsrlər ədəbiyyatımızda milli kimlik məsələsini qaldıran, türk oğlu türk olduğunu açıq şəkildə bəyan edən, doğma dili – Azərbaycan türkcəsinin öz imkanlarına görə ərəb və fars dillərindən geri qalmadığını sübut etmək iddiasında bulunan və bunu bədii və elmi əsərləriylə əyani surətdə sübut edən ilk ən böyük milli şairimizdir. Füzuli ərəb və fars dillərində əsərlər yazdı, heç zaman ərəb, yaxud fars milli kimliyinə, mənəvi dünyasına – ədəbiyyat və incəsənətinə xor baxmadı, fəqət “ikiyayaqlı” müsəlman mədəniyyəti sacayağının altına çiyinlərini verərək, öz yaradıcılığıyla bu sacayağa üçüncü ayağı vurdu. Neçə-neçə böyük xanədanlıq – dövlət və imperiyalar qurmuş, Avropa və Asiyanın siyasi coğrafiyasında böyük dəyişikliklər etmiş türklərin ədəbi-mənəvi qalxınmasında, ərəb və farslarla yan-yana, çiyin-çiyinə dayanmasında Füzuli poeziyası misilsiz rol oynadı. Doğrudan da, “Turk sətvətinin Hindistan dənizlərini dalğalandırdığı, Avropa qəlbəgahlarını titrətdiyi” (A.Sur) bir dövrdə türk ədəbiyya-

¹ F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 270.

tının onlardan geri qalması tarixi ədalətsizlik olardı. Füzuli məhz bu tarixi ədalətsizliyə son qoydu.

Yaxın və Orta Şərq müsəlman tarixi və ədəbiyyatına yaxından bələd olan Axundov M. Füzulinin milli ədəbiyyat və doğma dil cəbhəsindəki çaba və qeyrətlərini bilməmiş deyildi. Görünür, elə buna görə, yəni “Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdablarından dartıb, çıxartdığına görə” (C.Cabbarlı) ilk maarifçi-demokratımız “türk ədəbiyyatının banisini” (F.Köçərli) bəyənmemiş, “şair saymamış”, onu sadəcə “nazimi-ustad” adlandırmışdı.¹ Zəngin biliyə, yüksək mədəniyyətə və bədii zövqə malik olan M. Fətəlinin şair və şeir qarşısında saf məslək və ideallara xidmət, xalq həyatı və məişətinin güzgüsü olmaq, arzu və istəklərinin dolğun və həqiqi təsvirini vermək kimi tələblər qoyması öz-özlüyündə çox gərəkli və mütərəqqi hadisədir. Yüzlərlə davam edən epiqonçuluğun, Füzuliyə yalnız bənzətmə və nəzirə yazmaq “xəstəliyinin” müalicəsinə xidmət etməsi baxımından bəyənilməlidir. Ancaq, onun “Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kimsənə şeir ilə nəzmə fərq verməyib, hər nazimin adına bərxilafi-həqq şair deyiblər”² fikri çox sərt, inkarçı və ədalətsiz səslənir.

Öncə, onu deyək ki, ana dilimizdə yazdığı azsaylı məqalələrdən olan “Nəzm və nəsr haqqında” adıyla tanınan bu məqaləsində “milləti-islam” ifadəsi işlətməklə Axundov kobud səhvə yol vermiş olur. “Millət”lə “ümmət” in fərqi o, bilməmiş olmazdı. Belə ki, onun başqa məqalələrində biz bu anlayışların fərqli şəkildə işlənmə məqamlarıyla qarşılaşırıq. İkincisi, müsəlmanlar arasında hər şeir quraşdırana şair de-

¹M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 181.

²Yenə orada, s. 180.

yilməsi və guya onlarla Nizami, Cami, Hafiz və b. arasında fərq qoyulmaması fikri də inandırıcı deyil və heç bir tənqiddə dözmür. Doğrudanmı, XIX yüzildə Axundovun özünün də tənqid etdiyi tehranlı Qaaninin şeirləri ilə Nizaminin “Xəmsə”si, yaxud Hafizin qəzəlləri bir tutulur, eyni cür qiymətləndirilirdi?

Şeiri “əlahiddə bir bəxşi-ilahi”, şairlik ilhamını “şair maddəsi” kimi təqdim edən Axundzadə “təhsil və tərbiyə o maddənin ancaq inbisatına və əşarın artıq zinətinə bais olar”,¹ – deməklə çox doğru və elmi nəticəyə gəlir.

Ancaq, maraqlıdır: farsdilli Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizi “bir para qüsurları” olmaqla yanaşı şair sayan “bizim M.Fətəli” “türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustad-dır”,² – deməklə daha kobud və bağışlanmaz bir səhvə yol verir. Yuxarıda adları çəkilən farsdilli şairlər haqqında bu sözləri deməyə cürət etməyən Axundov nədən türkdilli şairlər barəsində belə deməyə özündə cəsarət tapır? Bu, böyük yazıçının yuxarıda qeyd etdiyimiz paniranizm mövqeyindən, anti-türk mənşəyindən irəli gəlmirmi? Türkdilli şairlərdən İ. Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, Ə.Nəvayi, Xəyali və b.bir çox böyük sənətkarların adlarını heç yada salmayan Axundzadə yalnız Füzulinin adını şair olmayan, “nazimi-ustad” kimi çəkir. Yəni “türk şairlərinin babası” (F.Köçərli) Füzulinin şair olmadığını deməklə öz-özlüyündə bütün klassik türk ədəbiyyatını heçə saymış olur.

Görkəmli alim Y.Qarayev hələ keçən əsrin 80-ci illə-

¹Y M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 180.

²Yenə orada, s. 181.

rində “Axundovun Füzuliyə yox, Füzulu bütünə, üç əsrdən bəri bu bütə sitayiş qılanlara – “poeziya möminləri” nə qarşı çıxdığını”¹ deyirdisə də, bu, indi Axundovun “günahını” yumşaltmaq, sığortalamaq, bir növ, çulunu sudan quru çıxarmaq təsiri bağışlayır. İlk baxışdan inandırıcı görünən, bəlkə də yazıldığı dövrdə çox aktual səslənən bu sözlər bu gün M.F. Axundzadəni heç cür xilas etmir. Axı, doğrudan da, “Füzuli özündən sonra gələn ədəbi prosesə cavabdehlik və məsuliyyət daşıya bilməz. Füzulinin böyüklüyü onun üçün ittiham aktına çevrilə bilməz”.²

Bir vaxtlar C.Cabbarlı da “öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verən Füzulinin, eyni zamanda, üzərinə düşüb onu öz ağırlığı altında əzməsindən”, yüzillərlə ədəbiyyatımızın “öz orijinal mənliliyini itirib, Füzulinin ardınca qoşmağa başlamasından”, “Füzulinin başına hərlənməsindən”, şairlərimizi yeni bir şəklə keçməyə qoymayan “Füzuli tilsimindən” danışmışdı.³ Füzulidən sonrakı üç yüzillik “füzuliyənə” qəzəl ədəbiyyatına 25 yaşlı gənc yazıçının “zərgər” dəqiqliyiylə verdiyi bu qiymətə heç nə əlavə etmək olmaz. Ancaq, Füzulinin günahı nədir ki, “öz əlini ədəbiyyatdan çəkər-çəkməz ədəbiyyat mütərəqqi gedişilə irəliləmək deyil, bəlkə yüksəltdiyi yerdə belə dayanmadı və sürətli hərəkətlə enişə doğru yuvarlanmağa başladı”.⁴ Axı, qoca Mövlananın ədəbiyyatımızı öz çiyinlərinə alıb, “Füzuli yüksəkliyinə” qaldırmaqda məqsədi bu ədəbiyyatı zirvədən üzü aşağı dığırлатmaq deyildi. Onun əsl məqsədi “dörd yanını

¹Y.Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, s. 72.

²T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı, 2011, s. 16.

³C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı, 2005, s. 237-238.

⁴Yenə orada, s. 238.

sarmış boşluq içərisində yeni doğmuş ədəbiyyatı öz zərif çiyinlərində qaldıraraq, vaxtına təqdim etmək”,¹ Axundovun sözləriylə desək, “əndazə göstərmək”, “baniyi-kar” olmaq idi ki, bunu da o, çox yüksək səviyyədə və məharətlə yerinə yetirmişdir.

Yeri gəlmişkən, bu barədə son illərdə aparılmış tədqiqatlardan T.Salamoğlunun mövqeyi bəyənilməlidir. O, ilk dəfə özündən əvvəlki K.Talıbzadə və Y.Qarayev kimi görkəmli alimlərin əksinə olaraq, “Axundovun Füzulini “romantik poeziya” kontekstində deyil, məhz türk (Azərbaycan) ədəbiyyatına məxsus sənətkar kontekstində inkar etdiyini” vurğulayır. Eyni zamanda tədqiqatçı, haqlı olaraq, “Axundovun təkcə Füzulini deyil, onunla bərabər türk şeirinin XIX əsrə qədərki tarixini inkar etməsi faktına” göz yumulduğunu qeyd edir, ilk dramaturqumuzun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatının tarixini müasirləşdirmək meylini onun ədəbiyyat və tənqid konsepsiyasının ciddi qüsurlarından sayır. Burada mübahisə ediləcək bir məsələ yoxdur. Mübahisə edilə biləcək məsələ Axundovun hansı səbəbdən inkarçı mövqe tutmasıdır”,² – deyən T.Salamoğlu, təəssüf ki, böyük yazıçının bu mövqeyinin, yəni “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixini müasirləşdirmək meylinin” səbəblərini açıb-göstərmək təşəbbüsündə bulunmur.

M.F.Axundzadənin M.Füzuli başda olmaqla bütün türk ədəbiyyatına belə qərəzli və inkarçı yanaşmasına necə haqq qazandırmaq olar? Əgər o, doğrudan da, ədəbiyyatdan “realist-tənqidi” təsvir və təhkiyə umurdusa, nəyə görə bunu haqqında danışdığı bütün “milləti-islam” şair və yazıçılarına

¹C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı, 2005, s. 237.

²T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər. Bakı, 2011, s.17-18.

şamil etmirdi? Yəni Sovet dövründə deyildiyi kimi, o, bunu Azərbaycan ədəbiyyatını minillik “gül-bülbül” poeziyasının, Füzuliyə nəzirə və bənzətmələrdən ibarət olan epigonçu şeirin caynaqlarından qoparmaq üçün edirdisə, onda, bəs fars ədəbiyyatını niyə ayırırdı? Məgər başqa məktublarında Sədinin məktəb və mədrəsələrdə yüzillərlə oxunan “Gülüstan” və “Bustan” ından bir nəticə hasil olmadığını dönə-dönə təkrar edən elə Axundov özü deyildimi? Görəsən, hansı meyar və üstünlüklərinə görə Sədi və Hafiz Füzulidən üstün tutulur, yaxud hansı zəif və nöqsanlı cəhətlərinə görə Füzuli onlardan aşağı səviyyəli şair sayılır, daha doğrusu, şair sayılmırdı? Qəribədir, o, bu sözləri deyərkən hansı ölçü və meyarlara əsaslanmış, hansı tələb və parametrləri əsas götürmüşdü?

Əgər K.Talıbzadə və Y.Qarayevin məntiqilə Axundovun Füzulini romantik sənətkar kimi qəbul etmədiyini düşünsək, onun “Qarabağa əyyami-səyahətində bir para xəyalatını gördüyü”, bəyəndiyi və toplayıb nəşr etdirməklə, şeir həvəskarlarına nümunə göstərmək istədiyi M.P.Vaqif və Q.Zakirin yaradıcılığı da elə romantik poeziya nümunələri deyildimi? Doğrudur, indiyədək bir çox tədqiqatçılarımız “Vaqifin real həyat və təbiət hadisələrini ədəbiyyata gətirməkdə böyük xidmət göstərdiyinə...”, Zakirin isə bu realizmi bir qədər irəli apardığına, onun tənqidi istiqamət almasında xeyli iş gördüyünə,...bir sözlə, Azərbaycan realizminin ilk müjdəçiləri olduqlarına” görə məhz Axundovun heyran və rəğbətinə səbəb olduqlarını sübut etməyə çalışmışlar.¹ Ancaq, orası da var ki, istər Vaqif, istərsə də Zakir Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olaraq, lirik-romantik əsərlərində bu məktə-

¹K.Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Maarif, 1984, s. 64.

bin ənənələrini yeni forma və şəkildə – dogma heca vəznində davam etdirmiş, beləliklə, yeni bir ədəbi məktəbin yaranmasına səbəb olmuşlar. Vaqiflə Zakirin bütün lirik-romantik şeirləri Füzuli üslubu, Füzuli ənənələrindən yoğrulmuşdur. Hətta onların “realist- tənqidi” əsərlərində belə Füzuli ruhu, Füzuli təsiri duyulmaqdadır. Fikrimizcə, nəinki Vaqif və Zakirin, bəlkə böyük M.Ə.Sabirin də Füzuli “girdabından” çıxıb bilməməsi, Füzuli təsirindən yaxa qurtarmaması, yaxud Füzuli üslub və gələnlərini yeni forma və məzmununda davam etdirməsindən danışmaq olar. Kim inkar edə bilər ki, Baqiflə Zakirin realist-tənqidi məzmunlu qoşma və mənzumələrinin, hətta Sabir satira və “taziyanələrinin” ilkin başlangıç və qaynaq nöqtəsi lirik-romantik şair kimi tanınmış Füzulinin “Şikayətnamə” si deyildir? Kim təsdiq edə bilər ki, Axundova qədərki bizim hansısa bir şairimiz “Füzuli girdabından”, yaxud “Füzuli tilsimindən” kənarda qalmış, bir rus yazıçısının sözləriylə desək, bu bağdadlı qocanın “çuxasından çıxmamışdır”? Əlbəttə, bu, ayrıca bir söhbətin mövzusuudur.

Birincisi, Axundov Füzuliyə münasibətdə çox böyük səhvə yol vermiş, bağışlanmaz günah işlemişdir. Yəni M.Füzuli şairdir, özü də çox böyük şairdir. Bunun heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur. Bunu Füzuli əsrindən keçən 500, Axundovun öz dövründən keçən 150 illik zaman məsafəsi də döndönə təsdiq etmişdir. Bu, öz yerində. Bəs, əsası C. Cabbarlının yuxarıda xatırlatdığımız sözləriylə qoyulan M.F.Axundovun M.Füzulini tənqid konsepsiyasına bəraət qazandırmaq kompaniyasına nə ad vermək olar?.. Bəla burasındadır ki, bu kompaniyanı C.Cabbarlıdan sonra uzun müddət – bütün “Sovet dövrü” ədəbiyyatşünaslığında (təəssüf ki, indi də

çoxları belə düşünür) davam etdirmiş, Axundovun bu səhvinə ictimai-sosial don geyindirməyə çalışmışlar. Amma, “yalan ayaq tutar, yeriməz”, – deyib atalarımız.

İkincisi, C.Cabbarlının əsaslandırmaq istədiyi məntiq-lə yanaşsaq, Axundov Füzulini “şair olmadığına”, yaxud zəif şair olduğuna görə deyil, məhz şair olduğuna, özü də böyük şair olduğuna görə bəyənməmişdir. Özəlliklə, bu böyük şai-rin türk olması, türk dilində ölməz əsərlər yazıb ortaya qoy-ması, öz türklüyünü nəinki gizlətməməsi, hətta bununla fəxr etməsi Axundovu daha çox qıcıqlandırmış, qəzəbləndirmiş, cin atına mindirmişdir. Sual olunur: niyə? – Çünki bu, “bizim Mirzə Fətəlinin” müsəlman-Şərq ədəbiyyatı haqqın-dakı konsepsiyasına cavab vermir, onun qəliblərini vurub-dağıdırdı. Yəni o, ərəbləri “vəhşi”, “barbar” adlandırır, türkləri bəyənmir, “Osmanlı xalqını...hər cür elm, maarif və tər-biyədən məhrum”,¹ “təbiətləri üzrə tənbel olan və nə ölüyə, nə də diriyə hay verən türklər” adlandırır. Azərbaycan türklərinə soyuq yanaşır, bir az da yuxarıdan aşağı baxır, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin bəlkə də Quzey Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra çiçəklənməyə başladığını, əsl ədəbiyyatın isə məhz M.F.Axundovun öz yaradıcılığıyla meydana çıxdığını əsaslandırmaq istəyir. Bunlardan fərqli olaraq, farslar haqqında, demək olar ki, hər yerdə ehtiramla danışır, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinə hörmətlə yanaşır, bəzi İran dövlət və ictimai nümayəndələrinin ona qarşı soyuqluğunu özünə dərd eləyir, peşmançılıq çəkir, yalnız siyasi və ictimai idarəçilik sistemlərini, yeri gələndə, tənqid edir.

Füzuli Axundovdan dəfələrlə çətin, qarışıq və mürək-

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 203.

kəb şəraitdə yaşamış, üç fərqli dövlət-idarəçilik sistemini görmüş, sözə, sənətə və ədəbiyyata daha soyuq və biganə münasibətlə üzləşmiş, daha çox avam, kütbeyin, zalım, rüşvətxor və ədalətsiz adamlarla təmasda olmuş, danlaq-tənə yemiş, əzab çəkmişdir. Ancaq, heç vaxt ruhi-mənəvi müvazinətini itirməmiş, könül xoşluğunu, dini-məzhəbi səbatlılığını həmişə qoruyub saxlamışdır. Həmin dövrdə İslamın öz içərisində yaranan çoxlu cərəyan və sektalar, sufi-dərviş təriqət və təkyələri ilə yanaşı, xristianlığın təbliğiylə məşğul olan mərkəz və missionerlər müsəlman Şərq dünyasında gizli və açıq fəaliyyət göstərməkdə idilər. Sosial-ictimai şərtlərin ağırlığı, tez-tez baş verən müharibələr və s. kasıb və avam camaatın aqlını yerindən oynadan bu kimi sekta və cərəyanların daha geniş fəaliyyət göstərməsinə münbit zəmin yaradırdı. Təkcə Səfəvilik-qızılbaşlığın meydana çıxmasından sonra sünnilik-şiiəlik zəminində baş verən qanlı lokal və geniş miqyaslı müharibələri yada salmaq yetərlidir.

Bəzi qaynaqlardan bizə gəlib çatan məlumatlara görə gözünün ağrı-qarası-tək oğlu Fəzli ilə böyük şairimiz Füzulinin münasibətlərinin soyuqlaşmasının, hətta onu özündən uzaqlaşdırıb ayrı yaşamasına nail olmasının başlıca səbəbi məhz Fəzlinin öz şeirləriylə sünni fanatizmini qızıqdırması, şəhərdə qarşıdurma yaratması olmuşdur. Demək istəyirik ki, Füzuli, Axundovdan fərqli olaraq, bu cür çətin və ağır şərtlər içərisində yaşamış, nə fanatik sünni, nə də fanatik şiiə qruplarına qoşulmuş, mötədil şiiə olaraq həm də sünnilər tərəfindən hörmət və rəğbətlə qarşılanmış, “mövlana” kimi tanınmışdır. (Əsərlərinin indiki Türkiyə ərazisində sevilə-sevilə oxunması, üzü köçürülərək əlyazma şəklində yayılması, təkrar-təkrar daşbasma və mətbəə üsulu ilə yayımlanması bunu bir

daha sübut edir). Ayrı-ayrı hökmdarlara qəsidə və əsərlər həsr etsə də, saraylara getməmiş, “saray şairi” olmamış, hakimiyyət-rəyasətə susamamış, ruhi-mənəvi bağımsızlığını həmişə qoruyub saxlamışdır. Elm və sənətdə “dövrünün yeganəsi” olmaq üçün oxuyub-öyrənməsini, ömrü boyu çalışmasını, türk dilinə ədəbi-bədii status qazandırmağı qarşısına məqsəd qoymasını və buna nail olmasını, öz yaradıcılığıyla türkcəmizi ərəb və fars dilləriylə rəqabət apara biləcək səviyyəyə gətirib-çıxarmasını da buraya əlavə etsək, Füzuli şəxsiyyətinin böyüklüyü və əzəməti, az da olsa, gözlərimiz qarşısında canlana bilər.

Füzulidən fərqli olaraq, Axundov gənc yaşlarından Qərb və xristian ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni dəyərlər sisteminin, demək olar ki, təsiri altına düşmüş, Şərqə Qərbin gözüylə baxmağa başlamışdır. Qərbin istədiklərini görməyincə “məhkum və zavallı Şərqi” söymüş, yamanlamışdır. Vətəninə iki müqavilə ilə ikiyə bölmüş çar Rusiyasının “təhti-himayəsinə” sığınaraq, ədəbiyyat aləminə qədəm qoyan Axundov Füzuli dühası, Füzuli şəxsiyyəti qarşısında özünü itirmiş, tərək-silah olmuş, Füzuli vulkanına izah tapa bilməmiş, yalnız “Füzuli şair deyildir, xəyalatında əsla təsir yoxdur”, – deməklə canını qurtarmışdır.

Mirzə Fətəlinin savadına, qabiliyyət və istedadına söz ola bilməz. Bu, öz yerində. Eyni zamanda, o, öz əliylə yazdığı məktublarında ədəbiyyat aləminə qədəm qoymasında Rusiya dövlət məmurlarının, özəlliklə, canişin knyaz Vorontsovun rolundan danışır və ona minnətdar olduğunu bildirir. “Kolonel M.F.Axundovun özü tərəfindən yazılmış bioqrafıyası-tərcümeyi-halı” adlı təxminən 1874-cü il tarixli əlyazmasında, yəni tam yetkin və ahıl yaşlarında bir ədəbiyyat

xadimi və yazıçı kimi yetişməsində “ikinci atası”– axund Hacı Ələsgərin, “Gəncə məscidinin hücrələrindən birində” qarşılaşdığı Mirzə Şəfinin, köməkliyi ilə “qulluğa” götürüldüyü “rus sərdarı” Baron Rozenin və nəhayət həmin Vorontsovun adını ayrıca şükranlıqla çəkir. Axundovun bir neçə şəxsi məktubundan sonuncunun Mirzə Fətəlini, yəqin ki, istedadını görüb yazıçılığa təşviq etdiyini öyrənirik: hələ 1852-ci ildə Şuşa qəzasında baş verən kazaklarla kontrabandistlərin toqquşması ilə bağlı tərcüməçi kimi oraya ezam olunan M.Fətəli canişin dəftərxanasının müdiri M.P. Şərbini-nə göndərdiyi raportda “uca məqamlı knyaz canişinin Tiflis-də İran konsulunun evində **ona lütfən etdiyi təklifi yerinə yetirib**, bu günlərdə Şuşada yazdığı iki komediyanı hədiyyə olaraq gətirəcəyinə” söz verir.¹ Yəni yuxarıda dediyimiz kimi, Axundzadə “öz böyüklərinin”, xüsusən Vorontsovun şəxsi tapşırığı və təklifiylə məhz komediya yazmağa başlamışdır. 1874-cü ildə yazdığı, artıq haqqında danışdığımız avtobiografiyasında bir daha qeyd edir: “...Baron Rozendən sonra mənim ikinci nemətverənim olan mərhum general-feldmarşal knyaz Vorontsovdan xüsusilə razıyam ki, **bu işgüzar və ağıllı əmirin iltifatı sayəsində məndə yazıçılıq qabiliyyəti özünü göstərdi**. Azərbaycan türkcəsində altı komediya, yəni təmsil yazıb ona məlumat verdim. Böyük təqdirə, çoxlu ənamə nail oldum”.² Yazıcının başqa bir məktubundan bəlli olur ki, knyaz Vorontsov həmin komediyalara görə mükafat olaraq onun maaşını 500 manat artırır, eyni zamanda, komediyaların xəzinə hesabına 1500 nüsxə çap edilməsi, canişinliyin tabeliyində olan hərbi və mülki idarə

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 51.

²Yenə orada, s. 268.

rəislərinə göndərilməsi barədə göstəriş verir ki, arzu edənlərə hər nüsxəsi manat yarımaya satılsın və yığılan məbləğ ona verilsin.¹

Böyük maarifçi-demokrat yazıçımızın qabiliyyət və fitri istedadına zərrəcə kölgə salmadan, demək istəyirik ki, onun Şərqdə ilk dramaturq kimi yetişməsindən danışarkən bu kimi amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Hələ “Kəmalüddövlə məktubları”nı demirik. Bu əsərin də yazılmasında Axundzadənin “yüksək məqamlı hamilərinin”, eləcə də başqa Qərb və xristian missionerlərinin rolunun nə dərəcədə olması, fikrimizcə, diqqətlə araşdırılmalıdır. Bu məsələyə Axundzadənin şəxsi arxivinin, eləcə də şəxsi məktublarının yeni gözlə öyrənilməsi işıq sala bilər. Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızda yalnız təqdir və təbliğ olunan bu əsərin bu gün yenidən təhlil və saf-çürük edilməsi, fikrimizcə, axundovşünaslığın qarşısında dayanan əsas problemlərdən biridir.

Gəlin, Axundov şəxsiyyətinə başqa bir tərəfdən nəzər salaq: gənc yaşlarından Qafqaz Cənibinliyi idarəsində “mütərcim köməkçisi” kimi işə götürülən, sonralar mütərcim və baş mütərcim vəzifəsinə irəli çəkilən, aldığı maaşla “12 (başqa bir yerdə 16 göstərilir) başdan ibarət olan ailəsinin” dolandıran, hərbi rütbəsinin də tədricən artıraraq “kolonel-polkovnik” rütbəsinə qədər yüksələn Axundov doğrudan da ruslara çox inanmış və “öz böyüklərinin” ona olan inamıyla fəxr etmişdir. Bəzi komediya və məktublarında çar dövlət məmurlarının yerli əhali ilə münasibətlərinə və ümumən məhkəmə-istintaq sisteminə qarşı, yeri gəldikcə, tənqidi və istehzalə yanaşma sərgiləsə də, M.Fətəli Azərbaycanın gələ-

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 52.

cəyini yalnız Rusiya ilə birlikdə olmaqda görürdü. Bu barədə Axundzadənin məktublarında səpələnmiş çoxsaylı açıq və üstüörtülü fikirlərdən yalnız birini verməklə kifayətlənirik. Belə ki, o, 1875-ci ildə “Kəmalüddövlə”nin nəşriylə bağlı bir rus yazarı və tərcüməçisi İsakova yazdığı məktubda **“senzura və xristian dini əleyhinə bir kəlmə də yazılmayan bu əsərin** əvvəlindən sonuna qədər hər yerdə avropalıların yaşayış qaydaları, əxlaqı, insanpərvərliyi, ədalətliliyi, qanunları və ənənələri təriflənib, **müsəlmanlar arasında hökm sürən kobudluq, rəhmsizlik, əxlaqsızlıq və vəhşiliyin isə pisləndiyini**” ayrıca diqqətə çatdırır.¹ Axundovun fikrincə, “əgər Rusiya torpaqlarında yaşayan müsəlmanlar “Kəmalüddövlə”nin ideyalarını mənimsəmiş olsalar, mütləq müsəlman despotlara qarşı nifrət edəcəklər... Bunu anladıqdan sonra rusların himayəsi altında canları, malları və namuslarının toxunulmazlığı tamamilə təmin olunmuş müsəlmanlar rusa lardan ürküb qaçmaq və uzaqlaşmaq hallarına son qoymuş olarlar. Onlar başa düşürlər ki, özlərinin İrandakı və Türkiyədəki qardaşları acınacaqlı vəziyyətdə və dəhşətli ehtiyac içində yaşayırlar. **Onlar rus xalqı ilə qaynayıb-qovuşacaq** və dini etiqaddan doğan fanatizm və müridizm əbədi olaraq onların arasından məhv olub gedəcəkdir.

Kor-koranə fanatizmin təlqininə uyaraq, öz ruhlarını müsəlman sultanının hakimiyyəti altında yaşamaqla “bağışlatmaq” təmənnası ilə müsəlmanların Türkiyəyə köçüb getmək əhval-ruhiyyəsinə son qoyulacaq. Eləcə də, təkcə Qafqaz ölkəsində hər il milyonlarla pulun heç bir faydası olmadan göyə sovrulmasına səbəb olan Məkkə ziyarətinə meyl

¹M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 312.

aradan qalxacaqdır”.¹ Sanki marksist-leninçi ideologiya ilə silahlanmış Axundov “azərbaycanlıların rus xalqı ilə qayna-yıb-qovuşması” kimi xam xəyallara, həqiqətən, ürəkdən inanmış, Azərbaycanın gələcəyini Rusiyadan ayrı təsəvvür etməyi ağına belə gətirməmişdir. Qərribə də olsa, yazığının xalqımızın iki imperiya arasında parçalanması haqqında kiçik bir işarəsinə, özünün və nəslinin də əziyyət çəkdiyi bu boyda haqsızlığa, heç olmasa, coğrafi-demoqrafik baxımdan təəssüf duyğularına heç yerdə rast gəlmirik. Əksinə, “Qafqazdakı Rusiya sərdarlarının yanında mütərcimlik vəzifəsi ilə başı ucaldığını”, “Qafqaz canişini nəvvabi-əfxəm imperatorzadənin xidmətində Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışmağıyla fəxr etdiyini”² tez-tez təkrar edən bir Axundov görürük. Bundan başqa, məmuru olduğu Rusiya dövlətinin mənafeyini hər şeydən yüksək tutaraq, hərbi rütbə və ad-san sahibi olan, İran və Türkiyə dövlətlərinin də hüsn-rəğbətini qazanmaq üçün var gücüylə çalışan, İranda “Şir-xurşid”, Türkiyədə “Məcidiyyə” ordenləriylə təltif olunan, hər üç dövlətdə özünə çoxlu dost və həmfikir qazanan Axundova Azərbaycan nə vermişdi, axı?

Bu barədə fikrimizi yekunlaşdırıb belə deyə bilərik: M.F.Axundov, hər şeydən öncə, Qafqaz Canişinliyi İdarəsinin bir məmuru, Rusiya dövlət aparatının sadıq qulluqçusu kimi, velikorus milli siyasətinin həyata keçirilməsində bu və ya başqa şəkildə iştirak edir, hətta demək olar ki, buna çalışır. Yəni qulluqçusu olduğu Rusiyanın dövlət mənafeyini hər şeydən və hər kəsdən üstün tutur. İkincisi, farsların tarixi-əxlaqi gələnlərinə hörmətlə yanaşır, hətta sevgi və heyran-

¹M.F.Axundov. Əsərləri...II c. s. 312.

²M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 114.

lığını gizlətmir. İranın dövlət mənafeyini də qoruyur; yalnız Rusiyanın dövlət maraqlarına zərərəcə ziyan verməmək şərt ilə. Osmanlı imperiyasından, türklərin idarəçilik və dövlət siyasətindən xoşu gəlmir, bəlkə də nifrət edir. Doğma vətəni Azərbaycanı ictimai-siyasi və milli-mədəni varlıq kimi tanı-mır, hətta gələcəkdə də belə bir milli-siyasi subyektin mey-dana çıxma bilməsini təsəvvürünə belə gətirmir. Azərbaycan-lıların, ümumən türklərin müstəqil ədəbiyyat və mədəniyyətə sahib olduqlarını qəbul etmir.

“Öz böyüklərinə və hamilərinə” sədaqətlə qulluq, Rusiya dövlətinin bütün qanunlarına hörmətlə əməl edən M.Fətəli Azərbaycandakı dostlarının çoxu, hətta tək oğlu, Brüsseldə oxuyan Rəşidlə də rus dilində yazışmışdır. H.Zər-dabiyyə yazdığı bir məktubda “Əkinçi” qəzetinin “azərbay-canca məktubları hazırlayan mühərririndən kiçik bir elanda bir çox bağışlanmaz səhvlərə yol verdiyinə görə çox narazı olduğunu bildirən”¹ Axundzadə, görəsən öz doğma oğlu ilə doğma Azərbaycan dilində danışmaq və yazışmaq haqqında düşünmüşdümü? Eyni zamanda, Həsən bəyi öz qəzetində “Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizlə-məyə çalışmağı, ...onun Azərbaycan dilində olan komediya-larının orfoqrafiyasına riayət etməyi” dönə-dönə tapşırıan Axundzadə başqa bir məktubunda yarı ciddi-yarı istehzalı bir şəkildə deyirdi: “Əl çək bizim yaxamızdan! Buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyyənin təhti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çapqınından azad olub, asayış tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq”.² Yəni bir az “sabiranə” satirik tonda yazmaq istədiyi məktubunda da

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 243.

²Yenə orada, s. 254-255.

azərbaycanlıların “Rusiya dövlətinin himayəsi altında” qonşu İran və Türkiyə müsəlmanlarına nisbətən dinc və fırvan yaşadıklarını “Əkinçi” oxucularının diqqətinə çatdırmağı unutmur. Qoca yazıçı sanki bu sözlərlə xidmətdə ömrünü verdiyi qosqoca Rusiya imperiyasına artıq meydana çıxmaqda olan yeni dövr Azərbaycan gəncliyindən də minnətdarlıq payı umur.

Yuxarıda M.Fətəlinin qulluqçusu olduğu Rusiya dövlətinə, onun humanizm və ədalət prinsiplərinə ürəkdən inandığını demişdik. Bunu yazıçının epistolyar üslubundan, yeri gəldikcə, göstərdiyimiz misallar da təsdiqləyir. Ancaq, eyni zamanda, bəzi dövlət məmurlarının, imkan düşən kimi, Axundovu “sancmaları”, maddi və mənəvi ziyan vurmaları faktlarıyla da qarşılaşırıq. Bu da onun öz məktublarından sezilməkdədir. Belə ki, o, dəfələrlə “öz böyüklərindən ” “baş idarə nəzdində qulluq edən yeganə müsəlmanı öz lütfkar nəzərlərindən məhrum etməməyi”¹ xahiş edirsə də, Tengeborski kimilərinin “bədxah münasibəti nəticəsində əvvəllər aldığı maaşın üçdə bir hissəsindən məhrum olduğu” bəlli olur² və s. Bəlkə də dramaturq dövlət məmurlarının bu “yeganə müsəlman qulluqçuya” qarşı, özəlliklə, erməni və gürcülərə nisbətdə, ögey və qısqanc münasibətlərini həmişə hiss etmiş, ancaq mümkün qədər büruzə verməmişdir.

Bunu, Axundzadənin ölümündən sonra dul qadını Tubu xanımın mərhum ərinin təqaüdünü almaq haqqında Qafqaz canişininə yazdığı 6 mart 1879-cu il tarixli ərizədən daha aydın görmək olur. Ərizədən “mərhumun ölümüylə ailəsinin bütün gəlir mənbələri kəsildiyi, maaşının yarısı

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 85.

²Yenə orada, s. 90.

qədər olan cüzi təqaüdüünün də bu vaxtadək qadının adına müəyyənləşdirilmədiyini” öyrənirik. Eləcə də, Tubu xanımın sözlərindən qoca ərinin “öz uzun müddətli, yarım əsrə yaxın olan qulluğuna güvənərək, ölüm-itim olarsa, xidmətlərinin qayğıkeş rəisləri tərəfindən layiqincə qiymətləndiriləcəyi ilə ona toxdaqlıq verdiyi də aşkar olur. Belçikada təhsil alan oğluna pul göndərmək üçün borca girən Tubu xanım “mərhum ərinin birillik maaşı qədər mülki idarə rəhbərliyindən yardım almağa ümid edirmiş. Bədbəxtlikdən baş idarə mərhumun ailəsinin “bir yerli kimi təqaüddən əlavə birdəfəlik kömək almağa haqqı olmadığını” bəhanə gətirərək, bu köməkdən boyun qaçırır. Məktubdan o da məlum olur ki, Axundovla “həmqatar olanlardan”, çox güman ki, erməni əsilli Məliknubarovun ailəsinə əlavə təqaüd təyin olunmuş və hələ öz sağlığında 500 desyatin ölçüsündə torpaq ayrılmışdır ki, bu da onun uşaqlarını az-çox təmin etmişdir. Belə bir mərhəmət qulluqda fərqlənməkdən əlavə, öz müxtəlif ədəbi əsərləri ilə Avropa şöhrəti qazanmış mərhum ərinin nə sağlığında, nə də vəfatından sonra ona göstərilmişdir”.¹

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, “böyükləri və hamiləri” Axundova heç də tam inanmamış, öz aralarında “bizim Mirzə Fətəli” kimi təqdim etmələrinə baxmayaraq, məhz türk-müsəlmanlığına görə onu həmişə erməni və gürcü tərcüməçilərindən pis mənada ayırmış, ayrı-seçkilik etmişlər. Tubu xanımın “belə bir mərhəmət nə mərhum ərimin sağlığında ona, nə də onun vəfatından sonra mənə göstərilmişdir” cümləsi dediklərimizə əyani sübutdur. Fəqət, Axundov “öz böyüklərinin” əxlaqına, insanpərvərliyinə və ədalətliliyinə o

¹M.F.Axundov. Əsərləri...III c. s. 340-341.

dərəcədə inanmış, ümid bəsləmiş ki, Rusiya dövlətinin “təhti-himayəsinə” bütün varlığıyla sığınmış, gələcəyə çox böyük ümidlərlə baxmışdır.

Bizim fikrimizcə, M.F.Axundovun M.Füzuli başda olmaqla bütün orta çağlar Azərbaycan ədəbiyyatını inkar etməsində Rusiyaya bu hədsiz inam və sədaqətin də öz payı olmuşdur. Yəni gənc yaşlarından Rusiya imperiyasına sədaqət andı içərək, qulluğa başlayan Axundov bütün gücü ilə qələmə sarılaraq, bu eşq ilə yazıb-yaratmağa başlamış, Quzey Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonrakı dövrü az qala bütün sahələrdə intibah və dirçəliş dövrü hesab etmişdir. Bu baxımdan yanaşsaq, sonralar 70 illik sovet sosializm quruculuğu dövründə hökmfərma olan və hər gün beyinlərə yeridilməyə çalışılan – yalnız Rusiyaya birləşdirilməsiylə xalqımızın ictimai-siyasi gəlişmə və ədəbi-mədəni tərəqqi yoluna qədəm qoyması kimi əsassız və məntiqsiz bir ideya öz başlanğıcını məhz M.F.Axundovdan götürür. Daha doğrusu, bu konsepsiya Axundovun dövründən başlayaraq hazırlanmağa başlamış, milli azlıqlara münasibətdə çar Rusiyasından az fərqlənən Sovetlər dönəmində isə daha dərinə işləmiş, daha geniş qol-budaq atmışdır.

Biz bu sözləri deməklə qətiyyənlə M.F.Axundov şəxsiyyətinə kölgə salmaq, yaxud M.Füzulini inkar etdiyinə görə onun özünü inkar etmək (qisas almaq) fikrində deyilik. Allah eləməsin. Birincisi, biz kimik, nə karəyik? İkincisi, Axundovun öz böyük səhvindən çıxardığımız tarixi təcrübə bizə də bu yanlışı təkrar etməyə haqq vermir. Üçüncüsü, inkarı inkar qanunu həmişə, hər yerdə özünü doğrultmur. Axundov, doğrudan da, XIX yüzil Azərbaycan ictimai-fəlsəfi və ədəbi – mədəni fikrinin yetirdiyi ən böyük şəxsiyyətdir. Ədəbiyya-

tımızın orta çağların epiqonçu “gül-bülbül” poeziyasının təsirindən qurtulub yeni dövr, Avropa tipli, ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeir, poema, dram, hekayə və roman janrına keçməsinə Axundzadənin bədii əsərlərinin və ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin misilsiz rolu olmuşdur. Hətta yeni tipli İran və Türkiyə ədəbiyyatı və mədəniyyətinə də Axundovun güclü təsiri danılmazdır. Bütün bunlarla belə, bu böyük şəxsiyyətin, görkəmli demokrat yazıcının, tanınmış ideya-fəlsəfi fikir adamının böyük səhvlərini, kobud yanlış addımlarını ört-basdır edib, gizlətməyə heç bir lüzum yoxdur. “İslam dininin əsaslarını sarsıtmağı” yaxud, “kökündən məhv etməyi” qarşısına məqsəd qoyan, bu məqsədlə “qan qoxulu” “Kəmalüddövlə”ni yazan, M.Füzuli kimi əlçatmaz, misilsiz və müqəddəs bir poeziya “peyğəmbərimizə” qara ləkə yaxmaq istəyən Axundovun günahlarını açıb-göstərmək nəyə görə qəbahət sayılmalıdır? – Başa düşmək olmur. Fikrimizcə, anadan olmasının 200 illik yubileyini qeyd etdiyimiz bu günlərdə M.F.Axundzadə şəxsiyyətinə bütünlüklə işıq salmaq üçün arxiv sənədləri və şəxsi məktubları daha diqqətlə nəzərdən keçirilməli, indiyədək kölgədə qalmış tərəfləri obyektivcəsinə öyrənilib-araşdırılmalı və ictimai təhlil obyektinə çevrilməlidir.

(Məqalənin əsas tezisləri Ədəbiyyat qəzetinin 11 yanvar 2013-cü il sayında nəşr edilmişdir).

ƏDƏBİYYAT

1. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı: Elm, 1988.
2. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı: Elm, 1988.

3. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 1988.
4. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, V c. Bakı: Elm, 1985.
5. V.Quliyev. Bir daha Axundzadənin dəfni haqqında. 525-ci qəzet, 19.05.2012.
6. V.Quliyev. Mirzə Fətəli və Əli Süavi: bir mübahisənin tarixçəsi. 525-ci qəzet, 23.06.2012.
7. A.Sur. Füzuliyə bir nəzər. Füyuzat, № 30.
8. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978.
9. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2005.
10. Y.Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.
11. K.Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Maarif, 1984.
12. T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı, 2011.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ FÜZULİ POEZİYASI

İlk professional tənqidçi, müəllim-pedaqoq, ictimai xadim, mətnşünas və ədəbiyyat tarixçisi kimi tanıdığımız Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının tarixində xidmətləri misilsizdir. Özünü M.F.Axundzadənin davamçısı və ardıcılı saysa da, o, M.Fətəlidən fərqli olaraq, bu işlərlə peşəkarcasına məşğul olmuş, daha doğrusu, maarif və mədəniyyətə xidmətdən başqa bir işi olmamışdır. Axundzadənin XIX yüzildə gördüyü işləri Köçərli yeni dövrdə davam etdirmiş, aydın zəkası, ensiklopedik savadı, tükənməz enerji və sarsılmaz vətən sevgisiylə bütün ətrafına işıq saçmışdır. Yaşayıb-yaratdığı dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində elə bir diqqətəlayiq hadisə olmamışdır ki, Firidun bəy həmin olaya vaxtında öz vicdanlı münasibətini bildirməmiş olsun.

F.Köçərli Azərbaycanda həm də professional ali təhsil sisteminin bünövrə daşını atan ilk maarifçilərimizdəndir. Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan bölməsinin Gürcüstandan Qazaxa köçürülməsi məhz onun adı ilə bağlıdır. Sonralar bu seminariyanı bitirmiş bir çox maarifçi yazar və ziyalıların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdəki misilsiz xidmətləri hamıya bəllidir. Bundan başqa, Firidun bəy tərcüməçilik sahəsində də qələm çalmış, Puşkin, Lermontov, Çexov və b. görkəmli rus şair və yazıçıların əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə məharətlə çevirmişdir. Eyni zamanda, o, Azərbaycan türkcəsindən rus dilinə də tərcümələr etmiş, Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini ilk dəfə

rusdilli oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Müasirləri ilə yazışmaları və onların Firidun bəyin sağlığında və yoxluğunda haqqında dediklərindən dövrünün tanınmış yazıçı və şairləri, eləcə də pedaqoq və ictimai xadimləri üzərində necə böyük nüfuz və təsiri olduğunu öyrənirik. Təkcə yaxşı təhsil almış, bir neçə Şərq və Avropa dillərini mükəmməl bilən, dövrünün ən nüfuzlu ziyalılardan sayılan A.Səhhətın Köçərliyə yazdığı məşhur şeirdən də bu, aydınca görünür:

*Yazmısan tazə nə şeylər? – deyə, sordun məndən,
Könlümün tarına mizrabzən oldun, qardaş.
Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bəni sən oldun, qardaş.
Bir zaman Nəsehi Tərrah ilə Sabir, bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.
O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.¹*

Məktubdan göründüyü kimi, A.Səhhət M.Ə.Sabirlə özünün Firidun bəydən belə təşviqedicə məktubları bir yox, bir neçə dəfə aldıklarını deyir. Fikrimizcə, bu və bu kimi işarə və faktlardan çıxış edərək, Sabirin qəzəl və “gül-bülbül” poeziyasından ayrılıb realist-satirik cərəyana qoşulmasında, “güldürə-güldürə ağladan” və “ağlada-ağlada güldürən” (F.Köçərli) sənətkar kimi tanınmasında Köçərlinin birbaşa təsiri və rolu barədə danışmaq olar. Təsadüf deyil ki, sonralar Sabirin ölümü münasibətilə yazdığı “Vəfati-şair” adlı

¹A.Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 145.

məqaləsində “mərhumdan böyük təmənnaları olduğunu, onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istədiyini” dilə gətirmişdi.² Fikrimizcə, Köçərli-Sabir münasibətləri, daha doğrusu, birincinin ikinciyə təsiri məsələsi hələ öz tədqiqatçısını gözləyir. Yeri gəlmişkən, Mirzə Cəlilin ilk realist hekayələrini oxuyub bəyənən, yazılarında təqdir və təbliğ edən ilk tanınmış tənqidçilərdən olan Firidun bəy, hətta C.Məmmədquluzadə ilə A.Çexov yaradıcılığı arasında bir oxşarlıq da görmüşdü.

F.Köçərli bütün məqalə və əsərlərində obyektivlik və demokratizm cəbhəsindən çıxış edir, şəxsi münasibət və mənafe güdmədən düşündüklərini yazır, əsil xəlqi ədəbiyyat və milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq uğrunda çalışırdı. Onun N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyevin ilk əsərlərini tənqit etməsini də yalnız bu baxımdan izah etmək olar. “Nadanlıq” pyesinə görə müəllifini “çubuqlaması”(N.Nərimanov), məhz ədəbi-estetik prizmadan idi və kənardan götürülmüş hazır ideyaların Azərbaycan ədəbiyyatına “yeridilməsinə” qarşı çevrilmişdi. Həmin qeydləri diqqətlə oxuyan adi oxucu belə bu qənaətə gəlir ki, həqiqətən, “...N.Nərimanovun “Nadanlıq” komediyası haqqında Köçərlinin mülahizələrində obyektiv təhlil əsas yer tutur”.³ “Quldur qəhrəmanlığı” dövrünün çoxdan keçdiyini, o dövr üçün xarakterik olmadığını, müəllifin bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlığın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəmədiyini” deyən Firidun bəy çox haqlıdır. Burada istər-istəməz Köçərlinin öz müəllimi saydığı Axundzadənin Mirzə Ağanın pyeslərini necə kəskin tənqid etdiyi yada düşür. Daha

²T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı, 2011, s. 47.

³B.Nəbiyev. Firidun bəy Köçərli. Bakı: Elm, 1963, s. 102.

doğrusu, Axunzadə ilə Köçərlinin ümumən tənqidi-estetik görüşləri, eləcə də bədii materiala yanaşma bucaqları arasında tam yaxınlıq və oxşarlıq özünü göstərir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik görüşlərini təhlil edən prof. T.Salamoğlu, haqlı olaraq, yazır: “Nadanlıq” dramında həyatı konflikt yoxdur. Dramın əsasına qoyulan konflikt əsərə həyatdan yox, müəllif ideyasından gəlir...Bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmayan Nərimanovun bu əsərində situasiyaların, xarakterlərin təsvirində, konfliktin inkişafında sünilik, saxta dramatik pafos aparıcı meylə çevrilir”.⁴ Eyni zamanda, “bu tənqiddə müəyyən solçuluq meyli” görən tənqidçi T.Salamoğlunu başa düşmək olmur. Məncə, daha çox Nərimanovun əsərlərində özünü göstərən solçuluq tendensiyasından danışmaq olar. Elə Köçərlinin məqsədi də həyatdan deyil, kitablardan gələn bu saxta ideyalara qarşı çıxmaq olmuşdur. “Nadanlıq” dramının dili haqqında da Köçərlinin fikirləri maraqlıdır. Pyesdə “Azərbaycan ləhcəsinin ruhu ilə uyuşmayan ifadələrə addımbaşı təsadüf olunduğuna görə o, əsərin dilini “yonulmamış dil” kimi səciyyələndirir. Elə buna görə də Köçərlinin fikrincə, “...elə bil ki, bu, ana dilində yazılmış orijinal bir əsər deyil, rus dilindən edilmiş zəif bir tərcümə” təsiri bağışlayır.⁵ Əslində çox dəqiq, sərrast və cəsarətlə deyilmiş bu kimi əsil mütəxəssis fikirləriylə razılaşmamaq mümkün deyildir.

N.Nərimanovun, haqlı olaraq, roman deyil, povest hesab etdiyi “Bahadır və Sona” əsəri də, fikrimizcə, sadalanan nöqsanlarla “zəngindir”. Burada biz yuxarıdan gələn saxta “xalqlar dostluğu” ideyasının qurama və inandırıcı olmayan

⁴T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı, 2011, s. 45.

⁵F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 42.

bədii obrazlarla gerçəkləşdirilməsi təşəbbüsü ilə qarşılaşırıq. Yəni, Firidun bəyin qeyd etdiyi kimi, mövzunu həyat özü vermir, əksinə, rus sosial-demokratiyasının kitablardan “oğurladığı” cəlbedici hazır ideya iki qafqazlı gəncin məhəbbəti fonunda təqdim olunur.

Köçərlinin bu haqlı və qərəzsiz tənqidləri hələ öz sağlığında bəyənilmiş, ədəbi aləmdə rəğbətlə qarşılanmış və müəyyən müsbət dəyişikliyə səbəb olmuşdu. Təsadüf deyil ki, sonralar N.Nərimanovun özünün də etiraf etdiyi kimi, “...Köçərlinin çubuqlamağı “Nadir şah”ın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu”.⁶ Ancaq kim bilir, bəlkə də bu tənqid – “çubuqlamadan” doğan incikliyi N.Nərimanov heç vaxt unutmamış, bağışlamamış, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağın bəy nəslindən olan Köçərlinin başı üzərində qara buludlar sıxlaşarkən ondan köməyini əsirgəmişdi.

Onu da deməliyik ki, Köçərli Nərimanovla yanaşı, N.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyevin də ilk pyeslərini ədəbi-estetik baxımdan tənqid etmiş, Axundovdan sonra Azərbaycan dramaturgiyasında, doğrudan da, elə bir ciddi irəliləyişin olmadığını göstərmişdi.

Köçərlinin tənqid konsepsiyasında başqa bir vacib cəhəti də qeyd etmək istəyirik. XX yüzilin əvvəllərində mətbuat və ədəbi aləmdə Osmanlı-türk dilinə məxsus söz və ifadələrin yerli-yersiz işlədilməsi və doğma dilimizin öz təbii axarından sapdırılması bəlkə də hamıdan qabaq Firidun bəyin diqqətini çəkmiş, haqlı narazılığına səbəb olmuşdu. Bu məsələ vətəndaş alimi o qədər narahat etmiş, daha doğrusu, qəzəbləndirmişdi ki, yaxın dostları A.Şaiqə və Y.V.Çəmən-

⁶M.Cəlil, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, s. 418.

zəminliyə yazdığı məktublarında bu narazılıq və qəzəbini açıqcasına və sərt şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdi: “Hamı borcludur o dilə (ana dilinə – Z.B.) rəvnəq verib onu dövlətləndirsin. Siz isə “ana” sözünü “validə”yə və ya “annə”yə, “ata” sözünü “pədən”ə, “uşaq” sözünü “çocuğ”a, “bala” sözünü “yavru”ya çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “ana” “annə”dən pisdir? Qərək, bu məsələdə böyük səhvınız var”.⁷ Bununla da kifayətlənməyən Firidun bəy “Ana dili” adlı ayrıca bir məqalə yazıb nəşr etdirmiş, bir daha bu yanlış və zərərli tendesiyanın əleyhinə çıxmışdı. Hətta dil məsələsində o, bütün ədəbiyyat və mətbuat aləmində böyük nüfuz yiyəsi olan Ə.Hüseyzadəyə də güzəştə getməmiş, onun dilimizi osmanlılaşdırmaq meylinə qarşı kəskin çıxış etmişdi. “İstambulda yarımçıq təhsil edib gələnlərin” sayəsində “meymunların sayının gün-gündən artıb çoxalmasından” gileylənmiş, “dilimizi saxlamaq üçün “Əkinçi” kimi bir ruznamə çıxarmağın” vacibliyini bildirmişdi.⁸

F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi kimi əsas fəaliyyət sahəsi haqqında da bəzi məqamlara toxunmaq istərdik. Hələ öz sağlığından başlayaraq kifayət dərəcədə haqsızlıq və ədalətsizliklə qarşılaşan, üzərində 20 ildən çox çalışdığı əsas kitabının nəşrinin müxtəlif bəhanələrlə gecikdirilməsinə dözən əvəzsiz bir alimə qarşı uzun müddət davam edən qərəzli münasibəti başa düşmək olmur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti tam bərqərar olmamış, öz paxıl və cılız əqidəli mədəniyyət xadimlərimizin “sayəsində” cismən məhv edilən, kitabı nəşr edilir-edilməz H.Zeynallı, M.Hüseyn və

⁷F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 66.

⁸Yenə orada, s. 65.

M.Quliyev kimi qırmızı tənqidçilərin hücumuna məruz qalan Köçərli irsi, gec də olsa, öz həqiqi və haqlı qiymətini almalıdır. İlk dəfə 1925-26-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə nəşr edilən bu fundamental əsər filoloq alimlərin üz tutduğu yeganə qaynaq olsa da, çox zaman tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Yalnız 1946-cı ildə prof. M.Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə obyektiv qiymətini almış, “yalnız materiallar deyil, ədəbi tarixi müəyyən dərəcədə əks və şərh edən sistemli, tədqiqi bir əsər” kimi dəyərləndirilmişdi.⁹

Müsəlman Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə ənənəvi təzki-rəçilikdən kənarda, çağdaş Avropa metodoloji prinsiplərinə uyğun ədəbiyyat tarixi yaradan F.Köçərli 130-a yaxın şair və yazıçı haqqında dolğun очерklə yanaşı, əsərlərindən bəzi örnəklər də vermişdir. Şairləri əsasən coğrafi bölgələr üzrə təsnif etsə də, onun tarixi ardıcılığı da nəzərə alması göz qabağındadır. Hətta ayrı-ayrı bölgələrin siyasi-ictimai və ədəbi-mədəni həyatı barəsində də ətraflı məlumat verən Firidun bəy, necə deyərlər, ədəbiyyatımızı “yoxdan var etmiş”, ilk dəfə “təzki-rəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət” vermişdir.¹⁰ Elə buna görə də, bəzi nöqsanların (əgər varsa) olması təbii və başa düşüləndir. Sovet dövründə F.Köçərli haqqında ilk sanballı monoqrafiya müəllifi, mərhum akad. B.Nəbiyev yazırdı: “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm” əsəri tarix-şünaslıqda olduğu kimi, “Materiallar” da Azərbaycan

⁹M.C.Paşayev. Azərbaycanca ədəbi məktəblər. Bakı, 1946, s. 242.

¹⁰K.Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Elm, 1966, s. 257.

ədəbiyyatşünaslığında ilk və mötəbər mənbələrdən biridir”.¹¹

Bu yerdə Köçərlinin anadilli ədəbiyyatımızın ən böyük şairi M.Füzuliyə münasibətinə də öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Öncə deməliyə ki, bu məsələ ətrafında müxtəlif və yetərinə ziddiyətli fikirlər söylənilmişdir. Yaxşı olar ki, ilk peşəkar ədəbiyyatşünasımızın Şərfin bənzərsiz sevgi və kədər şairi haqqında yüz il qabaq dediyi sözlərə nəzər salaq. Köçərli əsas əsərinə yazdığı “Bir neçə söz” başlıqlı giriş yazısında həqiqətən Füzulini “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” bir türk şairi kimi təqdim edir.¹² Amma əsərlə yaxından tanışlıq göstərir ki, Köçərli məsələyə tamam başqa prizmadan, bizim bu günkü baxışlarımızdan fərqli yanaşmışdır. Yəni şair və yazarları coğrafi bölgü üzrə yerləşdirən Firidun bəy Füzulini Osmanlı dövləti sərhədləri içərisində yaşayıb-yaratdığına görə, eyni zamanda, tarixi dövrü əsas götürərək türk, daha doğrusu, ümumtürk şairi hesab etmişdir. Ona görə də, “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” Füzuliyə yanaşı, ölkəmizdə “az-çox nüfuzu olan” Yusif Nabi Çələbi və Əlişir Nəvayi barəsində də ayrıca oçerk-məlumat verir. Bir sözlə, “Azərbaycan şüərasının ustadları məqamında olan” hər üç şairdən böyük hörmət və iftixarla danışır.

Köçərlinin daha çox müzakirə mövzusu olan, “bizim ədəbiyyatın banisi və müəssisi” kimi Vaqifi göstərməsi məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi prinsiplə, özəlliklə, Vaqifin ilk dəfə təmiz Azərbaycan türkcəsində, xalq şeiri vəznə və üslubunda yazıb-yaratması ilə bağlıdır. Yəni, R.Qənbərqızı kimi “dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin

¹¹B.Nəbiyev. Firidun bəy Köçərli. Bakı, 1963, s. 117.

¹²F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 83.

mənşə etibarilə hansı xalqa mənsub olduğunu göstərdikdə FİRİDUN bəyin böyük bir xəyata yol verdiyini”¹³ düşünmək özü böyük bir xətədir. Köçərlinin Lütəli bəy Azərin “Atəş-kədə”si haqqında dediyi sözləri əsas götürərək, əsərin yalnız coğrafi prinsiplə tərtib edildiyini iddia etmək və bunu onun metodoloji nöqsanlarından biri saymaq¹⁴ da doğru deyildir. Qeyd etməliyik ki, bir zamanlar elə R.Qənbərqızı özü də” ...bu fikrin birtərəfli və qeyri-dəqiq olduğunu” göstərmişdi.¹⁵

Bu məsələyə yetərincə aydınlıq gətirən T.Salamoğlu-nun fikirləriylə tam razılaşmaq olar: “Fikrimizcə, Köçərli Füzulini “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında nə Azərbaycan ədəbiyyatının, nə də türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edir. F.Köçərli Füzuliyə ümumtürk, ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi yanaşır. Bu məqamda onun Füzulini Yusif Nəbi və Əlişir Nəvayi ilə bir bölmədə və bir kontekstdə araşdırmasının səbəbi də aydınlaşır”.¹⁶

Bəlkə, doğrudan da, Köçərlinin əlində orta əsrlərə aid təzkirələrdən və Məhəmməd Cəlalın “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri” ndən başqa heç bir yazılı mənbə olmamış, ona görə də onların təsirlə Füzulini birbaşa və tərəddüdsüz Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə aid etməkdən çəkinmişdir. Ancaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Köçərlinin əsərində Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına birbaşa daxil olmasına yetərincə ciddi işarələr vardır. “...Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıq sevib də, ona rəvnəq

¹³F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 41.

¹⁴B.Nəbiyev. FİRİDUN bəy Köçərli. Bakı: Elm, 1963, s. 119; K.Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Elm, 1966, s. 451.

¹⁵F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 37.

¹⁶T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər. Bakı, 2011, s. 32.

verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur”.¹⁷ Burada alimin, olsa-olsa, Azərbaycan və osmanlı (türk) ədəbiyyatlarını nəzərdə tutduğu açıq-aydın görünür. F.Köçerlinin təqdimatına görə, “türk şairlərinin babası” və “türk ədəbiyyatının banisi” olan, “türklər ədəbiyyatında “ustadi-şüəra”, Azərbaycan vilayətində “ustadül-məkətib” ismilə şöhrətlənmiş M.Füzulinin nüfuzu xeyli müddət bizim Azərbaycan şairlərinin asari-qələmiyyələrində müşahidə olunacaqdır.¹⁸ Bundan başqa, Firidun bəy öz kitabında Füzulinin qəzəl və poemalarından örnəklər verməyi yersiz hesab edir. Nəyə görə?-Çünki, “...Azərbaycan türklərinin handa azacıq savadlısı varsa, onun əsərləri ilə az-çox tanışdır.¹⁹ Görəsən, hansısa azacıq savadı olan bir Azərbaycan türkü başqa bir türk (osmanlı) şairinin, lap elə Köçerlinin adlarını çəkdiyi Nabi və Nəvayinin qəzəllərini əzbərdən bilirmi, yaxud, əsərləriylə az-çox tanışdırmı? – Qətiyyənd.

*Hiç kim canan üçün can verməyə laf etməsin
Kim, gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına.*²⁰

Onu da deməliyə ki, Füzuli əsrindən çox əvvəllərdən başlayaraq, XX yüzilin 30-cu illərində “türk dili” və “türk ədəbiyyatı” kəlmələri daha çox Azərbaycan xalqına aid edilirdi. Qardaş və qonşu xalqın dili və ədəbiyyatı isə “rum”, “rumi”, “osmanlı” və b. adlarla tanınırdı. Eyni zamanda, orta yüzillərdən üzü bəri Füzuli əsərləri poetik siqləti, daxili

¹⁷F.Köçerli. Azərbaycan ədəbiyyatı...I c. Bakı: Elm, 1978, s. 85.

¹⁸Yenə orada, s. 92.

¹⁹Yenə orada, s. 90.

²⁰Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 191.

enerji və potensialı, eləcə də dil-üslub universallığına görə nəinki Türkiyə və Azərbaycanda, türk dili başa düşülən bir çox ölkələrdə yayılmış, əzbərlənmiş, dərslik rolunu oynamışdı. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan, bir neçə dili mükəmməl bilən, yüksək ədəbi zövqə malik Firdun bəy Füzulinin dil sahəsindəki xidmətlərindən danışarkən görün nə yazır: “Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşəkdən təmizləyib bir göyçək və səfalı çəmənə bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və **Azərbaycan türklərinin boynuna xüsusən – (!-Z.B.)** böyük bir minnət qoyubdur”.²¹ Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, Köçərli yuxarıda qeyd etdiyimiz reallıqları nəzərə alaraq, yüzillərdən qalma ənənədən kənara çıxmağı yersiz sayıb, Füzulini yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməklə kiçiltmək istəməyib. Axı Füzuli özü də, Azərbaycan-türk divanının dibaçəsində dediyi kimi, Ərəb İraqında oturub bütün türk məmləkətlərinə ölməz sözüylə hökmran olmaq, “tədris ilə bəhrü bəri tutmaq” istəyirdi. Ona görə də bütün türklərin, özəlliklə, Anadolu və Azərbaycan türklərinin eyni dərəcədə ortaq şairi olan, hər iki ölkədə əsərləri sevilə-sevinə oxunan, əldən-ələ gəzib əzbərlənən dahi Füzulini yalnız özümüzə aid etmək dargözlük və nadanlıq deyilmi? Hələ bir Köçərli kimi ədəbiyyat bilicisi və qeyrətli ziyalını bu dargözlük və nadanlığımıza şərik çıxmağına görə suçlamaq, qınamaq yaraşarmı? Axı biz bununla heç nə qazanmırıq. Füzuli isə çox şey itirə bilər...

Bu barədə Köçərli mövqeyinin çox dəqiq və dolğun izahını son illərdə yazılmış tədqiqatlar içərisində T.Salam-

²¹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 85.

oğlunun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabında görürük. M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsubluğu məsələsində Köçərlinin guya “çox böyük bir xəyata yol verdiyini” iddia edənlərlə polemikaya girən alim yazır: “Birincisi, Köçərli heç bir yazısında, o cümlədən “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda “Füzuli türk şairidir” (yəni “osmanlı türklərinin şairidir” mənasında) demir. “Türk şairlərinin babası hesab olunur” deyir və bu “türk şairləri” ifadəsinin məzmununda, canında ozmanlı türkləri ilə bərabər Azərbaycan türkləri də eyni dərəcədə yer alır. İkincisi, Köçərli Füzulini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində təqdim etsə də, bu təqdimatda böyük sənətkarın Azərbaycan dilli olması və Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusluğuna ciddi işarələr vurur...Madam ki, Köçərli Füzulini ana dilini inkişaf etdirən və zənginləşdirən bir sənətkar kimi təqdim edir və bununla da Azərbaycan türklərinin (məhz Azərbaycan türklərinin, osmanlı türklərinin yox) boynuna böyük bir minnət qoyduğunu iddia edir, onda Köçərlinin Füzulini ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməsinə şübhə yeri qalmır.²²

O ki, qaldı Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatını Vaqifdən başlamsına, burada da bəzi dəqiqləşdirmələr aparmaq gərəkdir. T.Salamoğlunun da qeyd etdiyi kimi, Firidun bəy Füzulini ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi sayırsa, Vaqifi artıq diferensiallaşmış, lokallaşmış, milliləşmiş yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri hesab edir. Köçərlinin kitabındakı “Molla Pənah “Vaqif” təxəllüs” bölməsi bu sözlərlə başlayır: “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın

²²T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı, 2011, s. 33.

banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır”.²³ Fikir verin, Köçərli necə böyük təvazökarlıq göstərərək, qəti qərar vermir, Vaqifin buna haqqı olduğunu irəli sürür. Burada məhz **Vaqifin Füzulidən fərqli olaraq, yeni dövrdə, özü də çağdaş Azərbaycan coğrafiyasında, təmiz Azərbaycan türkcəsində, ən əsası isə, doğma heca vəznində yazıb-yaratması** mütləq nəzərə alınmalıdır. Köçərli bütün bunları özü ayrı-ayrılıqda xatırlatmasa da, əsərinin ümumi ruhu və müəllifinin söykəndiyi başlıca prinsiplər bunu açıq-aydın göstərir.

Vaqifin əsərlərini bədii-estetik baxımdan təhlil etmək istəyən F.Köçərli yazır: “**Molla Pənah milli şair olduğuna binaən**, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir”.²⁴ Yəni Füzuli kimi ümumxalq, ümumtürk deyil, milliləşmə dövrünün şairi olduğuna görə Vaqifi Azərbaycan türkləri, osmanlı və b. türklərdən fərqli olaraq, daha çox sevirlər, öz milli şairləri hesab edirlər. Elə həmin bölmənin başqa bir yerində alim bu fikrini bir də tıkrar edir və bu dəfə sanki bizim 150 il sonrakı dartışmamızı qabaqcadan həll etmək üçün belə buyurur: “Tamami Qafqazda ondan müqəddəm bir müqtədir ədib, xoşkəlam və mövzuntəb şair zühur etməyibdir ki, ibtidayi-cüxən onun adı ilə başlansın”.²⁵ Demək, Köçərli Qafqaz coğrafiyası şairləri arasında Vaqifi “bani” və “müəssis” kimi görür. Fikrimizcə, məsələ aydındır, bu ensiklopedik zəkali insan bizim izahımıza heç bir ehtiyac yeri qoymur. Vaqifə həsr etdiyi bölməni isə Firidun bəy belə yekunlaşdırır: milli şair olduğu halda, millətinin

²³F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 159.

²⁴Yenə orada, s. 172.

²⁵Yenə orada, s. 190.

hüriyyətinə dair, tərəqqi və təalisinə məxsus bir əsər qoy-masa da, “millət”, “hüriyyət”, “din” və “vətən” sözlərini istemal etməsə də, ...Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır”.²⁶ Bəli, məhz Qafqazda yetişən şairlərin babası və ustadı. Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur.

Yuxarıda Axundovla Köçərlinin ədəbi-estetik konsepsiyası arasında oxşarlıqlar olduğunu demişdik. M.F.Axundovu sevən, “müsəlmanların əvvəlinci reformatoru” adlandırılan, özünü onun davamçısı sayan F.Köçərli, ondan fərqli olaraq, klassik ədəbiyyatımıza obyektiv mövqedən yanaşmış və layiqincə dəyərləndirmişdir. “Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır”, – deyən Axundovdan fərqli olaraq, F.Köçərli bu ədəbiyyatın varlığını sübut etməyə çalışmış, ortaya qoyduğu “Azərbaycan ədəbiyyatı” bunun təkzibedilməz dəlili olmuşdur.²⁷ Bu da onu göstərir ki, Firidun bəy Axundovu nə qədər sevsə, ədəbi-ictimai fəaliyyətindən ağız dolusu danışsa da, onun fikirlərinə tənqidi yanaşmış, hər yerdə öz müstəqil və demokratik münasibətini ortaya qoymuşdur. Füzuli yaradıcılığına münasibətdə də öz böyük sələfini təkrarlamamış, “qəlb şairinin” yaradıcılığını ölməz sevgi və kədər poeziyası kimi təhlil etmişdir. Yəni Axundovun “Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur” – kimi əsassız tezisinə sanki cavab olaraq, o, Füzulini “Türk şairlərinin babası”, “türk ədəbiyyatının banisi” kimi epitetlərlə şərəfləndirmişdir.

Maraqlıdır ki, Köçərli Füzulinin “Kərbəladə və Bağdadın həvalisində Hillə adlı balaca bir qəsəbədə Sultan

²⁶F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 191.

²⁷T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər. Bakı, 2011, s. 30.

Süleymanın əsrində – hicrətin 900-cü tarixində təvəllüd etdiyini”, divanından gətirdiyi örnəklərə əsasən təxminən 70 ilədək yaşadığını bildirir. Təəssüf ki, o, böyük şairin doğum tarixi kimi hicrətin 900-cü ilini haradan və kimdən eşitdiyini, yaxud oxuduğunu göstərmir. Bu gün Füzulinin doğum ili kimi bu tarix mübahisəli görünsə də, onun 70 yaşınadək yaşaması haqqındakı fikri çox inandırıcıdır.

*Ey Füzuli, qədimiz qıldı fəlak xəmə, yə`ni
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin.*²⁸

beytini misal verməklə dahi sənətkarın “ömrünün müsinn çağında” vəfat etməsinin öz kəlamından dəxi anlaşıldığını qeyd edir.²⁹

Füzulinin türk divanının Dibaçəsində verdiyi avtobioqrafik məlumatlara və məşhur qitəsinə əsaslanaraq, alim onun hələ uşaq yaşlarından şeir və qəzəllərinin şöhrətinin ətraf bölgələrə yayıldığını nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, “şairin öz əsərlərinə diqqət yetirib, onları hülyeyi-elmdən müərrə görüb, bir müddət nəqdi-həyatın ülumi-əqliyyə və nəqliyyə kəsbinə sərf etdiyini və öz əsrində mütədavil fünün və ülumun cümləsinə malik olduğunu” bildirir.³⁰

Füzulinin “türk lisanında şeir və qəzəl yazmağına” əsas səbəb kimi guya bir mişkinxətli gözəlin təklifinə əsasən türk tayfalarının şövq və məzaq sahiblərinin onun söz bostanından faydalanmalarını göstərdiyini söyləsə də, Köçərli bunun yalnız bir ədəbi üsul olduğunu qeyd edir. Əslində isə, alimin

²⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 212.

²⁹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 84.

³⁰Yenə orada, s. 85.

fikrincə, “Füzuli bir türk şairi kimi, ana dilini çox sevib ona rövnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur”.³¹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Füzulini dövrünün bütün elmlərini dərindən bilən bir mütəfəkkir, alim-şair kimi təqdim etməklə yanaşı, onun təkcə nəzm yox, həm də nəsr ustası olduğunu göstərir. Bu, o dövr üçün, fikrimizcə, füzulişünaslıq sahəsində əsil uğur sayıla bilər. Yalnız Füzuli poeziyasına yaxından bələd olan, eyni zamanda, fitri ədəbiyyatşünaslıq istedadı və yüksək bədii zövqə malik olanlar bu cür düşünə bilərdilər.” Əgərçi ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olsa da, vəli onun kimi müqtədir və **cəmi lisana malik və camei-fünuni-nəzm və nəsr** olmadığını” qeyd edən Köçərli onun “özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqiq bir şair bulub da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vücuda gətirmədiyini” də xüsusi vurğulayır.³² Yəni, Köçərliyə görə, Füzuli dövrünün bütün vacib elmlərini və dillərini bilməklə yanaşı, kiməsə bənzəmək və kimisə təqlid etmək fikrində olmamış, yalnız orijinal əsərlər yazmışdır. “Türk dilinə rövnəq verərək...bir göyçək və səfalı çəməni” halına gətirmiş, özünəməxsus bir yol yaratmış və sonrakı bir neçə əsrlik türk ədəbiyyatına düzən vermişdir.

Firidun bəy, Axundovdan fərqli olaraq, Füzulinin təqlidçi (müqəllid) olmadığını bir neçə dəfə qeyd edir və “nəsr və nəzmdə bir şəxsin onun ustadı olmadığını” ayrıca vurğulayır. Özü də fikrini əsaslandırmaq üçün, “Leyli və Məc-

³¹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 85.

³²Yenə orada.

nun”dan danışarkən türk tədqiqatçısı Məhəmməd Cəlalin “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri”ndən məşhur sözlərini misal gətirir: “Hətta mərhumun ruhi-lətifı nitqə gəlib bizə bu bəbdə: “Bən də müqəllidəm” – demiş olsa, inanmayız”.³³ Əksinə, özündən sonrakı neçə yüzil şairlərinin Füzuliyə “peyrəvilik” etdiklərini nəzərə çatdırır, hətta bəzilərinin “bu müqəllidlikdə övci-məqama yetişib, fünuni-şeyrdə böyük bir məharət, ...özləri üçün şan və şöhrət kəsb etdiklərini” də qeyd edir.³⁴

Divanlarının dibaçələrindən gətirdiyi misallarla Füzulinin şeir, söz və sənət barəsindəki bəzi fikirlərini nəzərdən keçirən alim onun “türklər ədəbiyyatında “ustadi-şüəra”, Azərbaycan vilayətində isə “ustadül-məkatib” ləqəbiylə şöhrətləndiyini” göstərir. M.Füzulini bir şair kimi çox yüksək dəyərləndirən F.Köçərli onun əldə olan əsərləri barəsində də yetərinə məlumat vermiş, hətta ayrı-ayrı əsərlərinin ideyabədi özəlliklərindən də danışmışdır. “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərdən söz açan, hətta ikincinin ayrılıqda bütün bölmələrinin adlarını verən alim şairin bəlli əsərlərindən “Şikayətnamə” adıyla tanınan məktubun “nəzərinə çatmadığından” təəssüflənir.³⁵

“Hədiqətüs-süəda”dan şövq və heyranlıqla danışan Köçərli bu əsəri nəinki Füzulinin orijinal qələm məhsulu sayır, hətta bütün türk və fars dilli ədəbiyyatda onun tayibərabəri olmadığını qeyd edir. Bu, “Hədiqə”nin guya tərcümə olduğunu bu gün də iddia edənlərə ən yaxşı cavabdır: “Əgərçi “Hədiqətüs-süəda” nəsr ilə təhrir olunubdur və bəzi

³³F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 86.

³⁴Yenə orada, s. 90-92.

³⁵Yenə orada, s. 87.

məqamlarda münasibi-hal və müvafiqi-məqal gözəl şeirlər vasitəsilə şərh-i-məna qılınıbdır və lakin bu nəsrdə Füzuli o qədər məharət və fəsaht göstərmiş ki,...əhli-zövq vəərbabi-mərifət indində onun dərəcə və mənziləti çox nəzmlərdən artıraqdır. Bu vaxta kimi füsəhayi-türk və əcəmdən bir kəs belə bir xoş ibarəli və şirin ləhcəli və gözəl şivəli əsər vücuda gətirməyibdir” – desək, səhv etməmiş olarıq.³⁶

Köçərli Füzuli əsərlərinin yaşarılığının, ölməzliyinin, “hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərü tazə” qalmağının səbəblərini də açıb göstərməyə çalışır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim bunu əsas iki səbəblə bağlı izah edir: birincisi odur ki, “haman əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan ayağa aşiqanədir”.³⁷ Bu, hər bir bədii əsərin yaşarılığını və həmişəlik diriliyini təmin edən başlıca tələbdır ki, Firidun bəy bəlkə də milli ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə göstərmişdir. Doğrudan da,

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.*³⁸

*Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak,
Vamıq suya bardı, əşkdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak.*³⁹

³⁶F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 90.

³⁷Yenə orada, s. 92.

³⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 139.

³⁹Yenə orada, s. 396.

kimi misralar yazan bir şairdən yalnız həqiqi bir aşiq kimi danışa bilərik. Təsadüf deyil ki, Füzulinin gəncliyində çox qalmaqallı və uğursuz bir məhəbbət macərası keçirməsi haqqında məlumat bəzi yazılı qaynaqlarda və şifahi şəkildə dövrümüzə gəlib çatmışdır. Füzuli şeirlərində nə qədər sufi-irfani məzmun və ilahi gözəlliyə olan eşqdən danışılsa da, bu şeirlərin real və canlı bir türk qızına sonsuz və cavabsız sevgidən qaynaqlanması mübahisə mövzusu olmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Köçərli burada oxucuların “iç aləmini bir növ təmizləyib paka çıxardan”, “vicdanları uyqudan ayıldan”, “fikir və xəyalları başqa bir ali məqama-mənəviyyat aləminə tərəf çəkən” Füzuli qəzəllərinin sufi-irfani məzmununa da işarə etmiş olur.

F.Köçərli Füzuli şeirlərinin əbədililiyinə ikinci səbəb kimi “...onların elm və təcrübə üzü ilə təb`i-səlimdən doğrularını” göstərir. Bunu da öz dövrü üçün Füzuli poeziyasına münasibətdə böyük yenilik və irəliləyiş kimi dəyərləndirməliyik. Sonralar bu barədə bəzi tədqiqatlarda bu və ya başqa şəkildə danışılsa da, mərhum prof. S.Əliyevin “Füzulinin poetikası” kitabı ayrıca qeyd edilməlidir. İlk dəfə Firidun bəyin diqqət çəkdiyi bu məsələ çox sonralar S.Əliyevin kitabında konseptual şəkildə araşdırılmış, elmi-nəzəri baxımdan daha dolğun əsaslandırılmışdır. Füzulişünas alim “elmi şeir” kimi təqdim etdiyi bu konsepsiyanın aşağıdakı prinsipləri əhatə etdiyini göstərir:

- 1) bədii obrazın real əsası;
- 2) təsvir mütənəsibliyi;
- 3) zəngin elmi fikir və həyati təcrübə;⁴⁰

⁴⁰S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986, s. 129.

Böyük şairin “Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur” sözləriylə 500 il öncə təsbit olunmuş bu obyektiv həqiqət, yuxarıda xatırlatdığımız kimi, XX yüzilin başlarında, ilkin olaraq, Köçərlinin diqqətini çəkmişdir. Qısaca desək, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Füzuli əsərlərini “elm və maarifin möhkəm bünövrəsi üstündə qərar tutmuş, bəlkə ...ülum və maarifin ələyindən ələnmiş və əqli-səlimin tərəzisində müvazinə olunmuş həkimanə şeirlər və fəlsəfanə əsərlər” kimi səciyyələndirir.⁴¹ Bəllidir ki, bəzi tədqiqatçılar Füzulini yalnız səmimi hiss və duyğular tərənnümçüsü kimi təqdim edirlərsə, bəziləri isə, əksinə, onu ancaq dərin fikir və düşüncələr şairi hesab edirlər. Hər iki mövqeyin birtərəfli, yanlış və tələsik münasibətdən doğduğu aydındır. Köçərli isə, Füzuli poeziyasının “pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etdiyini” dediyi kimi, həm də “elm və maarif ələyindən ələndiyini və əqli-səlimin tərəzisində çəkildiyini” ayrıca vurğulayır. Bununla da o, şairimizin təbii, incə duyğular və eyni zamanda, sağlam, dərin fikirlər şairi olduğunu ilk dəfə qəti şəkildə söyləmiş olur.

Füzuli şeirinin oxucu qəlbində yaratdığı təsir və əks-sədadən danışan Fəridun bəy “onları diqqətlə oxuyanların alçaq zamanə və həris nəfsə bağlılıqdan uzaqlaşaraq, ...rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fəsid və batil fikirlərdən xilas olub, nuranıyyət kəsb etdiklərini” göstərir. Eyni zamanda, onların bir növ qəlbi məhzun və könlü tutqun olmasını da qeyd edir. Bəs, bunun səbəbi nədir? – Bunun səbəbi odur ki, “...Füzuliyi-şikəstəhalın qələmi-gövhərsənci tökdüyü dürri-safın əksəri gözdən tökülən əşki-müsəffaya bənzəyir, nəinki şadlıq çəmən-

⁴¹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 93.

nində yağan barana. Füzuli, demək olur ki, möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi-insaniyyətdə tamami-qəməzədlərin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlv olunmuşdur”.⁴² Buyurun, bu da Füzuli və oxucu, Füzuli və xəlv, Füzuli və cəmiyyət məsələsinin Köçərli tərəfindən verilmiş həlli. Bütün bunları yalnız Füzuli poeziyasını dərinədən bilən və sevən, Füzulinin duyğu və düşüncə dünyasına tam bələd olan, başlıcası işə, Füzuliyə qəlbən və ruhən yaxın olan ədəbiyyatşünas-tənqidçi deyə bilərdi.

F.Köçərlinin M.Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığına M.F.Axundovdan fərqli münasibəti gələcək bir çox tədqiqatçılar üçün örnək olmuş, dahi sənətkarın ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatında yerini və mövqeyini göstərmək baxımından bu gün də aktual olaraq qalır.

Onu da qeyd etməliyik ki, Köçərlinin ədəbi, elmi və ictimai fəaliyyəti yalnız bu deyilənlərdən ibarət deyildir. Axundovdan sonra əlifba islahatı sahəsində də ardıcıl iş aparan və yeni dövrdə bunu əsaslandıranlarda biri yenə Köçərli olmuşdur. Biz bu ensiklopedik zəka sahibinin yalnız mövzumuzla bağlı olan bəzi tərəflərinə işıq salmağa çalışdıq. Professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, müəllimlik edən, tərcüməciliklə məşğul olan, xalqının mədəniyyət və tərəqqi yoluna çıxması üçün əlindən gələn hər şeyi edən bu yorulmaz və qeyrətli ziyalıya mənəvi borcumuz həddindən artıq çoxdur.

Ədəbiyyat tariximizi ilk dəfə yazıb ortaya qoymaqla kifayətlənməyən Firidun bəy məktub və canlı söhbətlərində də bunu hər yerdə təbliğ etmiş, müasirlərinin maariflənməsi

⁴²F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 97-98.

üçün var gücüylə çalışmışdır. Bunu onun 1908-ci ilin yayında Dilican yaylağında oxuduğu üç mühazirəni dinləmiş E.Sultanovun “Tərəqqi” qəzetində nəşr etdirdiy heyranlıq və iftixar dolu məqaləsindən görmək olur.¹ Başqalarının dincəldincəldiyi isti yay günlərində də Köçərli öz işindən qalmır, doğma ədəbiyyatımızın təbliği və tanınması üçün çalışmış. 1911-ci ilin fevralında isə Bakıda rus-Azərbaycan məktəbləri müəllimləri üçün təşkil edilmiş kursun müddəti müəllimlərin xahişi ilə bir gün uzadılmış və Fəridun bəy orada ədəbiyyatımız haqqında mühazirə oxumuşdu. Bu barədə də o zamankı “Kaspi” qəzeti fəxrlə yazmışdı. 1912-ci ildə isə özünün qeyd etdiyi kimi, Gəncədə “bir-iki leksiya” oxumaq istəmiş, ancaq rəsmi hökumət dairələri buna icazə verməmişdi. Bu barədə görkəmli ədib elə həmin ildə dostu A.Şaiqə yazdığı məktubda xəbər verir, “...bu əsri-şumda ağzını açıb iki kəlmə söz danışmağa izn verilməməsindən” şikayətlənirdi.²

İlk professional folklor toplayıcısı və nəşiri kimi də Fəridun bəyin xidmətləri danılmazdır. Onun uzun illərdən bəri böyük zəhmətlə topladığı şifahi xalq yaradıcılığı materiallarını 1912-ci ildə, çətinliklə olsa da, nəşr etdirməsi ədəbi aləmdə çox böyük maraqla qarşılanmış, haqqında təqdiredici geniş məqalələr yazılmışdı. “Balalara hədiyyə” adı ilə nəşr olunan bu kitabdakı nağıl, məsəl, düzgü və tapmacaları, o zaman A.Şaiqin qeyd etdiyi kimi, “...ağır zəhmət ilə toplamış Fəridun bəy cənabları, həqiqətən, Qafqaz müsəlmanlarının (oxu: türklərinin – Z.B.) boynuna böyük bir haqq qoymuşdur”.³

¹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, s. 21.

²Yenə orada.

³Yenə orada, s. 29.

Avropa, Şərq, rus, erməni, gürcü və b. xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətlərinə yaxından bələd olan, bir neçə dil bilən Köçərli ədəbi əlaqələr sahəsində də bir sıra işlər görmüş, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri haqqında dəyərli elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdür. Eyni zamanda, Firidun bəydən ilk peşəkar mətnşünas kimi də danışmaq olar. Çünki, o, əsas əsərini yazarkən topladığı materiallar üzərində əsil mətnşünaslıq işləri aparmışdır. Bu barədə mətnşünas alim A.Salmansoyun araşdırması diqqətəlayiqdir.

Yeri gəlmişkən, bir daha xatırladıq ki, Köçərli sağlığında özünə və əsərlərinə qarşı çox haqsızlıqlar görmüş, bəzi dırnaqarası ziyalılarımızın qısqanc və ögey münasibətlərinə dözməli olmuşdur. Ömrünün 20 ilini sərf edib, 1911-ci ildə bitirdiyi əsas əsərinin nəşri sağlığında baş tutmamış, ildən-ilə keçirilərək düz 15 il gecikdirilmişdir. Nə “Nəşri-maarif” (cəmiyyətin sədri milyonçu İsa bəy Aşyrbəyov idi), nə də “Nicat”(cəmiyyətin sədri milyonçu Murtuza Muxtarov idi) cəmiyyəti bu işi reallaşdırmış, “niyyəti pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi bir xidmət etmək olan” bu böyük insanın yeganə arzusunu gözündə qoymuşdular. Yalnız müəllifinin cismən məhv edilməsindən sonra Sovet dövründə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı altında yarımçıq şəkildə yayınlanmışdı. Yayınlanan kimi də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “qırmızı” tənqidçilər mərhum alimə yenə kəskin hücumlar etmiş, fundamental əsərinin ədəbi-tarixi məzmun və dəyərinə kölgə salmaq istəmişdilər.

Son olaraq, onu da qeyd etməliyik ki, Axundzadədən sonrakı ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə misilsiz xidmətləri olan, xalqının maarif və mədəniyyəti yolunda qəlbini

şam kimi yandıran Fıridun bəy Köçərlinin qələmindən çıxan bütün məqalə və əsərləri diqqətlə araşdırılmalı, öyrənilməli, tez-tez nəşr edilib oxuculara çatdırılmalıdır.

(Məqalə Fıridun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 fevral 2013-cü il tarixli Sərəncamına əsasən AMEA Folklor İnstitutunda 20 may 2013-cü ildə keçirilmiş elmi sessiyada edilmiş məruzə əsasında hazırlanmış və çap olunmuşdur: Fıridun bə Köçərli: şifahi və yazılı ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 131-151).

ƏDƏBİYYAT

1. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978.
2. A.Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. M.Cəlil, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
4. T.Salamoğlu. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı, 2011.
5. B.Nəbiyev. F.Köçərli. Bakı: Elm, 1963.
6. K.Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Elm, 1966.
7. M.C.Paşayev. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, 1946.
8. Poetik məclislər (toplayanı və tərtib edəni: N.Qarayev). Bakı: Yazıçı, 1987.
9. Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.
10. Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958.
11. S.Əliyev. Füzulinin poetikası. Bakı: Gənclik, 1986.

FÜZULİ POEZİYASI M.Ə.RƏSULZADƏNİN GÖZÜYLƏ

Azərbaycan xalqının XX yüzildə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bütün dünyada tanınmış ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı alim, filosof, jurnalist, tənqidçi və s. olaraq da çalışmış, bu kimi bir çox başqa sahələrdə də misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Əlbəttə, ən dəyərli və ölməz əsəri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olan Rəsulzadənin 40-cı illər Türkiyəsində siyasi fəaliyyətinə qadağa qoyulduğu vaxtlarda yazdığı “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası zamanında nizamişünaslıq sahəsində duyulan boşluğu doldurmuş, bu gün də ən sayılıb-seçilən əsərlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Biz bu yazımızda bu misilsiz və fundamental tədqiqat əsəri haqqında ümumən danışmaq fikrində deyilik, sadəcə bu əsərdən çıxış edərək müəllifinin dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli poeziyasına verdiyi bəzi təhlillərə nəzər salmaq istəyirik.

Qəribədir ki, bu əsərin taleyi də Rəsulzadənin öz taleyi kimi faciə və böhranlar içərisində keçmiş, uzun illərin ayrılığından sonra bizə gəlib çıxmışdır. Müəllif, işinin həddən artıq çox olmasına baxmayaraq, əsəri 1941-ci ildə, yəni Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800-cü ildönümünə yazıb başa çatdırmışdı. Ancaq o vaxtlar yaşadığı qardaş Türkiyədə bəzi siyasi səbəblər üzündən əsərin nəşri baş tutmamışdı. Yalnız 10 il sonra – 1951-ci ildə işıq üzü görən kitabın bir çox nüsxələri müəmmalı şəkildə yoxa çıxmış, ortadan yığışdırılmışdı. Bu, təbii ki, qanlı caynaqları dünyanın hər yerinə çatan sovet rejiminin azad və müstəqil Azərbaycan

dövlətinin qurucusu olan Rəsulzadəni hər yerdə təqib etməsi, bir an da olsun, rahat buraxmamasının nəticəsi idi. Ağır sınaq və məhrumiyyət illərində qələmə alınmış “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı yalnız 1991-ci ildə İstanbulda bütöv və tam şəkildə işıq üzü görür. Beləliklə, N.Gəncəvinin 800 illik yubileyi üçün nəzərdə tutulan bu dolğun və fundamental araşdırma dahi şairimizin 850 illiyinə ən yaxşı hədiyyə olur.

Əsəri nəşr edən Türk dünyası Araşdırmaları Vəqfinin kitaba yazdığı ön sözdə deyilir: “Klassik ədəbiyyatda və miniatur sahəsində gəncəli Nizaminin təsirləri və izlərinin çox geniş olduğu bilindi ki, M.Ə.Rəsulzadəyə qədər və ondan sonra Türkiyədə gəncəli Nizami haqqında bu dərəcədə geniş və yerində bir tədqiq yapılmamışdır... Rəsulzadənin “Gəncəli Nizami” əsərini 40 sənə sonra da olsa, Türkiyədə və Azərbaycanda geniş oxucu kütləsinə eynən ulaşırdırmanın bəxtiyarlığı qarşısında şükrediyoruz”.¹

Onu da deməliyik ki, bu əsəri eynən, olduğu kimi oxumaq şərafinə nail olanlar da özlərini bəxtiyar sana bilərlər. Diqqətli oxucu təsdiq edə bilər ki, əsər maraqla oxunan bir roman, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında ən gözəl bir himn təsiri bağışlayır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, kitabı ilk dəfə 1992-ci ildə Bakıda Azərbaycan türkcəsində nəşr etdirən nizamişünas alim, mərhum professor Rüstəm Əliyev onun bir çox dəyərli və çağdaş ictimai-siyasi durumda daha önəmli olan yerlərini ixtisar etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu əsər müəllifin təkcə Nizami yaradıcılığı haqqındakı fikirlərindən ibarət deyildir. Burada ümumən XX yüzil Avropa və Şərq ədəbiyyatşünaslığına ob-

¹M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 3.

yektiv baxış, bəzi Avropa, rus, fars, gürcü və erməni alimlərinin Azərbaycan elminə və ədəbiyyatına qısqanc və ögey münasibəti, eləcə də özümüzün tarixi keçmişimizə soyuqluğumuz və laqeydliyimiz kimi aktual problemlər də qaldırılır. Əsərin bəzi fəsil və bölmə adlarını olduğu kimi versək, müəllifin qarşısına hansı böyük məqsədlər qoyduğu açıqca görünər: “Doğu İslam mədəniyyəti”, “Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu”, “Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı”, “Milliyyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və mənə”, “Kəndi gözüylə Nizami”, “Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri”, “Nizamidə türklük”, “Nizamidə Qafqasya”, “Nizami görüşü ilə rus”, “Nizamiyə görə qadınlıq”, “Nizamidə türkcə sözlər”, “Nizamidə eşq fəlsəfəsi”, “Nizamidə din tələqqisi və sosial ideal”, “Nizamidə dövlət tələqqisi”, “Nizamidə sənət və ideoloji” və b.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bizi bu kitabda maraqlandıran əsas məsələ Rəsulzadənin dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı barəsində fikirləri, daha doğrusu, buradakı “İki “Leyla-Məcnun” (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma)” adlı bölmədir. Ədəbiyyatşünaslıq baxımından çox önəmli və yazıldığı zaman üçün olduqca təzə olan bu hissədə Nizami və Füzuli poemalarını tutuşduran müəllif ilk olaraq hər iki məsnəvinin oxşar və fərqli tərəflərini bütün incəlikləriylə açıb göstərir. Rəsulzadənin fikrincə, “Müsəlman dünyasının farsca yazdığı dövrdə Şirvan şahının arzusu və gəncəli Nizaminin dühası sayəsində “Leyli və Məcnun” hekayəsi Ərəbistanın “qızgın qumsallıqlarından” çıxarılmış, klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün sahələrə götürülmüşdürsə, ...türk klassisizminin çiçəkləndiyi dövrdə Azəri ədəbi mühitindən doğan böyük türk şairi Füzulinin yaradıcılığı ilə bu

dastan, başda azərilər olmaq üzərə, ədəbiyyat maraqlısı olan bütün Türk arifləri arasında məşhur olmuşdur”.²

Füzuli “Leyli və Məcnun”unun Nizami məsnəvisindən tərcümə və ya iqtibas edildiyini irəlilə sürən bəzi orta əsrlər təzkirəçiləri və Avropa şərqşünaslarının bu fikirlərinin nə qədər səthi və yanlış olduğunu sübut etmək üçün müəllif hər iki əsərdən tutarlı faktlar gətirir; Nizami poemasının 4600 beyt olduğu halda, Füzuli məsnəvisinin 3200 beytdən ibarət olduğunu göstərir, hər iki əsər eyni vəzn və məsnəvi tərzində yazılsa da, Füzulinin “həsbi-hallara aid parçaları” qəzəldə verdiyini, bu qəzəlləri də müxtəlif vəzn və ölçülərlə süslədiyini, hətta bir neçə yerdə dördlükdən (mürəbbə) də yararlandığını vurğulayır.

M.Əmin “Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr” bol ikən, Füzuli poemasında bu kimi özəlliklərin olmadığını da ayrıca qeyd edir. Bundan başqa, “Məcnunun dayısı və Məcnunla bir neçə dəfə görüşən Bağdadlı Səlam adında bir ədəbiyyat maraqlısının” Füzuli poemasında yer almadığını da göstərir. Eyni zamanda, Məcnunun dostu Zeydlə bağlı əhvalatların da Füzuli məsnəvisində, Nizamidən fərqli olaraq, çox qısa olduğunu bildirir.

Nizamidə İbn Səlamın ölüm xəbərini gətirən Zeyd Məcnuna “düşmənin ömrünü sənə bağışladı”, – deyir. Məcnun isə “Mənə deyil, Leyliyə deməliydin”, – cavabını verir. Bunu eşidən Zeyd: “Məcnun ilə Leylinin iki bədəndə bir can olduqlarını səndən duymuşdum”, – deyir. Bu halda “sənə bağışladı”, – deməklə, “Leyliyə bağışladı”, – demiş oluram. Bu məntiqi cavab qarşısında tutulan Məcnun Zeydi daha da

²M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 299.

yaxından tanıyır və onun anlayışlı bir könül dostu olduğuna qane olur. Füzulidə isə bu məsələ bir az fərqli şəkildə həll edilir; “gözün aydın, düşmənin öldü”, – deyə Məcnunu müjdələyən Zeydə o, tamamilə gözlənilməz bir cavab verir:

*...Ol dostum idi, deyildi düşmən,
Həm ol ona aşiq idi, həm mən.
Ol cənnini verdi, vasil oldu,
Öz mərtəbəsində kamil oldu.³*

Hətta öz rəqibində də yalnız yaxşı və müsbət cəhətlər görən Məcnun gözümüzdə daha da ucalır, əsil ideal qəhrəman səviyyəsinə yüksəlir.

Rəsulzadə “Leylinin İbn Səlamla evləndirilməsindən sonra aşıqla məşuq arasındakı giley-güzarın da iki dahi sənətkar tərəfindən dürlü şəkildə anladıldığına” diqqət çəkir.⁴ Bu səhnənin də Füzuli qələmiylə daha fərqli işlənməsini ayrıca qeyd edir və Məcnun dilindən verilmiş məşhur beytləri misal göstərir:

*...Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa, bir özgə yar iləndir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır güləbın...⁵*

Nizamidən fərqli olaraq, Məcnunun bu tənəli məktubundan sarsılan Leyli öncə özünü müdafiə edir, yəni ixtiyarsız ərə verildiyini, onun rəyinin soruşulmadığını açıqlayır:

³Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 190.

⁴M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 301.

⁵ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 154.

*Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki, məni məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı?
Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım!*⁶

Neçə yüz ildir ki, dillər əzbəri olan bu məşhur misralara Rəsulzadənin verdiyi qeydi də burada göstərməyi özümü-zə borc bilirik: “Bu beytlərdə XVI yüzilin şairi daha dünənə qədər qadınlarımızın cəmiyyətdəki hüquqsuzluqlarını nə doğru göstərir”.⁷ Sonra, poemadan bəlli olduğu kimi, özünü qəfəsdə bir bülübülə bənzədən Leyli Məcnuna sadıq qaldığını, heç zaman ona xəyanət etməyəcəyini bir daha dilə gətirir.

Monoqrafiyada “Nizamidə Məcnunun Nöfəlin qısır qalan əskəri müdaxiləsindən sonra ancaq insanlardan ümid kəsərək çöllərə düşdüyü, Füzulidə isə hələ Məkkədən dönüşdə atasından ayrıldığı və çöllərə üz tutduğu” göstərilir.⁸

Leyli ilə Məcnunun görüşünün də iki şair qələmində müxtəlif yollarla təsvir edilməsi Rəsulzadənin nəzərindən qaçmır. Nizami əsərində “Leylinin təşəbbüsü ilə biri İbn Səlamın sağlığında, biri də onun vəfatından sonra Leyli ilə Məcnun arasında iki dəfə görüşmə səhnəsinin təsvir edildiyini” qeyd edən müəllif, Füzuli poemasında aşıqla məşuqun “yalnız bir dəfə baş-başa qaldıqlarını” vurğulayır.⁹ Fikrimiz-

⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 159-160.

⁷M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 302.

⁸Yenə orada, s. 303.

⁹Yenə orada.

cə, bu məsələdə də o, Füzulinin daha real və inandırıcı hərəkət etdiyini bildirmək istəyir.

Məcnunun atası ilə görüş səhnələrinin də hər iki şairin təqdimatında fərqli və özünəməxsus olması monoqrafiyada ayrıca vurğulanır.

Maraqlıdır ki, Rəsulzadə Nizami poemasında olmayan, Füzuli qələminə aid “daha bir çox təfsilat”dan söz açır. Məs. hələ “qundaqda ikən aşiq olduğunu” göstərmək üçün ağlayan Məcnunun yalnız dayəsi tərəfindən qonşudakı gözəl bir qadının qucağına verildikdən sonra kırıməsi səhnəsi Füzuli tərəfindən məqsədli şəkildə poemaya daxil edilmişdir.

“Məcnunun təbiət ünsürləriylə olan təmas və münasibətləri haqqında da iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlar” görən Rəsulzadə Nizamidə ağacla söhbət edən Məcnunun Füzulidə dağ və çayla həsb-i hal etdiyini nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, Nizamidə qarğa ilə həmsöhbət olan Məcnun Füzulidə dərini göyərçinlə bölüşür. Bütün bunları diqqətlə araşdıran tədqiqatçı “Nizamidəki bəzi təfərrüatın Füzuli tərəfindən atılması və onda olmayan bir təqim xüsusların artırılmasını, şübhəsiz, gəlişi gözəl bir operasyon əsəri deyil”, “dərin düşünülmüş bir tablonun əsil göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bəliitmək üçün bir sənətkar fırçasının şüurla vurduğu və ya sildiği boyalar” kimi səciyyələndirir.¹⁰

Bundan başqa, Nizamidə “zaman və məkan damğalarının” olduğuna diqqət yetirən müəllif Məcnunun “coğrafi bir müəyyənlik” daşdığını, ərəb qəbiləsindən Əmirilər şeyxinin oğlu olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda, “Salam Bağdadının Məcnunla təmasları və Leyliyə aid bəzi incəliklərin veril-

¹⁰M.E.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 304.

məsində də Nizaminin yerli ərəb adət və üsulları ilə hesablaşdığını” göstərir. “Füzuli Məcnunun isə bu qeydlərdən azad olduğu, hər hansı bir ərəb əmirinin oğlu kimi verilməsinin isə, sadəcə, əfsanənin mənşəyinə hörmət üçün” saxlandığı qeyd olunur. Buradan çıxış edərək fikrini davam etdirən Rəsulzadə “bir ərəb qəbiləsinə aid olaraq təsvir olunan macərada rol alan Nofəlin “rumli bir igid” olması ilə ordusunun da bir “türk ordusu” olmasına diqqət yetirir, dolayısıyla Füzulinin orta yüzillər ərəb mühitində türk varlığına meydan verməsinə təqdir edir. Buna görə də Füzuli yaradıcılığında “Leyli və Məcnun” əfsanəsinin hər hansı reallıqdan daha çox “mücərrəd bir xəyal məhsulu olduğunu” bildirir. Fikrimizcə, bununla da Füzuli poemasının sufi-mistik yönümünə işarə edən kitab müəllifi Məcnunun hələ körpə uşaq ikən gözəlliyə və eşqə meyl etməsinə bir də qayıdır və şairin başqa bir qəzəlindən

*Vadiyi-eşqdə sevda ilə sərgəştə idim,
Gəlmədən gərmişə bu günbədi-dəvvər hənuz.*¹¹

beytini verir və Məcnunla şairin şəxsiyyəti arasında bir yaxınlıq görür. Bununla da Füzulinin “eşq fəlsəfəsini Nizamidən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdə olduğunu” təsdiqləyir.¹²

Bəlli olduğu kimi, Nizami “küskünlük və vürğunluğunun qüvvətini göstərmək üçün” Məcnunun atası və dayısını dəfələri onulla görüşdürür, saatlarla danışır-qonuşdurur. Füzuli isə onu “uzun-uzadı deyişmələr və müxtəlif şəxslərin müdaxiləsinə lüzum göstərmədən, daha üstünü təsəvvür olunmayan bir-iki qələm çırpısıyla bəlirtilən simvolik bir

¹¹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 170.

¹²M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 305.

neçə vaxt ilə anladır”.¹³ Bu cımvolik məqamlardan birincisi səhrada Məcnunu görməyə gələn atasını oğlunun tanımaması və yalnız Leylidən söhbət edə biləcəyini bildirdiyi səhnədir. Bu görüşdən çox sarsılan atanın öz oğlunu – “Dur, gedək, Leyli səni çağırır”, – deyərək aldadıb evə gətirməkdən başqa çarəsi qalmır. Tədqiqatçının “Füzuliyə xas mistik bir nöqtə” adlandırdığı ikinci səhnə yenə səhrada görüşən ata-oğul arasındakı söhbətdir. Oğluna yenə təsirsiz öyüd-nəsihət verməkdə olan ata birdən oğlunun qolundan qan açıldığını görür və qorxuya düşür. Məcnun isə halını belə pozmadan, atasını sakitləşdirir, “fəssadın qan almaq üçün Leylinin qolunu neştərlədiyini” bildirir:

*Ol zəxm əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən.*¹⁴

Monoqrafiya müəllifinin öz sözləriylə desək, Nizami poemasında da "özünə məxsus təşbeh bolluğu ilə verilən “ikili birlik” ideyasının ifadə olunduğu şah beytlər çoxdur, fəqət incə buluşlu bu beytlərdən heç biri Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildir”.¹⁵

“Nizami sənətkarlığı ilə Füzuli sənətkarlığı arasındakı bənzərliklə ayrılığı bilxassə Leyli ilə Məcnunun baş-başa

¹³M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 305.

¹⁴Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 169.

¹⁵M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 307.

qaldıqları vüsal səhnəsində” də izləyən tədqiqatçı Füzulinin, ustadından fərqli olaraq, aşıqla məşuqu yalnız birçə dəfə (Nizami poemasında isə iki dəfə görüşürlər) görüşdürdüyünə diqqət çəkir. Özü də bu görüş heç kəsin təşəbbüsü ilə deyil, tam təsadüfən baş tutur. İbn Səlamın ölümündən sonra köç edən karvanda mindiyi dövədən yıxılıb, huşunu itirən Leyli özünə gəldikdə Məcnunu axtarır və tapır. “Ağlından ayrıl-mış, könlü üzölmüş və gözlərinə qanlı su enmiş” Məcnun isə artıq sevdini tanıdır. Bundan çox təsirlənən Leyli sevgili-sinə özünü tanıdır və ona vüsal təklifi edir. Fiziki sağlam-lığını itirməklə yanaşı, artıq məcazi eşqdən sıyrılan Məcnun bu təklifdən, təbii ki, boyun qaçırır, artıq həqiqi sevgiliyə qovuşmaq yolunu tutduğunu bildirir:

*Eşq etdi binayi-vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm.*¹⁶

Rəsulzadə bu məsələdə də Füzulinin daha realist və inandırıcı hərəkət etdiyini, yaşayıb-yaratdığı orta yüzillər müsəlman mühitinin tələblərini nəzərə aldığı dolayısıyla qeyd edir.

“Əsas məsələni ələ almaqdakı **şəkil və metod fərqi**nə iki şairin Leylinin məzarı başında ölən Məcnun haqqındakı təsvirlərdə” də arayan M.Əmin Füzulidə bu səhnənin “ol-duqca səssiz keçdiyini”, Məcnunun Leylinin məzarını tapıb üzərinə qapanaraq torpağını öpdüyünü və tam bir sükunət və hüzur içində can verdiyini” göstərir.¹⁷

¹⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 207.

¹⁷M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 311.

Leylinin ölərkən anasına Məcnun haqqındakı etiraf və vəsiyyətlərinin də hər iki şair qələmində fərqli və özünə məxsus şəkildə işləndiyini nəzərə çatdıran Rəsulzadə yazır: “Nizamiyə görə Leyla anasına “zavallı aşığım məzarım üstünə gəlir, – kendisine Leyla son nefesinde seni hatırladı, dersin, – diye vəsiyyət ediyor.”

Füzuli isə Leylinin ölərkən anasına etdiyi vəsiyyəti başqa şəkildə təqdim edir; “Ey vəfadan dən vuran, mən ünsiyyət xəlvətgahına getdim, əgər sadıq aşıqsənsə, gecikmə, sən də gəl, orada, əgər olmayan yerdə eşqimizdən kam alağ”.¹⁸

Tədqiqatçının fikrincə, “Məcnunun heyvanlara olan münasibətinə dastani bir şəkil və önəm verən Nizami” vəhşi heyvanların onunla dostlaşmalarını əlinə keçən yeməli şeyləri onlara dağıtmasıyla bağlı izah edir, hətta bu fikrini isbat üçün “Padşahın nədimi ilə azgın köpəklər” təmsilini də misal gətirir. Füzuli isə öz əsərində ustadı qədər məşğul olmadığı bu hadisənin hikmətini Məcnunun öz halına uyğun bir neçə beytlə daha inandırıcı şəkildə verir:

*Çün ol bəşəriyyətin unutdu,
Ahu həm onunla üns tutdu.
Onun səbəbilə həm çox ahu
Səhrədə onunla tutdular xu.*¹⁹

Eyni zamanda, Füzuli Məcnunun fəvqəladə aşıqlığını göstərən hər bir hərəkətini bir an da unutmadığı məşuqunu düşünməsiylə bağlı izah edir; məsələn, Məcnun dağla dost olur, çünki Leyli haqqındakı qəzəllərini oxuyarkən dağdan

¹⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958, s. 220.

¹⁹Yenə orada, s. 99.

əks-səda gəlir, deməli, aşınadır, onu başa düşür. Çəsmə ilə dərdləşir, çünki tökdüyü göz yaşlarının sulara qarışib Leyli-gilin məhəlləsindən keçəcəyini ehtimal edir.

Nizamidə sadəcə özü kimi matəmlidir, deyə qara qarğa ilə dərini bölüşən Məcnun Füzuli poemasında göyərçinlə həmsöhbət olur; çünki onun qasidlilik edən bir quş olduğunu bilir. Bəlkə məşuq olan diyara uçub gedər, sevdiiyə salam yetirər və və s. Füzulinin Məcnunu kimi, Leylisi də belədir, ayla söhbət edir, buluda üz tutur, səhər yelinə ürəyini açır və onların köməyi ilə öz aşiqinə nəse çatdırmaq istəyir. Yəni burada hər şey məntiqi ardıcılıq ilə iki sevgilinin dərd-sərinə tərcüman olur, süjet xəttinin inkişafında bu və ya başqa şəkildə iştirak edir.

Nizami poemasında “ərəb əfsanəsinə aid dürlü kitab-larda bulunan rəvayətlərlə Məcnun deyə tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini qullandığını” bildirən kitab müəllifi bu “eşq dastanının ədəbi binasını yaparkən” şairin “əfsanə-nin rəvayət edildiyi şəklə az-çox bağlı qaldığını” da vurğula-yır. Buna görə də “Nizaminin əsərində mövzunu zaman və məkana bağlayan coğrafiya və haltərcüməsi özəllikləri” görən Rəsulzadəyə görə şair “tiplərlə olayların təsvirində normal həyat gərəkləri ilə şeylərin hərəkəscə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmış”, “digər tərəfdən də, bu ərəb hekayəsini kəndi-sinə xas fantazi və dastanlarla, süsləyə bildiyi qədər, süslə-mişdir”. Bir sözlə, mümkün qədər, əslinə sadıq qaldığı bu ərəb hekayəsini özünə məxsus sənətlə canlandıran, bu həzin mövzunu həvəslə oxunacaq bir roman halına gətirən” Niza-midən fərqli olaraq, Füzuli ustaddan sonra “keçən 400 illik uzun bir müddətdə birikmiş olan ədəbi böyük tərəkənin təhlil və tərkibindən meydana gətirdiyi” əsərinin tiplərini kəndi

zehnindəki təsəvvürə görə ancaq təsvir etmiş və Məcnunu müstəqil, kəndi mistikliyinə xəyallandırdığı şəkildə yazmışdır”. Ona görə də Nizamidə bəşəri duyğu və ilgilərdən tamamilə ayrılmamış görünən Məcnun Füzulidə “bəşəriyyətdən” tamamilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.²⁰

İki “Leyli və Məcnun” arasındakı fərqi diqqətlə izləyən M.Əmin bunun “yalnız iki şair arasında keçən 400 illik zaman ayrılığı” ilə bağlı olmadığını bildirir. Bu fərqi əsil səbəbini “iki şairin ədəbi şəxsiyyətlərində və yaradıcılıq ruhlarının ayrılığında” axtarmağın düzgün olduğunu göstərir. Bu fikrini sübut üçün əsərin yazılma səbəbi haqqında Nizaminin öz sözlərinə müraciət edən müəllif “ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairinin bu ərəb məsəlini hər türlü nəşə və şənlik malzəməzindən məhrum bulduğunu” ayrıca qeyd edir. “Halbuki, Füzulinin bu çətinliyi həqiqətdə də çekdiginə kəmi deyil. Bu hususta Onun Nizami ilə həməhenk olması, bizi görə, ələlədə bir təvazu meselesidir.

– Niyin?

– Çünki, Məcnunu yazarkən Füzuli, bizi görə, bedəvi şair Kaysı deyil, bizzat kendisini yazmışdır. “Leyla-Məcnun”u yazmazdan əvvəl, şairin köksalmış bulunan ədəbi şəxsiyyəti bu hususta bizi hak vermektedir”.²¹

Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisini yazmazdan əvvəl türk və farsca qəzəllərində “Məcnun tipilə tələqin etmək istədiyi eşqin” tərif və tərənnümündən bəzi misallar verən Rəsulzadə onun bu eşqdən ibarət olan ədəbi mənliliyini

²⁰M.E.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 313.

²¹Yenə orada, s. 314.

şeir şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərində parça-parça olaraq, adətən, hər gün təkrarladığını da nəzərə çatdırır. Yəni hələ gənclik illərindən yazmağa başladığı ölməz qəzəlləriylə öz dövrünün Məcnunu kimi ad çıxaran şairimizin “Leyli və Məcnun” hekayəsini yazarkən, ruhunun bütün həyəcanilə düşündüyü tipləri, rəvayət və dastan icablarına qətiyyənlə əhəmiyyət vermədən, kəndi ruhunun istəyinə görə təsvir etmişdir. Bunun üçündür ki, fazla təfərrüat və təfsillərə girişmədən **Füzulinin əsərində gözetilən ana fikir, Nizamidən daha çox qüvvət və sərahətlə ifadə olunmuşdur**”.²²

Hər iki Azərbaycan şairinin ədəbi şəxsiyyətləri üzərində maraqlı gəzişmələr edən kitab müəllifi Nizamiyə nisbətən Füzulidə xəyal və fantaziyanın zəif olduğunu desə də, “həyat və nəşə şairindən” fərqli olaraq, “hüzn və bəla” şairinin “Məcnun ruhunu təhlil edərkən...kəndi özəlliyinə daha uyğun bir material üzərində çalışdığını” diqqətə çatdırır.²³

Hər iki poemanı tutuşdurma yoluyla müqayisələr aparıb son nəticəyə gələn M.Ə.Rəsulzadə, sanki bəzi orta yüzillər təzkirəçilərinə cavab olaraq, “Leyli və Məcnun” hekayəsinin farscası ilə türkcəsinin biri-birindən ayrı, orijinal iki sənət əsəri” olduğunu bir daha təsdiq edir. O da maraqlıdır ki, hər iki poemanın mövzusunun eyni olduğu kimi, ifadə olunan ana fikir və ideyasının da eyniliyi müəllif tərəfindən qeyd olunur: vəhdəti-vücuda əqidəsi və ilahi eşq fəlsəfəsi; Qəzalidən başlayaraq, Sokrata qədər gedən sufiliyin, əski yunan panteizmini andıran, vəhdəti-vücudaçuluğu. Eyni zamanda, N.Gəncəvinin şairanə təşbeh və istiarəllərindən bir çoxunun oxşarı olduğu Füzuli poemasının nəinki bir tərcü-

²²M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 315.

²³Yenə orada, s. 316.

mə, hətta bir nəzirəyə belə bənzərliyinin olmadığı da tədqiqatçı tərəfindən sübuta yetirilmiş olur. İki şairin üslubları arasındakı fərqi böyük olduğunu bildirən Rəsulzadə Nizami əsərində hakim olan özəlliyi “lirizmlə bərabər yürüyən dastançılıq” kimi səciyyələndirir. Üslub baxımından daha sadə saydığı Füzuli məsnəvisində isə ana fikrin, ideyanın daha qətiyyət, açıqlıq və olğunluqla ifadə edildiyini göstərir. Bunun üçün də Füzuli əsərə “Nizami kimi, bir çox hekayə və təmsillər artırmaq deyil, hətta Məcnunla Leylisini belə əslindəki ərəb rəvayətinin süslədiyi bir çox təfərrüatdan ayırmış, onları öz həzin ruhuna uyğun olaraq, bir yandan maddətən sadələşdirmiş, bir yandan da, hissən tamamilə olğunlaşdırmışdır”.

M.Ə.Rəsulzadə Nizami poemasında real və həyati motivlərin üstünlük təşkil etdiyini deyirsə, Füzulinin isə “maddiyyatı, vücudların hərəkətlərini tamamilə buraxaraq, yalnız mənəviyyat və ruhları təqib etdiyini” bildirir. “Nizami olağan həyat şərtləri içində keçən olağanüstü bir eşqin dastanını yazarkən, Füzuli, bizə olağan həyat kayıtlarından sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir”.²⁴

Sonda bu iki orijinal əsərdən hansının daha yüksək və gözəl olması haqqında fəkir yürütmək istəyən müəllif bu sual qarşısında aciz qaldığını etiraf edir. Çünki “öz-özlüyündə böyük, orijinal və yüksək olan hər iki məsnəvinin yazarları Nizami də, Füzuli də klassik Şərq ədəbiyyatının ölçüyə gəlməz birər varlığıdır. Ölçüyə gəlməyənləri qarşılaşdırmaq isə yersizdir. Böyüklük, yaxud kiçiklik anlayışlarının dışında iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlsə, ancaq

²⁴M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 318.

bunu söyləyə biləcəyini” fəxrlə qeyd edir: Nizami – Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli – şeiri Məcnunlaşdırmışdır”.²⁵

Nizami və başqa klassik şairlərimizdən fərqli olaraq, Füzulinin ana dilində misilsiz qəzəllər yazması, haqqında danışdığımız şah əsəri “Leyli və Məcnun” poemasını da məhz türk dilində qələmə alması Rəsulzadənin başlıca diqqət yetirdiyi məsələlərdəndir. Yeri gəlmişkən, o, hələ 1936-cı ildə Parisdə nəşr etdirdiyi “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində də bu məsələyə toxunmuş, klassik ədəbiyyatımızda Məhəmməd Füzulinin etdiyi ədəbi çevrilişdən söz açmışdı. Bu əsərində XIX yüzilin başlarındanək Azərbaycan ədəbiyyatının bütünlüklə Füzulinin təsiri altında olduğunu deyən M.Əmin yazırdı: “Əgər diqqət edilsə, ona qədər və ondan sonra bir çox böyük klassiklər: Fələki və Xaqani Şirvanilər, eləcə də Nizami Gəncəvi həqiqi Azərbaycan şairləri olsalar da, fars dilində yazırdılar, onda aydın olar ki, sözün milli mənasında Füzuli hansı ədəbi inqilabı etmişdir”.²⁶

²⁵M.E.Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, s. 319.

²⁶Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, 2013, s. 200.

NİGARİ LİRİKASINDA FÜZULİ TƏSİRİ

Fitri şairlik istedadı və zəngin dini-irfani görüşləriylə özündən sonrakı bir çox şairlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş Mir Həməzə Seyid Nigari özü də Şərqi dahi klassiklərinin əsərlərindən bəhrələnmişdir. Azərbaycan-türk və farsca mükəmməl divanlar yaratmış Nigari C.Rumi, F.Əttar, H.Şirazi, Əbu Nüvas, X.Kirmanlı, R.Bağdadi və b. Şərq klassiklərinin əsərləriylə yaxından tanış olmuş, onların işlətdiyi bədii fiqurlar, təsəvvüfi rəmz və obrazlardan yeri gəldikcə yararlanmışdır.

XIX yüzilin əksər şairləri kimi, Nigari yaradıcılığına da dahi sənətkarımız Məhəmməd Füzuli poeziyasının daha güclü təsiri olmuşdur. Bu, onun, demək olar ki, bütün əsərlərində Füzuliyə məxsus ayrı-ayrı ifadə-birləşmə, rəmz-obrazlar şəklində, eləcə də Füzulinin bir çox qəzəllərinə yazdığı nəzirə və təxmislərdə özünü göstərir. Belə ki, o, Füzulinin “Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi-cövlan eyləyən”, “Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni”, “Əql yar olsaydı tərki-əşqi-yar etməzmidim”, “Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim”, “Canlar verib sənə kimi canana yetmişəm” misraları ilə başlayan məşhur qəzəllərini məharətlə təxmis etmiş, onları türkcə divanında “Təxmisati-bəzi-qəzəliyyati-Füzuli əl-Bağdadi əleyhirrəhmətül-Hadi” adı altında qruplaşdırmışdır. Hətta Füzulinin Həbibiyə nəzirə olaraq yazdığı məşhur “Dedim-dedi” müsəddəsinə də Nigarinin nəzirə yazdığı məlumdur. Burada təsəvvüf aşiqi Nigarinin Şərqi ən səmimi, ən həssas eşq və kədər şairi Füzulinin (Gibb)

ölməz poeziyası qarşısında səcdə və heyranlığı ilə yanaşı, onun Füzuli əsərlərindən daima öyrənməsi də üzə çıxır.

Qəribədir ki, Nigari poeziyasından danışarkən onun “...Füzuli Bağdadi kimi zövqü səfani cövrü cəfada” gördüyünü²⁷ – deyən F.Köçərli müasiri S.Ə.Nəbatinin ona “artıq təsiri keçdiyini və əşarü kəlamının çoxusunda ustadının səbkü qaydası müşahidə olunduğunu” bildirir.² Ancaq görkəmli ədəbiyyatşünas alimimizin bu fikri hər iki şairin əsərlərindən gətirilən fakt və misallarla sübuta yetirilmir. Nigari və Füzuli poeziyası arasındakı oxşarlıq və səsləşmələrin isə heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu, Seyid Nigarinin hər bir qəzəlində, yaxud da başqa əsərlərində açıq-aşkar duyulmaqdadır.

Nigari də Füzuli kimi tez-tez Şərqin tanınmış aşiqləri: Məcnun, Fərhad, Vərqa, Vamiq və b. adlarını çəkir, eşq və fədakarlıqda özünün onlardan üstün olduğunu bildirir:

*Teyy olur Fərhad, Məcnun, Vərqa, Vamiq naməsi,
Gər kitabı-sərgüzəştim, dəftəri-şanım çıxar.*²⁸

*Fərhad savub növbətin, ey Mir Nigari,
İmdi bənəm aşüfteyi-Şirin qarabağlı.*²⁹

Orta yüzillər ədəbiyyatımızda bu kimi bənzətmələri sistemli şəkildə işlədən, əlbəttə, ustad şairimiz Füzuli olmuşdur.

²⁷F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II c., Bakı: Elm, 1981, s. 149.

²⁸Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan. Tərtibçi, mətni transfoneliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön söz, lüğət, qeyd və izahların müəllifi: N. Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 198.

²⁹Yenə orada, s. 445.

Onun ayrı-ayrı lirik qəzəllərində yeri gəldikcə Məcnun, Fərhad və b. adlarını çəkməsi, aşılıqda özünü onlarla müqayisə etməsi, daha doğrusu, onlardan üstün tutması halları ilə qarşılaşırıq. Füzuli lirikasının başlıca motivlərindən olan bu cür müqayisə-tutuşdurmalar Nigari yaradıcılığında da tez-tez rast gəlinir. Füzuli qəzəllərində sıx-sıx qarşılaşdığımız “eşq məclisində növbət bəkləmək”, “növbə çəkmək”, yaxud “aşılıq dövrünü sürmək” kimi frazeoloji birləşmələr məhəbbətin dünya durduqca var olması, əbədi yaşaması fikrini aşılamaqla yanaşı, həm də şairin özünəqədərki başqa aşıklardan seçilməsini də diqqətə çatdırır. Fikrimizi əyani olaraq sübut etmək üçün məşhur “Bəkləriz” rədifli qəzəlindən iki beytə baxaq:

*Karivani-rahi-təcridiz, xətər xofin çəkib,
Gah Məcnun, gah mən dövr içrə növbət bəkləriz.
...Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, biz olar yatdıqca söhbət bəkləriz.*³⁰

Göründüyü kimi, birinci beytdə şair özünü Məcnun arasında heç bir fərq görmür, təcrid yolunun karvanını qaçaq-quldurdan qorumaq üçün yatmayıb növbə ilə qarovul çəkdiklərini bildirir. İkinci beytdə isə, öz üslubuna uyğun olaraq, məclisə Fərhadı da qatan Füzuli özünün onlardan, həmişə olduğu kimi, üstünlüyünü, fədakarlığını, eşq və mələmətdən heç zaman usanmadığını vurğulayır. Bu ideya Nigari lirikasında özünəməxsus şəkildə meydana çıxır. Məsələn, aşağıdakı beytdə, Füzulidən fərqli olaraq, Nigari özünü Məcnunla Fərhadan üstün tutmur, əksinə, “aşıqlar dəftərinin başında” onlardan sonra üçüncü olduğunu deyir:

³⁰M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 165.

*Fərhadilə Məcnun rəqəmin çəkdi ki, ustad
Yazdı bəni sərdəftəri-üşşaqda salis.*³¹

Maraqlıdır ki, sonrakı beytdə Məcnunun adı çəkilmir, yalnız Fərhadın danışılır. Şair özünü Fərhadın varisi kimi təqdim edir, ona görə də “fəryad çəkmək növbəsinin” özünə gəlib çatdığını göstərir:

*Fərhad gedib, gəldi bana növbəti-fəryad,
İmdi bənəm, ey Miri Nigari, ana varis.*³²

Seyid Nigarinin elə qəzəlləri də vardır ki, orada M.Füzulinin nəinki ayrı-ayrı bənzətmə və məcazlarını təkrar etmiş, eyni zamanda, bütöv frazeoloji birləşmələri, idiomatik ifadələri də olduğu kimi öz ustadından götürmüşdür. Məsələn, Füzulinin məşhur

*Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?
İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?*³³

misraları ilə başlayan qəzəlindəki ifadə-birləşmələri Nigari aşığıdakı kimi təqdim etmişdir:

*Bəxt yar olsaydı, kuyində qərar etməzmidim?
Kəlbina qılmazmıdım, ey nazənin, canım fəda?*³⁴

*İxtiyar olsaydı, vəslin ixtiyar etməzmidim?
Hicrinə, ey nazənin, bir ləhzə verməzdim riza.*³⁵

³¹Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 108.

³²Yenə orada.

³³M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 238.

³⁴Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 54.

³⁵Yenə orada, s. 56.

Ancaq burada Nigarinin özünə məxsus bir fərqlilik də nəzərə çarpır. Mətlə beytdən göründüyü kimi, Füzuli eşqi tərk etməkdən, rahatlıq və asudəlikdən danışarsa, Nigari tam əksinə, sevgilinin küçəsində qərar tutmaqdan, onun vüsalına qovuşmaq istəyindən söz açır. Özü də Nigari Füzulinin bir qəzəlinin bir beytində olan fikirləri iki ayrı-ayrı qəzəlinin müxtəlif beytlərinin ilk misralarında vermişdir. Fikrimizcə, şair bunu bilərəkdən etmiş, ustadının orta yüzillərdə poeziyaya gətirdiyi bəlli bədii sorğu-xitablara özünə məxsus bir yenilik əlavə etmək istəmişdir.

Füzuli yaradıcılığı ilə az-çox tanış olanlar bilir ki, o, özünün də dediyi kimi, doğulub-yaşadığı ərəb İraqından heç vaxt kənara çıxmamış, uzaq bir ölkəyə səyahət etməmişdir. Buna baxmayaraq, bəzi qəzəllərində Təbriz, Rum (Türkiyə) adlarını çəkmiş, həmin yerlərə getmək, oralarda olmaq arzusunu dilə gətirmişdir. Füzuli poeziyası ilə yaxından ilgilənən, ona dərin məhəbbəti bütün qəzəllərindən görünən Nigarinin diqqətini bu məsələ də çəkmiş, ustadının özünə qüsurlu saydığı bu “çatışmazlığı” XIX yüzildə – yeni tarixi şəraitdə belə mənalandırmışdır:

*Salub rəxti-iqamət, xabgahi-Rumda əylənmə,
Kəmalat əhli yox bu yerdə, əzmi-xaki-Bağdad et.*³⁶

Göründüyü kimi, Füzuli yaşadığı Bağdad mühitindən, əhalisinin “şüursuzluğundan” gileylənib Təbrizə, yaxud Ruma səfər etmək gərəклиyindən söz açırdısa, Nigari, əksinə, Rumda kamal əhlinin olmadığı üçün Bağdada – ustadının yaşayıb-yaratdığı yerlərə can atır.

³⁶Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 96.

Füzuli sevgisi, Füzuliyə heyranlıq və rəğbət Nigari poeziyasında o qədər qüvvətli və qabarıqdır ki, şair bunu nəinki gizlətmir, hətta bir qəzəlində açıqcasına bildirir:

*Ey könül, təbi-Füzuli ilə həmkar oldun,
Qarabağ qitəsini xüttəyi-Bağdad etdin.*³⁷

Yaşadığı yerlərin ürəyincə olmadığından şikayətlənən Həmzə Nigari yuxarıdakı beytdə sanki Bağdad səfərindən vaz keçir, Qarabağ bölgəsini öz istedad və irfan şöhrətiylə Füzulinin Bağdadına çevirdiyini deyir.

Seyid Nigari lirikasının ədəbi-estetik zənginliyinin, daxili energetikasının biçimlənməsində Füzuli poeziyası bütün detallarıyla, canı və qanıyla iştirak edir. Füzulidən bəhrələnmə və qidalanma ona nəzirə və yaxud təxmis yazmadığı qəzəllərində də özünü göstərir. Şair Füzulinin ayrı-ayrı söz, ifadə və frazeoloji birləşmələrini alır, onları bir az yeni formada, fərqli geyimdə, müasir ədəbi-bədii dünyagörüş baxımından təqdim etməyə çalışır. Məsələn, “oda yanmış cigərim”, “ey bana bəndən qərib”, “çəkmə zəhmət, ey təbib”, “canə gəlmiş tənim”, “oda yanmış dilim”, “bar verməz nəxli-ahım”, “yanmış bu qəra bağrım”, “ah, ey təbib” və s. şəkillərdə ortaya çıxır. Eləcə də Füzuli poetikasından gəlmə bütöv cümlə, Füzuli düşüncə-danışıq sisteminin məhsulu olan bitkin konstruksiyalar Nigari lirikasının əsasını təşkil edir: “Dağı-sövda ilə uğraşmaq”, “daşə çalmaq tişəni”, “Qərəz bir ad imiş, Miri Nigari, sən də bir ad et”, “Fələkdə incidir ahım Məsihanı...”, “Ey kəmanəbru, dilər könlüm yenə bir tazə

³⁷Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 327.

can”, “Dəmbədəm bir xurşidruxsar mənzərdir bana”, “Nafeyi-zülfün bəni salmış biyaban seyrinə”, “Aşiqi-vəqtəm, sana can vermək asandır bana”, “Ahü zarımdan fələk sərgəştədir...”, “Ey pəriruxsar, səndən özgə Məcnundur sana”, “...ney kibi surax-surax et vücudimi”, “Həvayi-mehr ilə qıl bənd-bənd...”, “Hər zaman bin can alıb, hər ləhzə bin qan eyləmək”, “Kuhi bir ah ilə verdin yelə, bərbad etdin” və b. misal göstərmək olar.

Fikrimizcə, Seyid Nigari ilə M.Füzuli poeziyası arasında bu cür yaxınlıq, daxili ahəngdarlıq və səsleşmələr təsadüfi deyil. Bu, hər iki şairin dünyagörüş və həyata baxışlarının, gözəlliyə, eşqə münasibətlərinin oxşarlığından qaynaqlanır. Məsələn, orta yüzillər Şərqinin ən böyük eşq və kədər şairi Füzuli

*Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qeyli qal imiş ancaq.*³⁸

deyirdisə, XIX yüzil ədəbiyyatımızın ən tanınmış irfan-təriqər şairi Nigari isə eşqi bu cür tərənnüm edirdi:

*Eşqdəndir cümlə aşya, innəma
Eşqdəndir əslü fəri-külləma.
Eşqdəndir nuri-xurşid, nuri-məh,
Eşqdəndir cümlə pərtov vəzziya.
...Eşqdəndir, ey Nigari, hər nə var,
Eşqdəndir cümlə aşya, intəha.*³⁹

³⁸M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 376.

³⁹Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 43.

Təsadüf deyil ki, Nigari yaradıcılığını tədqiq edən türk alimi İ.Pala yazır: “Mir Hamza Nigari adlı luğatta bir kelime olsaydı, karşısında mütlaka “aşk” yazıyor olurdu. 88 yıllık ömrünü bir tek aşka sarfetmiş bu gönül derinliği olan şeyh hiç şüphe yok ki, XIX yy. Türk tasavvuf muhit ve edebiyatının da önde gelen isimlerindendir. Hayatının çoğunu geçirdiği Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycanda hala anneler çocuklarına onun aşk dizelerinden ninniler söylemektedirler”.⁴⁰

Füzuli lirikasında özünə məxsus elə poetik deyim, bədii obraz və bənzətmələr silsiləsi vardır ki, onları başqa şairlərin dilində, yaradıcılığında görmək təəccüb doğurur. Çünki həmin obrazlı deyim və bənzətmələr klassik poetikada artıq Füzuli möhürü ilə möhürlənmiş, yalnız Füzuli adıyla tanınmaqdadır. Məsələn, taxtı göz yaşlarından, tacı ahından olan eşq padşahı obrazı Füzuli qəzəllərindən tez-tez boy göstərir:

*Ey Füzuli, mən məlamət mülkünün sultanıyəm,
Bərqi-ahim taci-zər, simi-sirişkim təxti-ac.*⁴¹

Füzulidən sonra klassik ədəbiyyatda bu obrazı işlətməyə, demək olar ki, heç kəs cəsarət etməmiş, sanki bu, yersiz sayılmış, oğurluq-plagiat hesab edimişdir. Ancaq yeni dövrdə yazıb-yaradan Həmzə Nigari bu obrazı yenidən işlətməmiş, Füzulinin deyim-poetik obrazına ikinci həyat vermək istəmişdir:

*Tacı ahimdir, Nigari, təxtgahımdır ələm,
Padişahəm, guşeyi-qəm həşt kişvərdir bana.*⁴²

⁴⁰Divani-Seyyid Nigari. Hazırlayan: Doç. Dr. A.Azmi Bilgin. İstanbul: 2003, s. VII.

⁴¹M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 100.

⁴²Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 70.

Eyni bənzətmə və təşbəhlərdən qurulmuş bədii obraz Füzuli poetikasında müxtəlif məqamlarda tez-tez rast gəlinədiyi kimi, Seyid Nigarinin başqa bir qəzəlində də bir az başqa şəkildə belə təqdim edilir:

*Sanma, ey Seyyid Nigari, gördüyün gülgün külah,
Şöleyi-ahimdir ol, dildən çıxıb başımda tac.*⁴³

Füzuli qəzəlləri içərisində öz orijinallığı, daxili dinamikası, sual-xitab formalarından istifadə özəlliyi və hissi-emosional dolğunluğu ilə seçilən “Ey həkim”, “Ey təbib”, “Ya rəb” rədifli qəzəllərinə də Nigarinin yazdığı nəzirələr diqqəti çəkir. “Dərdi-sevdadır azarım, çəkmə zəhmət, ey təbib!” misrası ilə başlayan bir qəzəlində Füzuli poetik düşüncə tərzilə səsleşən bir beyt vardır:

*Ey kəmanəbru, dilər könlüm yenə bir tazə can,
Yəni qəməndən bir ox eylər təmənnə, ya nəşib.*⁴⁴

“Çəkmə zəhmət, ey təbib...” müraciət-xitabı da Füzuli poetikasından gəlmə bir müraciət formasıdır.

*Mübtəlayi-fırqətəm, bəs çarə nə, can, ey təbib?
Canımə kar eyləmiş azari-hicran, ey təbib!*⁴⁵

rədifli qəzəli Füzulinin eyni rədifli qəzəlinə nəzirə olduğu kimi,

⁴³Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 113.

⁴⁴Yenə orada, s. 76.

⁴⁵Yenə orada, s. 77.

*Görüm bidad bu aləmdə, adəm olmasun, ya rəb!
Dağılsın nöh fələk, bimehr aləm olmasun, ya rəb!*⁴⁶

rədifli qəzəl də Füzulinin məşhur “Ya rəb” rədifli qəzəlinin təsiri altında eyni ölçüdə (əruzun həzəc bəhrində) yazılmışdır. Bundan başqa, Nigari divanında eyni rədifli ayrı bir qəzəl də vardır ki, tamam fərqli bir ölçüdə, fərqli bir bəhrədə (əruzun rəməl bəhrində) qələmə alınmışdır:

*Cananımı ver, ya al canımı, ya Rəb!
Öldür bəni, ya lütf elə dərmanımı, ya Rəb!*⁴⁷

Məzmunundan göründüyü kimi, Tanrıya müraciətlə yazılmış bu qəzəldə irfani təfəkkür tərzü üstünlük təşkil edir. Yaradana müti, qul münasibətinin tərənnüm edildiyi qəzəldə şairin şeirlər külliyyatı – divanı haqqında da söhbət açılır:

*Növrəstə bu güldəstəmi hər yerdə əziz et,
Şayəsteysi-dərgah elə divanımı, ya Rəb!*⁴⁸

Yeri gəlmişkən, bu fikir də Füzulinin türk divanının Dibaçəsində qələmə aldığı Tanrıya dua və yalvarışlarından qaynaqlanır. Sadəcə Füzuli bənzərsiz gözəllərə bənzətdiyi qəzəllərinin qədəmlərinin uğurlu-mübarək olmasını diləyirsə,⁴⁹ yeni dövrün irfan-təriqət şairi olan Seyid Nigari isə külliyyatının hər yerdə əziz tutulmasını xahiş etməklə yanaşı,

⁴⁶Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 74.

⁴⁷Yenə orada, s. 89.

⁴⁸Yenə orada, s. 90.

⁴⁹M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 46.

daha çox ulu Tanrı dərgahında qəbul edilməsini, buna layiq görülməsini arzu edir.

Füzulinin türk divanında “fəda” rədifli bir qəzəli vardır ki, aşağıdakı misralarla başlayır:

*Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda.
Dərd çəkmiş başım ol xali-siyəh qurbanı,
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda.*⁵⁰

Maraqlıdır ki, Mir Həmzə Nigarinin bu qəzələ yazdığı nəzirə yuxarıdakı qəzəlin ikinci beytinin konstruksiyası üzərində qurulmuşdur. Həmin nəzirə-qəzəlin ilk beyti belədir:

*Oda yanmış dilim ol ləbləri gülnarə fəda,
Canə gəlmiş tənim ol ləhceyi-göftarə fəda.*⁵¹

Seyid Nigarinin “Sana” rədifli bir qəzəlinin ikinci beyti aşağıdakı misralardan qurulmuşdur:

*Ey əzizim, sana can təslim edənlər çoxdur,
Biri oldur kim, olub Kəbədə qurban sana.*⁵²

Bu beytin ikinci misrası Füzulinin “Olmuş” rədifli başqa bir qəzəlinin bir misrasından götürülmüş, bir az dəyişiklik edilməklə verilmişdir. Əyanilik xatirinə həmin misranın işləndiyi beyti burada vermək istəyirik:

⁵⁰M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 65.

⁵¹Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 62.

⁵²Yenə orada, s. 63.

*Şahisən mülki-mələhətdə, sənə qullar çox,
Biri oldur ki, varıb Misdə sultan olmuş.⁵³*

Göründüyü kimi, hər iki beytin ikinci misrası oxşar olmaqdan başqa, birinci misralar arasındakı yaxınlıq da göz qabağındadır. Deməli, Nigarinin Füzuli poeziyasına sevgi və heyranlığı o dərəcədə olmuşdur ki, hətta nəzirə yazmadığı qəzəllərində belə onun ayrı-ayrı misra və beytlərini eynilə, yaxud azacıq dəyişikliklərlə verməkdən özünü saxlaya bilməmişdir. Bu, o deməkdir ki, Seyid Nigari də, bir çox başqa klassik şairlərimiz kimi, Füzuli yaradıcılığına yaxından bələd olmuş, hər gün onun əsərlərini mütaliə etmiş, hətta bir çox qəzəllərini əzbərdən bilməmişdir.

M.Füzulinin “Görgəc” rədifli məşhur qəzəli vardır ki, H.Nigari buna da nəzirə yazmışdır. Füzuli qəzəlindən iki beytə baxaq:

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur gönçeyi-xəndanını görgəc.
...Rənalıq ilə qaməti-şümşadı qılan yad,
Olmazmı xəcil sərv-i-xuramanını görgəc?⁵⁴*

Bu qəzəllə çox yaxından səsleşən Nigari qəzəlində isə aşağıdakı misralarla qarşılaşırıq:

*Ellər cəm olur hali-pərişanımı görgəc,
Dağlar dağılır tişeyi-əfğanımı görgəc.*

⁵³M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 180.

⁵⁴Yenə orada, s. 99.

*Hüsna lıq ilə xurşidi-rüxsarı qılan yad,
Olmaz mı xəcil arizi-cananımı görgəc?*⁵⁵

Verdiyimiz misallardan göründüyü kimi, bu iki qəzəl arasındakı oxşarlıq və paralelləri görməmək mümkün deyildir. Füzulinin türk divanında bütöv həzəc bəhrində yazdığı ağır və ləngərli bir qəzəli vardır ki, aşağıdakı misralarla başlayır:

*Xoşam ki, dəmbədəm giryan gözüüm ol xaki-padəndir,
Ziyanı olmaz ol göz yaşının kim, tutiyadəndir.*⁵⁶

Həmin qəzələ Mir Həməzə Nigarinin yazdığı nəzirə isə bu beylə başlayır:

*Bənim bu sərbülənd olmaqlığım ol xaki-padəndir,
Gədanı sərfəraz eylər kərəm kim, padişadəndir.*⁵⁷

Nigari bəzən Füzulinin hər hansı bir beytinə elə incə, zərif və yerinə düşən dəyişiklik və artırmlar edir ki, şeirin ümumi məna və məzmununa nəinki heç bir xələl gəlmir, əksinə, beytdə ifadə olunan fikrin bir az başqa şəkildə, fərqli məzmununda çatdırılmasına qulluq edir. Məsələn, Füzulinin məşhur beytinin Nigari təqdimatında necə səsləndiyinə baxaq:

⁵⁵Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 112.

⁵⁶M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958, s. 121.

⁵⁷Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 188.

*Öylə atəşlənüb ol sineyi-suzanım kim,
Diri olduğca libasım yanar, ölsəm kəfənim.*⁵⁸

Nigarinin bu misralarını oxududuqca istər-istəməz mürşidi Şeyx İsmayıl Şirvaninin onun haqqında dediyi sözləri yada düşür: “Mir Həmzə eşqi-ilahi ilə məhvi-vücuda etmişdir. Onun mürşidi eşqdir”.⁵⁹

Yuxarıda Nigarinin Füzulinin bir neçə qəzəlini təxmis etdiyini demişdik. Ümumən Füzuli qəzəllərinə, orta yüzillərdən başlayaraq, bir çox şairlər tərəfindən təxmislər yazılması bəllidir. Bütün bu təxmislərin hamısının uğurlu, yəni Füzuli poeziyasına layiq səviyyədə alındığını iddia etmək insafsızlıq olardı. Ancaq həqiqət nəminə deməliyik ki, Nigarinin qələmindən çıxmış təxmislər öz bitkinliyi və dolğunluğu, məna və məzmun zənginliyi ilə yadda qalır. Məsələn:

*Ey peyapey oynadub at, gərmi-meydan eyləyən,
Ey çəküb tiği-sitəm, qəsdi-şirin can eyləyən,
Ey çəküb səflər, kəsüb başlar, xunəfşan eyləyən,
Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi-cövlan eyləyən,
Hər tərəf cövlan edib döndükə yüz qan eyləyən.*⁶⁰

Göründüyü kimi, seçdiyimiz beytə artırılan yeni misralar Füzuli misralarından kəskin fərqlənmir, onlarla üzvi surətdə qaynayıb-qarışır, məna və məzmunca birlik və bütövlük qazanır. Biz bu uyğunluq, bütövlük və harmoniyanı Nigarinin yazdığı başqa təxmislərdə də müşahidə edə bilərik:

⁵⁸Yen Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 36.

⁵⁹Mir Hamza Nigarinin “Nigarnamə” mesnevisi. Hazırlayan: M.Mete Taşlıova. Çanakkale, 1998, s. 42.

⁶⁰Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 691.

*Ey Nigari, qan hirmanilə qanmış könlümü,
Xuni-bağrımla qızılgültək boyanmış könlümü,
Nari-həsərlə tamaşadan usanmış könlümü,
Ey Füzuli, daği-hicranilə yanmış könlümü
Laləzar açsaydı, seyri-laləzar etməzmidim?*⁶¹

Son olaraq, demək istəyirik ki, Mir Həmzə Nigarinin Füzulinin bu və ya başqa şəkildə təsiri hiss olunan misralarını göstərməli olsaq, onda onun divanındakı bütün qəzəllərdən hər hansı bir misra, yaxud beyti misal gətirmək məcburiyyətində qalarıq.

Onu da deməliyik ki, Füzulinin sufi-irfani görüşlərinin daha çox əks olunduğu “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin adı Nigarinin bir qəzəlində xüsusi hörmətlə çəkilir:

*Cünunumdur bənim, ey büt, sənin ani-üzarındır,
Füzuli hər nə yazmış nameyi-Məcnunü Leyladə.*⁶²

Ümumən götürsək, fərqli ictimai-siyasi dövr və tarixi-coğrafi bölgədə yaşamasına, fərqli məzhəb-təriqət yolçusu olmasına baxmayaraq, Seyid Nigarinin az qala bütün qəzəllərində Füzuli poetikasının bu və ya başqa şəkildə təsirini, yaxud izlərini görmək mümkündür.

(Məqalənin tezisləri 20-22.10.2014-cü il tarixdə Bakı-Qazaxda keçirilən II Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumunun Özet Kitabında nəşr olunmuşdur: Bakı: 2014, s. 22-23).

⁶¹Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan...Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 696.

⁶²Yenə orada, s. 482.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Həmzə Seyid Nigari. Divan. Tərtibçi, mətni transfoneliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön söz, lüğət, qeyd və izahların müəllifi: N. Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
2. Fəridun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II c. Bakı: Elm, 1981.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I c. Bakı: Elm, 1958.
4. Mir Həmzə Nigarinin “Nigarnamə” mesnevisi. Hazırlayan: M.Metə Taşlıova. Çanakkale, 1998.
5. Divani-Seyyid Nigari. Hazırlayan: Doç. Dr. A.Azmi Bilgin. İstanbul, 2003.

NATƏVANIN FÜZULİYƏ BİR NƏZİRƏSİ HAQQINDA

Demək olar ki, hələ XVI yüzilin ortalarından başlayaraq dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin ayrı-ayrı qəzəl və başqa əsərlərinə bir çox sənətkarlar tərəfindən nəzirələr yazılmağa başlanmışdır. Ölümündən sonra gündən-günə şöhrəti artan Füzuli əsərlərinin əlyazmaları yayıldıqca, çox görkəmli şairlər bu əsərlərin təsiri altına düşür, onların cazibə dairəsindən çıxma bilmirdilər. Füzuli divanları əllərindən düşməyən şairlər nə qədər güclü və orijinal şeirlər, qəzəllər yazmağa çalışsalar da, istər-istəməz Füzulinin bədii obraz və poetik fiqurlarından yararlanır, bu ilahi məhəbbət və bəşəri kədər poeziyasının “tilsimindən” qurtara bilmirdilər.

M.F.Axundzadənin ilk dəfə haqsız və çox kəskin tənqidinə¹ baxmayaraq, bütün XIX əsr, hətta XX yüzilin başlarında da da ədəbiyyatımız Füzuli təsirindən çıxma bilməmiş, C.Cabbarlının dediyi kimi, altında qalıb əzildiyi Füzuli dühasının başına fırlanmaqda davam etmişdir.² Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bu şairlərin bəziləri həqiqətən çox istedadlı və dövrünün çox tanınmış ziyalı şəxsiyyətləri olmuşlar. Sadəcə olaraq, nəhəng və əzəmətli Füzuli dühası onlara yeni bir cığır açmağa, yaxud başqa bir yolla getməyə imkan verməmiş, onları məhəbbət və kədərdən yoğrulmuş ölməz poeziyası ilə qidalandırmış, öz ardınca getməyə məcbur etmişdir. Beş yüzillik Füzuli tilsimi və Füzuli təsiri ilə yazıb-yaradan şairlərdən bəziləri bu tilsim-

¹M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı: Elm, 1988, s. 180-181.

²C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı, 2005, s. 237-238.

dən az-çox yaxa qurtarmaq üçün Füzuli qəzəllərinə yazdıqları nəzirələrdə mümkün qədər dahi şairin işlətdiyi qafiyyə və vəzn, eləcə də təşbih və məcaz sistemində bəzi dəyişikliklər etməklə sanki öz düha və orijinallıqlarını göstərməyə çalışırdılar. Bununla da bütünlüklə Füzuli cazibəsində dolanan çoxlu sayda başqa şairlərdən fərqlənir, dövrünün alim və təzki-rəçilərinin diqqətini çəkir, özünə məxsus şair kimi tarixin yaddaşında qalırdılar.

XIX yüzildə – Azərbaycanın keşməkeşli bir dövründə yaşayıb-yaratmış xanım-xatun şairəmiz Xurşidbanu Natəvan məhz bu kimi özünəməxsus və orijinal sənətkarlıq özəlliklə-riylə seçilir. Füzuli qəzəllərinə yazdığı bir çox nəzirə qəzəllərlə yanaşı, Natəvan Füzuli divanında olmayan rədif və qafiyələrlə süslənmiş orijinal qəzəllər də yazmış, özünəməxsus bir cığır açmışdır. Ədəbi aləmdə “Xan qızı” kimi tanınan Xurşidbanunun “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Gülün”, “Ey dust”, “Pərvanə”, “Ağlaram”, “Gətirir”, “Çəkmiş mægər”, “Getmə”, “Sənsiz”, “Əfsus”, “Ölürəm”, “Xudahafiz”, “Ne-çin gəlməz”, “Ağlar”, “Bülbül” və b. orijinal qəzəl və şeirləri çox geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur. Təsadüf deyil ki, bu şeirlərin çoxu hələ onun öz sağlığında dövrünün bir çox şairləri tərəfindən tənzir edilmiş, bir-birindən maraqlı nəzirə və bənzətmələr meydana çıxmışdır. Natəvanın nurlu və xeyirxah şəxsiyyəti nəinki Qarabağ, hətta Şirvan, Şəki, Qazax, Gəncə şairlərinin ilham mənbəyi olmuş, Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi tanınmış şair və ədiblər ona böyük hörmətlə yanaşmış, “Qafqasyanın yeganə bir şairəsinə”¹ mənzum məktub, mədh və qəzəllərinə nəzirələr yazmışlar.

¹Ə.Müzənnib. Natəvan Xurşidbanu (nəşrə hazırlayan: filologiya üzrə elmlər doktoru P.Kərimov). Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 117.

Natəvanın xeyriyyəçilik və mesenatlığı haqqında dolaşan söz-söhbətlər bəllidir. Təkcə Şuşa qalası kimi əlçatmaz bir yerə yüz minlərlə pul xərcləyib təmiz bulaq suyu çəkdiyini desək, bəs edər. “..Xurşidbikə cənablarının asari-cəmilələrindən birisi də Şuşa qalasına ətraf bulaqlardan külli xərclər töküüb su çıxartmaq olubdur”.¹ Bu, əfsanəvi Fərhadın sevdiyi Şirin üçün Bisütun dağını yarıb süd arxı çəkdirməsinə bənzəyir. Bundan başqa, Araz çayını Mil düzünə gətirib çıxarmaq və suvarmada istifadə etmək də Xan qızını düşündürmüş, hətta çoxlu pul sərf edərək suyu o zamankı Ağcabədi kəndinə qədər gətirmişdi. Ancaq sonradan ailəsi içərisində baş verən ixtilafa, söz-söhbətə görə bu işi başa çatdırıb bilməmişdir.² Gəlin, görək hələ 1904-cü ildə Orenburqda nəşr edilmiş “Məşhur xatunlar” adlı kitabında “Şura” məcmuəsinin müdiri Rzaəddin bu barədə nə yazırdı: “Natəvan Qafqasiyada, Qarabağda son hakim olan Mehdiqulu xan bin İbrahim xanın qızıdır... Zirək, aqilə olub türki, farsı, həm ərəbi bilir, əksər ömrünü mütalibə ilə keçirirdi. Həm təbiəti-şeyriyyəsi vardı. Ağızlarda bir xeyli əsəri qalmışdır. Füqarəyə mərhəmətli olub ümumun faydası üçün mal sərf etməkdən ləzzətlənirdi. Üç yüz min rus axçası sərf edərək Şuşa (Qarabağ) şəhrinə çeşmə qayırırdı daimi su gətirtmişdir. İslam knyaginyalarına ibrət”!³

Fitrətən istedadlı bir insan olan Xurşidbanunun həm də rəssamlıq məharəti və toxuma sənətində incə əl qabiliyyəti də varmış. Onun bəzi qəzəllərini yazdığı “Gül dəftəri” albomuna çəkdiyi çox nəfis, zərif gül və təbiət təsvirləri, eləcə də

¹F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 1981, s. 153.

²Ə.Müzənnib. Natəvan Xurşidbanu...s. 50.

³Yenə orada, s. 57.

öz əlləri ilə toxuduğu bəzi qadın üst geyimləri indi də baxanların qəlbini rıqqərə gətirir.

Natəvanın qudurmuş it tutan və ilan vuran adamları təbii yolla – müxtəlif gül-çiçəklərdən və cücülərdən özünün hazırladığı məhlulla müalicə etməsi də bəzi çağdaşlarının xatirələrində göstərilir.¹

X.Natəvanın o zamankı Qarabağ və ümumən Qafqazın bütün şair və ədibləri arasında nüfuz və hörmətini göstərən başqa bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər. XIX yüzilin II yarısında Azərbaycanda mövcud olan ədəbi məclislər arasındakı şəirləşmələrdə əsasən Natəvanın münisifliyi keçər, onun rəyi hamı tərəfindən sözsüz qəbul olunarmış. “Qafqasiya şairləri arasında böylə yazışma həddən artıqdır. Füzulinin

*Təriqi-fəqr tutsam, təb`təbe, nəfs ram olmaz,
Qina qılsam tələb, əsbabi-cəmiyyəti təmam olmaz.*

və

*Səbadən gül üzündə sünbüli-pürpiçü tab oynar,
Sanasan pər açıb, gülşəndə bir mişkin qürab oynar. –*

mətləli qəzəllərinə müsabiqə ilə yüzlərcə nəzirə yazılmışdır. Bu nəzirələrdən yalnız Qarabağ və Şirvan şairləri tərəfindən yazılan nəzirələrin iyirmisi Natəvanın nəzəri-təsvibinə təqdim olunmuşdur”.² Elə həmin müəllifin başqa bir yerdə yazdığı kimi, bu nəzirələr toplanaraq Natəvanın hüsuruna göndərilər, qəzəllərdən hansının daha sənətkaranə yazıldığı

¹Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz. Tərtib edən: M.Çəmənli. Bakı: Təhsil, 2012, s. 27.

²Ə.Müzənnib. Natəvan Xurşidbanu...Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 116.

ondan soruşularmış. Onun fikri və rəyi hamılıqla qəbul edilərmiş. “...Çünki Natəvan ərəbcə bədayeyi-ədəbiyyəni mükəmməl surətdə təhsil və təhlil etmiş bir şairə idi. Deyilənə görə, ədəbi məlumatı şeirindən qat-qat qüvvətli idi”.¹

Bizim fikrimizcə, elə buna görə də Natəvan dövrünün bir çox şairlərindən fərqli olaraq, Füzuli qəzəllərinə yazdığı nəzirlərdə bacardığıca sərbəst və müstəqil hərəkət etmiş, başdan-başa Füzuli təsirinə düşməmiş, Füzulinin poetik obraz və bənzətmələrinin tam əsiri olmamışdır. “Estetik məzmunla yüksək sənətkarlığın vəhdət təşkil etdiyi Natəvan yaradıcılığında” bəşəri duyğular, dərin humanizm, insanpərvərlik ideyaları, qadın lətafət və zərifliyi özünəməxsus bədii incəliklə ifadə olunur.² Orijinal bənzətmələr, canlı xitab-müraciətlər, bədii suallar və təkrirlər, eləcə də daxili qafiyələrlə süslənmiş Natəvan şeirləri asan oxunur, dərin təsir buraxır və uzun müddət yadda qalır. Məsələn, folklor və klassik irsdən ustalıqla bəhrələnmənin tipik nümunələri olan “Neçin gəlməz” rədifli və “Bilən bu dərdimi yoxdur...” sözləriylə başlayan qəzəlləri bu baxımdan diqqəti çəkir. Özünəməxsus bədii sual, xitab və nidaların işləndiyi bu qəzəllərdə lirik qəhrəmanın hiss və duyğuları canlı, təbii və səmimi bir şəkildə təsvir edilir, onun fərdi yaşantıları oxucunu daima öz təsiri altında saxlayır.

*Qoyubdur intizarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?
Həmişə ahü zarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

¹Ə.Müzniib. Natəvan Xurşidbanu...Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 47.

²Z.Əsgərli. X.Natəvan. //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2011, s. 541.

*Üzüldüm karivanımdan, əl üzdim xanimanımdan,
Fələk incir fəğanımdan, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*¹

İlk andaca Füzulinin eyni vəznli məşhur “Məni candan usandırdı...” qəzəlini xatırladan bu incə və təsirli qəzəl çoxdan Natəvanın öz adı ilə möhürlənmiş, musiqi məclislərinin bəzəyi, xanəndələrin dilinin əzbəri olmuşdur.

*Bilən bu dərdimi yoxdur bu halətdə, bu halətdə,
Tutubdur könlümü möhnət bu firqətdə, bu firqətdə.
...Gedibdir taqətim dizdən, tükənmiş nur həm gözdən,
Neçin ülfət kəsib bizdən bu qürbətə, bu qürbətə?*²

Doğrudan da ən zərif və incə duyğuları, nazik mətləbləri çeşidli emosiya və poetik coşqu ilə dilə gətirən bu misilsiz şeirləri ümumən XIX əsr Azərbaycan lirikasının ən dəyərli örnəklərindən saymaq olar. Bu qəzəlləri diqqətlə oxuyan oxucu təsdiq edir ki, həqiqətən, “ifadə yığcamlığı, fikir əlvanlığı və məna dərinliyi Natəvan sənətkarlığının başlıca səciyyəsinə təyin edir”.³

X.Natəvanın oğlu Mir Abbasın ölümü və başqa bir oğlu Mehdiqulu xanın uzaqlarda yaşamaq məcburiyyətində qalması ilə bağlı yazdığı yanıqlı mərsiyə və qəzəllər də olduqca təsirli və emosionaldır. Bu qəzəllər şairəni yaxından və uzaqdan tanıyan çağdaş şairlərə o qədər güclü təsir etmişdir ki, onlar da bu şeirlərə uyğun cavab-nəzirələr yazmışlar. Saf

¹Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz. Tərtib edən: M.Çəmənli. Bakı: Təhsil, 2012, s. 67.

²Yenə orada, s. 68.

³B.Məmmədov. Xurşidbanu Natəvan. Bakı: 1983, s. 143.

qəlbli şairə-ananın səmimi və incə duyğularını əks etdirən bu şeirlərə Qarabağ şairlərindən M.R.Fəna, M.S.Piran, M.M.Nəvvab, Katib və başqaları, Şamaxıdan S.Ə.Şirvani, Bixud, Bakıdan Vəhdəti, Dilxun, Müniri, Qubadan Xəyali, Nuxadan Nakam həmin şerlərə nəzirə yazaraq müəllifinə təsəlli və təskinlik vermişlər. Bu şerlərin forma və məzmun özəlliklərindən, özünəməxsus lirik-romantik ovqatından danışan prof. Z.Əsgərli yazır: “Natəvanın yaradıcılığı ilə XIX əsr Azərbaycan şeirinin lirik qəhrəmanı bədii struktur baxımından daha da zənginləşir; bu tərkibə əvvəlki aşiq və məşuqə surətlərindən fərqlənən tamam yeni bir insan – dərqli, kədərli ana surəti daxil olur... Romantik hiss və duyğularla yaşayan, səmimi və odlu məhəbbətlə sevən, lakin əli məşuqəsinə çatmayan aşiq kimi ana surəti də kədərli və dərldir... Aşiqi sevgilisinin, ananı isə dünyadan cavan köçmüş övladının ayrılığı yandırır. Onun sinəsinə çalın-çarpaz bir oğul dağı çəkilməmişdir ki, yarası gecə-gündüz göynəyib sızıldayaraq ana qəlbinin fəryadına çevrilir...Bu şeirlərin hər misrasında müsibət içində olan ananın nakam qəlbi çırpınır”.¹

Natəvan ədəbi şəxsiyyətinin başqa bir tərəfi haqqında da danışmalıyıq. Bu, onun Azərbaycanda ilk dəfə “Məclisi-üns” adlı ədəbi məclis yaratması, bir çox Qarabağ şairlərini ətrafına yığaraq bədii yaradıcılığa ruhlandırması, bununla da başqa bölgələrdə yaşayıb-yaradan şairlərə örnək və istiqamət verməsi, ədəbi həyatı canlandırmasıdır. Ə.Müznib yuxarıda haqqında danışdığımız kitabında bu barədə yazır: “Natəvanın gərək şairliyi və gərəksə ədəbiyyat sahəsində ciddiyyətə çalışması küncdə-bucaqda qalan Qarabağ şairlərinin və əsər-

¹Z.Əsgərli. X.Natəvan. //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2011, s. 536.

lərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Vaqif dövrü kibi Natəvan dövrü də **erməni Nersesovlar əlində qalmamaq üçün** ədəbiyyat sarayına topladığı şairlərdə ədəbi zövq yaratdığı kibi, müəlliflik ruhu da vücuda gətirmişdir”. Maraqlıdır ki, bu misraların müəllifi Müznib ölkəmizdə “Riyan-zül-aşiqin” və “Təzkireyi-Nəvvab” kimi dəyərli təzkirələrin “aləmi-mətbuata çıxmasını və Qarabağ şairlərindən yüzlərcə qəzəl, qəsidə və sair mənzumələrin qalmasını da Natəvanın dəyərli təşəbbüslərinin münəvvər nəticəsi” hesab edir.¹

Biz bu məqaləmizdə əsasən Natəvanın Füzulinin məşhur

*Bağə girdim, səri-kuyin anıb əfğan etdim,
Gül görüb yadın ilə çaki-giriban etdim.²*

beytiylə başlayan qəzəlinə yazdığı bir nəzirə qəzəl haqqında danışmaq istəyirik. Öncə onu deməliyik ki, Füzulinin bu qəzəli yaradıcılığında özəl yer tutan azsaylı vahid süjetli qəzəllərdən biri kimi diqqəti çəkir. Çünku burada bütün qəzəl boyu bir gül bağçasından danışılır. Daha doğrusu, güllü-çiçəkli bir bağa girən, çeşidli gülləri görüb seyr edən aşiqin şadlanmaq əvəzinə, daha da kədərlənməsi, öz sevgilisini anaraq əzab çəkməsi, dərdə-qəmə qərq olması təsvir edilmişdir. Axı niyə? – Ona görə ki, bu gözəl bağ sevgili küçəsini, məhəlləsini xatırladır, bağda ilk öncə gördüyü qızılgül sevgilisinin özünü-üzünü yada salır. Bağcanı görüb məşuqəsinin məhəlləsini xatırlayan aşiq ağlayıb-sızlayır, elə

¹Ə.Müznib. Natəvan Xurşidbanu...Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 47.

²M.Füzuli. Əsərləri (tərtib edən və redaktor: akad. H.Araslı). 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 247.

həmin qızılgül kimi də yaxasını dartıb cırır, baş-gözünü yolub tökür.

*Baxuban nərgisə əyyar gözüün qıldım yad,
Nərgisi naləvü əfganımə heyran etdim.¹*

İkinci beytdə aşiqin gözü nərgizə sataşır, o anda da öz istəklisinin fitnəkar gözləri yadına düşür və bu gözlərin ayrılığına dözməyib nalə çəkir. Bayaqdan yarıməst, sərxoş gözlər, nazlı baxışlarla aşiqi süzən nərgiz bu ah-nalədən diksinib oyanır, yəni xumarlıqdan-məstlikdən silkinib ayılır, gözlərini geniş açıb aşıqə təəccüblə baxır, bu sevgiyə heyran qalır.

Bağda gəzən aşiq birdən laləni və onun hələ açılmamış qönçəsini görür, dərdi bir az da təzələnir. Bağrı yanıq, sinəsi dağlı lalə və düyməsi şairə öz qəlbindəki, ümumən canındakı çoxlu yaraları, dırnaqlarıyla bu yaraların qaysağını qopartmasını yadına salır və bir daha kövrəlir. Burada Füzuli bir neçə rəng və çalarlarından ustalıqla yararlanmış, yaşıl bağda, göy çəməndə qırmızı lalə, onun sinəsindəki qara xal, ala-ağ-boz və b. rənglərin də bir beytdə işlənməsi ayrıca bir gözəllik yaradır. Qısaca, yaşıl bağdakı qırmızı lalə və qönçəsi deyil, mənim qaysağını qopardığım qanlı yaralarım, dağ yerlərimdir ki, ağ-boz parçaya (tənzif-cuna) büküb yaşıllıqda, göy-yaşıl rəngli geyimdə gizləmişəm.

*Güli-tər üzrə düşən şəbnəmə düşdü nəzərim,
Gözümü şövqi-cəmalında dürəfşən etdim.²*

¹M.Füzuli. Əsərləri (tərtib edəni və redaktoru: akad. H.Araslı). 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958, s. 247.

²M.Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 247.

Təzə açılmış gülün üstündəki şəh damcılarını görən aşiqin dərdi yenə təzələnir, öz gözəlinin parlaq üzünün şöv-qünü, günəş kimi işıq saçmasını xatırlayır, gözləri qamaşır, ayrılıq-həsrət yaşları tökür. Təzə gül üstündə bərq vuran şəbnəm-şəh damcıları kimi, o da gözəl üzdən qamaşan gözlərindən dürrələr-inci kimi yaşlar axıdır.

*Bərgi-gül sanma ki, xunabə tökən dəmdə gözüm,
Neçə yaprağa cigər qanı silib qan etdim.¹*

Bağda gördüyü gül yarpaqlarına adi gözlə baxa bilmir, sadəcə yarpaq kimi görmür. Gözlərindən qanlı yaş tökərkən neçə-neçə yarpağa silib qana boyadığını anır, bütün gül yarpaqlarının öz ciyər qanından boyanmış-rəng almış olmasını düşünür, təsəvvür edir. Doğrudan da gözlərindən qan gələn adam hara baxsa, oranı qırmızı, qan rəngində görər.

*Görəcək sünbülü, andım şikəni-kakülünü,
Sünbülü giryəvü ahımla pərişan etdim.²*

Sünbülü görcək məşuqənin qıvrım saçlarını yada salır, burum-burum sünbülü qıvrım saçların həsrətindən çəkdiyi ah-naləsiylə pərişan edir. Hamar, ütülü və nizamlı sünbül buğumları aşiqin ah-naləsindən pozulub-dağılır, elə pərişan saçlara bənzər olur. Sünbül-saç-ah. Hər üçü aşağıdan yuxarıya qıvrıla-burula qalxır, böyüyür, inkişaf edir. Sünbüllə saç – maddi, real nəsnələr, ah isə – yaralı aşiqin ciyərlərindən çıxıb gələn odlu inilti-sızıltılar, mücərrəd-mənəvi əlamətlər.

¹M.Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 247.

²Yenə orada.

*Ey Füzuli, rəvişi-əql məlul etdi məni,
Səhv qıldım ki, cünun dərdinə dərman etdim.¹*

Sonda gül-çiçəkli bağçadan üz çevirib özünə müraciət edən şair yekun qənaətlərini bildirir; bütün qəzəl boyu bağ gəzintisinə çıxdığına görə peşman olan, özünü qınayan aşiq sonda daha böyük bir peşmançılığını dilə gətirir. Bu, ağılın diqtəsinə qulaq asıb cünunluq dərdinə, yəni aşıqlıq mərazinə dərman etdirməsidir. O, bu səhvindən bərk peşmançılıq hissi keçirir.

İlk baxışda görünməsə də, son-məqtə beytlə bütün başqa beytlər arasında məntiqi bir ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Bağda hara baxsa, nəyi görsə məşuqunu andıran, onu yada salan aşiq gəzməyə çıxdığına görə təəssüf edir, özünü danlayır. Son beytdə isə özünün ümumi, daha böyük bir səhvini xatırlayıb, peşmançılıq keçirir... Doğrudan da, ağıllı adamlar bağ gəzintisinə çıxar, fəsil dəyişməsinə duyar-görər, yazın gəlişinə sevinər. Dəlinin-məcnunun bağda nə işi var, onun yeri dağlar, səhrələr, təbiət qoynudur. Bax, Füzuli özünü buna görə qınayır, dağda-səhrada olmadığından yanıb-yaxılır.

Xurşidbanu Natəvan Füzulinin dörd bölümlü qısa incə rəməldə (Fə'ilAtün-fə'ilAtün-fə'ilAtün-fə'ilün) qələmə aldığı məhz bu cür tam süjetli, bitkin məzmunlu bir qəzəlinə nəzirə yazmağa cəsarət etmiş, sanki Füzuli şeirliyyətinə heyranlığını bir daha bildirmək istəmişdir. Təbiidir ki, o, fərqli yolla getmiş, vahid süjet-məzmun xəttini bir kənara qoymuş, sadəcə lirik aşiqanə duyğularını kağıza köçürməklə kifayətlənmişdir. Ancaq insafla deməliyik ki, Füzuli eşqinə layiq

¹M.Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 247.

eşqlə, Füzuli sənətinə uyğun bir sənət və istedad möcüzəsi göstərmişdir.

Öncə onu deyim ki, mən bu qəzəli, Natəvanın başqa qəzəlləri kimi, çox qabaqlar – tələbəlik illərində oxusam da, diqqətə almamış, yaxından nəzər yetirməmişdim. Yalnız sonralar, rəhmətlik ustad xanəndəməiz Yaqub Məmmədovun şirin və yanıqlı səsiylə oxuduğu “Çahargah” muğamını dinləyəndən sonra bu qəzələ bir də diqqət yetirdim, tapıb yənidən oxudum. Və bu qənaətə gəldim ki, burada məhz Füzuli sevgisi, Füzuli yağısı olduğu üçün bu qədər lirik-emosional, bu qədər incə və təsirli bir qəzəl alınmışdır.

*Dilbərə dərdi-dilimdən belə ünvan etdim,
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.¹*

misraları ilə başlayan qəzəl ən incə duyğuları, ən səmimi hissləri dilə gətirir, bir anda oxucunu saf, fədakar aşiqin nakam eşq həyəcanlarına kökləyir. Eynən Füzuli sevgisi və Füzuli kədərinə bənzədiyi, onun birbaşa təsiri altında yazıldığı üçün sonrakı beytdə deyilir:

*Mümkün olmaz mənə vəslin, bilirəm, həşrə kimi,
Ol səbəb məskənimə kuhü biyaban etdim.²*

Natəvanın fədakar və nakam məhəbbəti tərənnüm edən başqa qəzəlləri olsa da, məhz haqqında danışdığımız qəzəlin daha çox Füzuli kədəri və sevgisiylə yoğrulduğunu deyə bilərik. Füzuli ən fədakar eşq fədaisi Məcnunla özünü

¹Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz...Bakı: Təhsil, 2012, s. 34.

²Yenə orada.

tez-tez müqayisə edir və, təbiidir ki, özünü ondan üstün sayır. Natəvanın yuxarıda verdiyimiz beytdə də vüsala heç bir ümidi qalmayan vəfalı aşiqin Məcnun kimi dağ və səhralarda məskən tutmasından danışılır.

O biri beytdə isə Füzuli qəzəllərində tez-tez qarşılaşdığımız “eşq sultanı” görünür, onun aşiqin qətlinə fərman gətirməsindən söz açılır:

*Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, taəti-fərman etdim.¹*

Bu fikrin məntiqi davamı olaraq sonrakı beytdə yenə vəfalı aşiqin tərəddüd etmədən özünü qurban verdiyi, başını sevgilinin ayaqları altına qoyduğu bildirilir.

Bundan sonrakı beytdə hər şeyindən keçmiş fədakar aşiq gözlənilmədən üzünü təbibə tutur və ona cavabı onsuz da tapılmayacaq belə bir qəliz sual verir:

*Ya təbib adını tərki eylə, təbabət etmə!
Ya mənim dərdimi tap, gör niyə tüğyan etdim?²*

Bu sətirləri yazarkən misilsiz muğam ustası Y.Məmmədovun bu yerdə beytin ümumi ahənginə uyğun bir az zil səslə vurduğu bənzərsiz zəngulə indi də qulaqlarımda cingildəyir, əks-səda verir. Sanki təbibin dərdinə əlac tapa bilməyəcəyini qabaqcadan duyan aşiq ümitsiz halda bu dəfə Allaha üz tutur, bu dünyada dərd bilib, dərman edən bir kimsənin olmadığına inanmaq istəmədiyini dilə gətirir. Belə

¹Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz...Bakı: Təhsil, 2012, s. 34.

²Yenə orada.

haqsızlığa, ədalətsizliyə inanmasa da, öz qanı ilə eşq dərdinə dərman etdiyini, özünü könüllü qurban verdiyini bir daha vurğulayır. Yeri gəlmişkən, Y.Məmmədovun, bir az aşağı pərdədə aşiqin tam ümitsizliyini göstərən bu misraları yamıqlı səsle oxu məharətini burada da ayrıca qeyd etməliyik:

*Yoxdu bir kimsə məgər dərdimi bilsin, ya Rəb!
Ki, mən öz qanım ilə dərdimə dərman etdim.¹*

Maraqlıdır ki, bundan sonrakı beytdə əli hər yerdən üzülən aşiq bir də öz sevgilisinə tərəf çevrilir, ona üz tutur, sanki ondan başqa bir ümid yeri olmadığını gösrərmək üçün öz çıxılmaz vəziyyətini bir də ona açır; göz yaşının dünyanı tutduğunu, əfsanəvi Nuh tufanı kimi dünyanı qərq etdiyini bildirir.

*Dərdi-hicrində gözüüm yaşı tutub dünyanı,
Nuh tufanı kimi gör ki, nə tufan etdim.²*

Onu deyim ki, bu da Füzulidən gəlmə, Füzuli poeziyasından su içmiş misilsiz bir bənzətmə-təşbih örnəyidir. Nakam və fədakar aşiqin göz yaşları haqsızlıq və ədalətsizlikdən törəmiş Nuh tufanı ilə tutuşdurulur, məzlum və kimsəsizlərin göz yaşlarının Nuh tufanından da qorxulu olması xəbərdarlığı edilir.

*Natəvan, etmədi ol səngdilə naləm əsər,
Gecə-gündüz nə qədər naləvü əfgan etdim.³*

¹Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz...Bakı: Təhsil, 2012, s. 34.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

Göründüyü kimi, son beytdə şair üçüncü şəxs kimi özünə müraciət edir, insafsız və rəhmsiz məşuqundan bir daha gileylənir; ayrılıq qəmindən könlü viran, məskəni kuhü biyaban olan, eşq sultanının qətl fərmanından belə boyun qaçırmayan, göz yaşlarıyla Nuh tufanı qoparan vəfalı aşıq gecə-gündüz etdiyi nalə və əfganın təsirsiz qaldığını, daşürəkli sevgilisinə heç cür təsir etmədiyini bildirir. Bundan dərin təəssüf hissi keçirən aşıq sanki öz eşqi və taleylə biryolluq barışmalı olur.

Bir daha qeyd edirik ki, Natəvan yaradıcılığında özəl yer tutan, dərqli şairənin ürək qanı ilə yazılmış, Füzuli qələmi və üslubuna layiq bənzətmə və məcazlarla zəngin bu qəzəl ölməz xanəndəміz Yaqub Məmmədovun “Çahargah”ında gözəl və şaqraq zəngülələriylə süslənərək dinləyicini valeh edir, sanki adamın əlindən tutub sirli-soraqlı başqa bir dünyaya aparır.

(Məqalə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri” toplusunun 7-ci sayında nəşr edilmişdir: Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 355-362).

ƏDƏBİYYAT

1. Xurşidbanu Natəvan. Neçin gəlməz. Tərtib edən: M.Çəmənli. Bakı: Təhsil, 2012.
2. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.
3. M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı: Elm, 1988.
4. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Ə.Müzni. Natəvan Xurşidbanu. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
6. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 1981.

7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2011.
8. B.Məmmədov. Xurşidbanu Natəvan. Bakı: Gənclik, 1983.
9. Poetik məclislər (Toplayanı və tərtib edəni: N.Qarayev). Bakı: Yazıçı, 1987.
10. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.

SÜRURİNİN BİR QƏZƏLİ HAQQINDA

XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olan şairlərdən biri də Süruridir. Onun haqqında az-çox bioqrafik məlumatı Osmanlı müəllifləri Səhi bəy, Qəstəmonulu Lətif, Həsən Çələbi, Aşiq Çələbi və başqalarının təzkirələrindən almaq mümkündür. Süruri hürufiliyin pərəstişkarlarından olmuş, əsərlərində hürufi ideyalarını təbliğ etmiş, Anadoluda Nəsimi ənənələrinin davamçısı kimi tanınmışdır.

Onu da deməliyik ki, XVI yüzildə “Süruri” təxəllüslü bir neçə şair olduğundan, bəzən onların əsərləri və barələrində verilən məlumatlar bir-birinə qarışdırılmışdır. Osmanlı müəllifi Səhi bəy 1538-ci ildə yazdığı “Həşt behişt” adlı təzkirəsində Azərbaycan əsilli Sürurunin “Sultan Səlim dövründə, Şah İsmayıl vəqtində fövt olduğunu” bildirir, yəni onun yaşayıb-yaratdığı dövr barədə az-çox təxmini məlumat verir.¹

Başqa bir Osmanlı təzkirəçisi Lətif 1546-cı ildə tamamladığı təzkirəsində “Süruriyi-şərqi” adlandırdığı sənətkarın “Ta müənbər kakilin xurşidə salmışdır kəmənd” misrası ilə başlayan məşhur qəzəlinin səhvən Sultan Səlimə aid edildiyini göstərir.² Yeri gəlmişkən, Lətif öz təzkirəsində şairimizin “Tək” rədifli qəzəlinə özünün yazdığı nəzirəsini də vermişdir. Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi və b. təzkirəçilər də Sürurunin həyatından danışarkən buna bənzər fikirləri təkrar

¹Səhi beg. Tezkire. Həşt behişt. İstanbul, 1980, s. 185.

²Latifi. Tezkireyi-Latifi. İstanbul: Der-saadat, 1314. s. 186.

edir,yəni onun Əcəm diyarından gəldiyini və I Sultan Səlim zamanında dünyasını dəyişdiyini deməkdə birləşirlər.

Tanınmış türk ailimi İ.Hikmət 1928-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Süruri barəsində təzkirələrdə verilmiş məlumatları nəzərdən keçirərək, onu XV-XVI yüzillərdə yaşamış, özünəməxsus üslub və istedadla malik, mükəmməl divan müəllifi olan bir şair kimi səciyyələndirir. İ.Hikmət öz tədqiqatında **Lətifi, Şəm'i, Zati, Vəsfi, Rəvani, Məsihi, Nitqi** kimi Osmanlı şairlərinin onun bir qəzəlinə yazdıqları nəzirələri diqqətlə gözdən keçirir və Süruri qəzəlinin, həqiqətən, onlardan üstün olduğunu deyir.³

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, özəlliklə, akad. H.Araslının araşdırmalarında Süruridən Şah İsmayıl Xətayi dövrünün tanınmış sənətkarı, **Şahi, Qasimi, Matəmi, Tüfeyli və Həbib**i ilə yanaşı saraydakı ədəbi məclislərdə iştirak edən bir şair kimi bəhs olunur. H.Araslının fikrincə, XV əsrin sonu, XVI əsrin ilk rübündə yaşamış Süruri Nəsimi irsinin varisi kimi yazıb-yaratmış, hürufizm ideyaları uğrunda mübarizə aparmış, Fəzlullahı bir allah kimi tanıyıb təbliğ etmişdir. Təsədüf deyil ki, onun şeirləri Nəsimi şeirləriylə birlikdə AMEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanmaqdadır. Əsərlərində hürufiliyin bədii əksinə rast gəlinərsə də, məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzələrdə daha artıq uğur qazanması, hətta dahi Füzuliyə və daha bir çox müasirlərinə təsir edə bilən ustad bir sənətkar olması da ayrıca vurğulanır.⁴

³İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər. I c. Bakı: Azərnəşr, 1928, s. 259.

⁴H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgənənəşr, 1958, s. 58.

Şairin əldə olan əsərlərindən ona qədər qəzəli ilk dəfə türk alimi M.Erginin tərtib etdiyi antologiyada verilmişdir.⁵ Sürurunin həyat və yaradıcılığı haqqında prof. A.Musabəylinin tədqiqatlarında da bəzi maraqlı bilgilərlə qarşılaşırıq.⁶

Bütün tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirib bu qənaətə gəlmək olar ki, Səfəvilər sarayında yaşayıb-yaradan Sürurini I Sultan Səlim Təbrizi tutduqdan sonra başqa bir çox sənətkarlarla birgə Türkiyəyə aparmışdır. Onun türk şairlərinə güclü təsiri olmuş, Türkiyədə böyük nüfuz qazanmış və orada da vəfat etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixi və bəzi tədqiqatlardan bəlli olduğu kimi, M.Füzuli Sürurunin üç qəzəlinə nəzirə yazmışdır. Deməliyə ki, bu, hər sənətkara nəsib olan xoşbəxtlik deyildir. Görün, o dövrdə Sürurunin Azərbaycan və Osmanlı şairləri üzərində təsiri nə dərəcədə güclü olmuşdursa, Füzuli kimi incə ruhlu, tükü tükdən seçən, bəyənmədiyi şairin adını belə çəkməyən dahi sənətkar onun, nə az- nə çox, üç qəzəlinə nəzirə yazmışdır. Bilirik ki, Füzuli hər qəzəli xoşlamaz, hər şeirə nəzirə yazıb onu öz ölməz əsərləri sırasına daxil etməzdi. Demək, bu qəzəllərin ayrı-ayrılıqda bər birinin hansısa bənzərsiz özəllikləri onun diqqətini çəkmiş, həmin əsərlərə nəzirə yazaraq onları öz əsərləri içərisində əbədiləşdirmək istəmişdir. Bunlardan

*Ta müənbər kakilin xurşidə salmışdır kəmənd,
Bağlamışdır bounumu zənciri-zülfün bənd-bənd.*

və

⁵M.Ergin. Azeri türkcəsi. İstanbul, 1980, s. 309-310.

⁶A.Musayeva. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si. Bakı: Elm, 2007, s. 19-20.

*Könlümü zülfünlə çək zəncirə şeydalanmasun,
Sinəmi çək et ki, səndən özgə mə`valanmasun.*

mətləli qəzəllər yuxarıda sadaladığımız təzkirə və tədqiqatlardan başqa bəzi kitab və araşdırmalarda da yetərincə təhlil olunmuş, Füzulinin nəzər-diqqətini çəkməsinin səbəbləri haqqında az-çox məlumat verilmişdir.⁷

Fikrimizcə, “kəmənd, bənd-bənd, bülənd, dərđmənd, cayı-pənd” və b. sadə və mürəkkəb sözlərdən düzəlmiş özünəməxsus qafiyələr, bir misrada “allah-allah” nidasının işlənməsi, ümumən qəzəldəki fikir və xəyal zənginliyi və orijinal təşbeh-məcaz növləri birinci qəzəli fərqləndirən və başqa şairləri ona nəzirə yazmağa vadar edən səbəblər kimi qeyd olunmalıdır. İkinci qəzəldə isə “şeyda, mə`va, təməşə, mütərrə, şəhla, molla” kimi ərəb və fars sözlərinin II şəxsin təkində əmr şəklinin inkar formasında işlənərək, türk dilinin qrammatik qanunlarına tabe etdirilməsi ilk olaraq diqqəti çəkən məqamlardandır. Eyni zamanda, burada da I qəzəldəki kimi, cəsarətli bənzətmə və məcazlar üzərində qurulmuş ümumi məzmun və ideya oxucunu valeh edir. Ənənəvi təşbeh, epitet və başqa bədii təsvir vasitələrinin Süruri qəzəlinə başqa şairlərdəkindən az da olsa fərqli şəkildə işlənməsi isə ayrıca qeyd olunmalıdır. Şübhəsiz ki, məhz bu kimi orijinal və özünəməxsus xüsusiyyətləriylə hər iki qəzəl Füzulinin diqqətini çəkmiş və böyük şairin onlara nəzirə yazmasına səbəb olmuşdur. Təsadüf deyil ki, Süruri poeziyasını xarakterizə edən İ.Hikmət onu klassik Şərq ədəbiyyatının yüzlə-

⁷Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1960, s. 309-310; Ə.Səfərlı, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 351-352; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III c. Bakı: Elm, 2009, s. 276.

lərlə formalaşmış qəlib və klişeləri çərçivəsində təbii hiss və duyğularını ifadə edə bilən, hətta bu daşlaşmış forma-qəliblərə bəzi yeniliklər gətirən “qüvvətli və canlı bir şair” kimi təqdim edirdi. Şairin ifadəsində “çox coşğun olmasa da, bir rübabilik, bir hissilik” görən alim onun “klişə olan o təbirlərin, o istiarələrin içinə bir könül sıxışdırmağa, bir hiss gizlətməyə çalışdığını” ayrıca vurğulayırdı.⁸

Maraqlıdır ki, Füzulinin nəzirə yazdığı Sürurunin üçüncü qəzəli çox zaman tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmış, haqqında, demək olar ki, gərəyincə danışılmamışdır. Bir də təkrar edirik: Füzuli hər qəzələ nəzirə yazmazdı. Demək, bu qəzəlin də hansısa özünəməxsus tərəfləri, başqa qəzəllərdən seçilən orijinal özəllikləri olmalı idi. İlk baxışdan nəzəri cəlb etməyən bu özəllikləri görə bilmədiklərindən araşdırmaçılar yuxarıda qeyd etdiyimiz həmin iki qəzəldən ətraflı söz açsalar da, bu qəzəlin üstündən sükutla keçirlər. Bəs bu qəzəlin özünəməxsusluğu, Füzulinin diqqətini çəkən xarakterik orijinallığı nədədir? Bunun üçün rədif və qafiyələri ilə o qədər də fərqlənməyən qəzəli cadəcə daha diqqətlə oxumalı, iç-daxili məzmununa girməli və hər misra və beytlərdə şairin işlətdiyi söz-ifadələri diqqətlə nəzərdən keçirməliyik:

Bisütuni-qəmdə bərgi-laleyi-həmrayə bax!
Pərdehayi-dideyi-Fərhadi-qəmfərsayə bax!
Daməni-bərfi-baharilə nəzər qıl laləyə,
Pənbeyi-pürxuni-daği-sineyi-səhrayə bax!

⁸İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər. I cild, Bakı: Azərnəşr, 1928, s. 259.

*Göstərir kəhli-cəvahir höqqəsindən **lalələr**,
Ləli-tərdən sürmədani-nərgisi-şəhləyə bax!
Gör çəməndə **lalə** övraqın görəcək daği-qəm,
Filməsəl gögdə şəfəq içrə tutulmuş ayə bax!
Lalə övraqı çəməndə daği-eşq eylər nihan,
Nəfeyi-mişk üzrə çulğunmuş qızıl valayə bax!
Laləgun mey sunsa saqi saidi-siminilə,
Atəşi-inni-əna`illah yədi-beyzayə bax!
Ey Süruri, **laləzari**-ömrə yoxdur etibar,
Badeyi-gülrəng içüb bir surəti-zibayə bax!⁹*

Göründüyü kimi, qəzəlin başlıca özəlliyi hər beytin birinci misrasında “lalə” sözünün müxtəlif variantlarda və müxtəlif şəkillərdə işlənməsi və bu zaman baharın gəlişinin təsvir olunduğu şeirin ümumi məzmununa heç bir xələl gəlməməsidir. Məhz şairin qəzəlindəki bu zərgər dəqiqliyi tükü tükdən seçən Füzulinin nəzər-diqqətini çəkmiş, dahi sənətkar bu qəzələ nəzirə yazmaqla öz istedadlı sələfinin məharətini bir daha oxuculara xatırlatmaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq istəmişdir.

Füzulidə maraq doğuran Sürurunin bu qəzəli özünə-məxsus bədii təsvir və poetik fiqurlar, həmçinin orijinal dil-üslub özəllikləriylə də seçilir. İlk bahar mövsümünün obrazlı təsviriylə başlayan qəzəldə Bisütun daği və Fərhad yad edilir, bu fədakar eşq qəhrəmanının qanlı göz yaşlarından lalələrin qızılı rəngə boyanması təsvir olunur. Deməli, Füzuli bu qəzələ təsadüfən müraciət etməyib. İndiyədək tədqiqatçı-

⁹İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər. I c. Bakı: Azərnəşr, 1928, s. 264.

ların nəzər-diqqətini çəkməyən bu incəlik, fikrimizcə, Füzulinin diqqətini cəlb etmiş, görünür, elə bu səbəbdən də ona nəzirə yazmışdır. Məsələ burasındadır ki, qəzəlin hər beytində “lalə” sözü, yaxud bu sözün iştirakıyla yaradılmış “lalə övraqı”, “laləgun mey” və “laləzari-ömr” kimi müxtəlif mənə çalarlı söz birləşmələri ustalıqla qəzəlin ümumi məzmun və ideyasına xidmətə yönəldilmişdir. Özü də şair bu sözü hər beytin məhz birinci misrasında işlətmiş, bununla da ciddi bir müvazinə sənəti yaratmış və bu sənətin tələblərinə əvvəldən sonadək əməl etmişdir. Bütün bunları diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra qəzəlin dövrün tanınmış şairləri, özəlliklə, Füzuli kimi qüdrətli bir sənətkarda hüsn-rəğbət doğurması başa düşülən və təbii görünür. Yeri gəlmişkən, Füzulinin bu qəzələ yazdığı nəzirə, Sürurunin qəzəli kimi formal-üslubi baxımdan orijinallığı ilə seçilməsə də, özünə-məxsus məzmun dolğunluğu ilə diqqəti çəkir. Eyni vəzn və rədifdə yazılsa da, mövzu və məzmunca tam fərqli olan qəzəldə Füzuli fərqli qafiyələr işlətmiş, yalnız iki yerdə – mətlə və məqtə beytlərdə Süruri qəzəlindəki iki qafiyədən yararlanmış, bununla da öz qəzəlinin nəzirə olmasını sanki bir daha nəzərə çatdırmaq istəmişdir:

*Rəngi-ruyindən dəm urmuş sağəri-səhbaya bax!
Afıtab ilə qılır də`va, **tutulmuş ayə bax!**
Şəm` başından çıxarmış dud şövqi-kakilin,
Böylə kutah ömr ilə başındakı sövdayə bax!
Ey səlamət əhli, ol rüxsarə baxma, zinhar!
E`tiraz eylə məlamətdən, məni-rüsvaya bax!
Bildirdi eşqində nəmədpuş olduğum ayinə tək,
Rəhm edib bir gəz mənə baxmaz, bu istighnaya bax!*

*Sinəmi çək eylə, gör dil izzirabın eşqdən,
Rövzən aç, hər dəm həvadən mövc uran dəryaya bax!
Ey dəyən kim, şəmi-iqbalın nə üzdən tirədir?
Səyə salmış ayə ol geysuyi-ənbərsayə bax.
Ey Füzuli, hər necə mən` eyləsə naseh səni,
Baxma onun qövlinə, **bir surəti-zibayə bax.**¹⁰*

Onu da deməliyə ki, indiyədək Sürurunin bəzi təzkirə və cümlələrdə rast gəlinən bir neçə qəzəlindən başqa, heç bir əsəri bizə məlum deyildi. Ancaq, mətbuatdan bəlli olduğu kimi, son vaxtlar AMEA Əlyazmalar İnstitutunun təşəbbüsü ilə Vatikanın Apostol kitabxanasından “Süruriyi-əcəm” kimi qeyd olunan şairin divanının foto-surəti ölkəmizə gətirilmişdir.¹¹ Orta əsrlər təzkirələrində “mükəmməl divan müəllifi” kimi anılan Sürurunin yeni tapılmış divanının nəşri şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qaranlıq məqamlara işıq salar, eyni zamanda, başqa şairlərin onun əsərlərindən bəhrələnmə səviyyəsi də tam aydınlaşmış olar.

(Məqalə AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda çıxan Ədəbiyyat məcmuəsinin XXXI cildində nəşr olunmuşdur: Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 86-91).

ƏDƏBİYYAT

1. Sehi beg. Tezkire. Heşt behişt. İstanbul, 1980.
2. Latifi. Tezkireyi-Latifi. İstanbul: Der-saadat, 1314 h.

¹⁰M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 94.

¹¹P.Kərimov. Süruri divanının Vatikan nüsxəsi // AMEA akad. Z.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı. (X buraxılış). Bakı, 2014, s. 83-91.

3. İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər. I cild, Bakı: Azərnəşr, 1928.
4. H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958.
5. M.Ergin. Azeri türkcesi. İstanbul, 1980.
6. A.Musayeva. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si. Bakı: Elm, 2007.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1960.
8. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III c. Bakı: Elm, 2009.
10. M.Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
11. P.Kərimov. Süruri divanının Vatikana nüsxəsi // AMEA akad. Z.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı, X buraxılış, Bakı, 2014.

NƏSİMİ VƏ FÜZULİNİN TÜRK DİVANLARINDA SƏSLƏŞƏN BƏZİ MƏQAMLAR

İlk professional ədəbiyyat tarixçilərimizdən olan S.Mümtazın “bütün Azərbaycan ədəbiyyatı içərisində tam mənası ilə şöhrətlənib, ad-san qazanan dörd böyük şairimizdən”,¹² başqa sözlə desək, anadilli şeirimizin dörd sütunundan biri saydığı İmadəddin Nəsiminin ölməz poeziyası özündən sonra gələn bir çox Şərq şairlərinin yaradıcılığına bu və ya başqa şəkildə təsir göstərmişdir. Nəsimi şəriyyətinin ana xəttini təşkil edən humanizm, insan gözəlliyi və şəxsiyyətinə hörmət və fədakar məhəbbət duyğuları həmin sənətkarların yaradıcılığında da silinməz izlər buraxmışdır. Üç dildə əsərləri olan istedadlı bir şair kimi tanınmış Nəsiminin Azərbaycan-türk divanı sadə və anlaşıqlı, eyni zamanda, çeşidli bədii təsvir vasitələri ilə süslənmiş dili, xalq həyatı və məişətindən alınmış söz-ifadə və tərkibləri, ümumən xalq düşüncə-danışığı sistemində yaxınlığı, zəngin poetik üslubu və s. ilə diqqəti çəkir.

Nəsimi şəxsiyyəti və poeziyası öz sağlığından başlayaraq, bütün Yaxın Şərq ölkələrinin, özəlliklə, türk xalqlarının ədəbiyyatlarında dərin iz buraxmış, lirik-aşıqanə və elmi-fəlsəfi qəzəlləri sevilərək oxunmuş, əzbərlənmiş və müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında isə Xaqani, Nizami, İ.Həsənoğlu və Q.Bürhanəddin və b. ustad şairlərimizdən bəhrələndiyi kimi, özündən sonrakı ədəbiyyatımıza da güclü təsir göstərmişdir. Təsədüf deyil ki, Şah

¹²S.Mümtaz. Seyid İmadəddin Nəsimi // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 144.

İ.Xətayi, Xəlili, Süruri, Füzuli, S.Ə.Şirvani və b. kimi nəhəng sənətkarlar da onun sadə və dərin mənalı qəzəllərini oxumuş, təsirlənmiş, hətta onlara bənzətmə, nəzirə və təxmislər də yazmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuş dahi sənətkar M.Füzulinin Nəsimi şəxsiyyətinə münasibəti, onun öz dövründə böyük səs-küy yaradan inqilabi ruhlu qəzəllərinə necə yanaşması və ondan bəhrələnmə səviyyəsi həmişə maraq doğurmuş, bu gün də maraq doğurmaqdadır.

Öncə onu deməliyə ki, Nəsimi şeiriyyətinin özündən sonrakı ədəbiyyatımıza, özəlliklə, Füzuli yaradıcılığına təsiri Türkiyə və Azərbaycanda bir çox alimlər tərəfindən müxtəlif zamanlarda az-çox təhlil edilmişdir. Qardaş Türkiyədə Nəsimi və Füzuli yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirən tədqiqatçılar ikincinin birincidən təsirləndiyini ümumi şəkildə qeyd etmişlər.¹³ Böyük türk tədqiqatçısı M.F.Köprülüyə görə “səkkizinci əsrin son zamanlarında İraq, Azərbaycan, İran, Hələb, Anadolu sahələrində sürətlə yayılan hürufiyyə məsləkinin ən mühüm ərkanından – yəni vazeyi-məzhəb Fəzlullah Hürufinin xəlifələrindən olan böyük şair səmimi bir vəcdi-sufiyanə ilə farsı və bilxassə türkcə şeirlər yazmış, hürufiliyin intişarı tarixində böyük bir rol oynayaraq, Anadoluda doqquzuncu əsrdən etibarən Rəfi kimi mühüm şagirdlər yetişdirmişdir”.¹⁴

Nəsimi lirikasını Füzuli ədəbi dühasının yetişməsi üçün zəruri tarixi mərhələ hesab edən prof. M.Quluzadə bu iki

¹³M.F.Köprülüzadə. Füzuli. İstanbul, 1924; A.Gölpınarlı. Nəsimi, Usuli, Ruhi. İstanbul, 1953.

¹⁴M.F.Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər (transliterasiya edənə, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə), Bakı: Sabah, 1996, s. 17.

sənətkar arasında bədii fikrin inkişafı baxımından qanunauyğun bir əlaqə olduğunu göstərir.¹⁵ Füzulinin fəlsəfi dünya görüşünün ideya qaynaqlarını araşdıran F.Qasımzadə də onun Nəsimi yaradıcılığından ustalıqla bəhrələndiyini qeyd edir.¹⁶

“Nəsimi sənətinə dahi şairimiz Füzuli də böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Onun lirikasındakı yeni keyfiyyətlər, həyata bağlılıq, humanizm ideyalarının tərənnümü, xalqilik Füzuli şeirində inkişaf etdirilərək ictimai-fəlsəfi məzmunla cilalanmış, ədəbi forma və bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşmişdir”.¹⁷ Eyni zamanda, onu da deməliyik ki, “istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə Nəsiminin Füzuli ilə yaradıcılıq əlaqəsindən bəhs açan müəlliflər yalnız bəzi qeydlərlə kifayətlənmiş, bu iki şairin yaradıcılığındakı ruhi bağlılığı, daxili və xarici əlaqələri təhlil etməmişlər”.¹⁸

Fikrimizi sübut etmək üçün Füzulinin türk divanında Nəsiminin İraq divanındakı ayrı-ayrı qəzəlləriylə səsleşən motivlər, fikir və ideyalar, eləcə də söz-ifadə və tərkiblərə nəzər salmağı məqsədəuyğun bilirik. Özü də bu tutuşdurmanı Nəsiminin məhz İraq divanı ilə aparmağımız bəlkə təsadüf, bəlkə də təsadüfdən doğan bir zərurətdir. Kim bilir, bəlkə elə böyük Füzuli üsyankar şairimizin məhz bu divanını nə vaxtsa əlində tutmuş, vərəqləmiş, təmiz və arı türkcəmizdə olan bu misilsiz qəzəllərdən ruhlanmış, türk dilində daha gözəl və dərin mənalı qəzəllər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Kim bilir?..

¹⁵M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. Bakı: Elm, 1965, s. 28-29.

¹⁶F.Qasımzadə. “Qəm karvanı”, yaxud “zülmətdə nur”. Bakı: Elm, 1968, s. 38.

¹⁷V.Feyzullayeva. Nəsimi və Füzuli // Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973, s. 206.

¹⁸Yenə orada, s. 206-207.

Füzuli poeziyası ilə az-çox tanış olan hər kəs bilir ki, o, ilk öncə fədakar aşiq, təmənnasız məhəbbət fədaisi kimi gözlərimiz önündə canlanır. Şair bu eşqin əzəli-əbədililiyini göstərmək üçün sevgisinin dünya-fələk yaranmamışdan öncə olduğunu deyir:

*...Can bağışlardı ləbin izhari-göftar eyləyib,
Vurmadan İsa ləbi canbəxşlikdən **dəm hənuz.**
Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın mehrabını,
Qılmadan xeyli-mələik **səcdəyi-Adəm hənuz.**
Canə dərdin, cismə peykanın rəvan etmişdi hökm,
Cism ilə can irtibatı olmadan **möhkəm hənuz.**¹⁹*

Gəlin görək, bu fikrin bədii ifadəsi olan misra və beytlərlə səsləşən hansı Nəsimi misralarına təsadüf edirik. Maraqlıdır ki, oxşar fikirlər Nəsimidə hürufilik təliminə uyğun verilmiş, rəhman surəsi, 32 hərf, həqq nişanı və s. kimi hürufi terminlərindən istifadə edilmişdir:

*Düşdüm əzəldə zülfünə **dam olmadan hənuz,**
İçdim ləbin şərabını **cam olmadan hənuz.**
Gördüm yüzünü Kə'bədə əhli-səfa ilə,
Qıldım təvafi-Kə'bə **həram olmadan hənuz.**
Yazmış yüzündə surəyi-rəhman ələssəlam,
Ərş ilə kürsü lövhü **qələm olmadan hənuz.**
Gördüm yüzündə nuri-təcəllavü şövqünü,
Ayü günəşdə **nuri-qiyam olmadan hənuz.**
...Vəchində yazmış idi anın otuz iki hərf,
Xətti-bəyani-hərfü **kəlam olmadan hənuz.***

¹⁹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cilddə (tərtib edəni və redaktoru: akad. H.Araslı). I c. Bakı: Elm, 1958, s. 159.

*Görmüş idi Nəsimi yüzündə nişani-həq,
Ol dəm nişani-sübh ilə şam olmadan hənuz.*²⁰

Bu fikir başqa bir Nəsimi qəzəlində daha fərqli və lakonik şəkildə – bircə beytlə aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

*Yer ilə gög bünyad olmazdan öndə,
Nəsimi aşıq idi ol cəmalə.*²¹

Nəsiminin bu beytində yer ilə göyün bünyad olması vaxt-zaman anlamında şeirə gətirilsə, Füzulidə yer ilə göyün tərəzi-ölçü meyarı kimi mənalandırılması diqqəti çəkir. Fərqli məqam və məqsəd üçün işlənsə də, xarici forma oxşarlığı göz qabağındadır:

*Nola dersəm qədr ilə əfzun Məsihadən səni,
Yerü göy mizan olub fərq olmuş ağırdan yünül.*²²

Füzulinin türk divanında

*Nə xoşdur arizin dövründə zülf-i-ənbə-rəfşanın,
Bu dövrandə nə xoş cəmiyyəti var ol pərişanın.*²³

mətlə beytli məşhur qəzəli sən demə Nəsiminin İraq divanında rast gəldiyimiz eyni bəhr və eyni qafiyəli aşağıdakı qəzəlinə nəzirə olaraq yazılmışdır:

²⁰İmadəddin Nəsimi. İraq divanı (tərtib edənə və ön sözün müəllifi: Q.Paşayev), Bakı: Yazıçı, 1987, s. 110.

²¹Yenə orada, s. 220.

²²Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 225.

²³Yenə orada, s. 216.

*Dağılmış atıtab üzrə **niqabi-ənbərafşanın**,
Müəttər qılmış afaqi məşami-əhli-dünyanın.*²⁴

Müsəlman təqviminə görə ildə bir yol Qurban bayramı və daha qədim dövrlərdən gələn Novruz bayramının el adətiylə qarşılınması təbiidir. Bu adət-ənənənin şeir poetikasına gətirilməsi də təbii və başa düşüləndir. Maraqlıdır ki, Nəsimi Qurban bayramında ildə bir dəfə qurbanlar kəsilməsini və kasıb-yoxsullara paylanmasını xatırladır və özünün sevgilisinə qurban olmasını həmin hadisəyə bənzədir:

*...Əhli-aləm **ildə bir qurban edərlər** eyd üçün,
Mən sənin qurbanınam, can cümlə qurban sizlərə.*²⁵

Füzulidə isə həmin söz birləşməsi (ildə bir yol) Novruza aid edilir, özü də ildə bir dəfə Novruzda güllərin açılması hər gün açılan aşiq könlüylə tutuşdurulur və Nəsimidən fərqli olaraq, bədii təzad tam şəkildə qurulur, necə deyərlər, bədii təsvir tamamlanır:

*Hər gün açır könlümü zövqi-vüsalın yengidən,
Gərçi güllər açmağa **ildə bir Novruz olur.***²⁶

Nəsiminin elə həmin qəzəlində başqa bir beyt başqa baxımdan diqqətimizi çəkdi. Lirik qəhrəman öz istəklisini klassik Şərq ədəbiyyatında gözəllik simvolu kimi tanınmış Yusifə bənzədir, daha doğrusu, ondan üstün tutur. O, bunu

²⁴İmadəddin Nəsimi. İraq divanı...s. 132.

²⁵Yenə orada, s. 216.

²⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 118.

Yusifin dövrünün keçməsi, məşuqunun isə canlı insan kimi həyatda olması ilə bağlı izah edir:

*Hüsn içində Yusifi-Kən`ana təzim etməzəm,
Çün **anın dövrünü keçdi**, qaldı dövrən sizlərə.*²⁷

Maraqlıdır ki, Füzuli poetikasında həmin söz birləşməsinin xalq arasında işlənərək frazeologizmə çevrilmiş daha bitkin forması ilə qarşılaşırıq (Hər igidin, yaxud hər aşığın bir dövrünü var). Füzuli “aşiq” sözünü azca dəyişdirərək “aşiq” halına salır – Yusifi meydandan çıxarır, Şərqdə uğursuz eşqin rəmzi sayılan Məcnunu dövrəyə gətirir, bununla da özünəməxsus, füzuliyənə bir frazeologizm yaratmış olur:

*Sürdü Məcnun növbətin, imdi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər **hər zaman bir aşiqin dövrünüdür**.*²⁸

Füzulinin bu məşhur beytinin Nəsiminin aşağıda verdiyimiz başqa bir beytindən də su içdiyini düşünmək olar:

*Gözlərin dövründə düşdü qülqülə aləmdə çox,
Sürsün ol dövrünü kim, **dövrən anın dövrünüdür**.*²⁹

M.Füzulinin gənclik yaşlarında yazdığı güman edilən litik-aşıqanə məzmunlu bir dördlüyü (mürəbbesi) vardır. Daha çox real-həyatı sevgi həyəcanlarının bədii ifadəsi olan bu şeirin hər bəndi “Gözüm, canım, əfəndim, sevdiğim dövlətli sultanım” misrası ilə bağlanır.

²⁷İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 216.

²⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 144.

²⁹İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 35.

*Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Ğəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım.
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım?
Gözüm, canım, əfəndim, sevdigim, dövlətli sultanım!³⁰*

Nəsiminin buna bənzər, yəni həmcins üzvlü xitab-müraciətlər üzərində qurulmuş qəzəlləri daha çoxdur. Bütün bunları diqqətlə oxuduqdan sonra həmin qəzəllərin Füzuli lirikasına təsirsiz ötürmədiyini inamla söyləmək olar. Fikrimizi sübut üçün çoxsaylı Nəsimi qəzəllərindən Füzulinin yuxarıdakı misrası ilə daha çox paralellik təşkil edən bir beytini vermək yerinə düşər.

*Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdəməim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.
...Diləfruzum, vəfadarım, cigərsuzum, cəfakarım,
Xudavəndim, cahandarım, **əmirim, şahü sultanım.**³¹*

Orta yüzillər klassik Şərq ədəbiyyatında fanatik din xadimləri: xətib, vaiz, möhtəsib və b. ifşası, hətta sadəlik rəmzi olan sufilərin öz əqidələrinə xilaf çıxmaları, ikiüzlülük və riyakarlıq etmələri, adi adamlara haram buyurduqları işlərlə gizləndə məşğul olmaları tez-tez tənqid olunur. Nəsimi yaradıcılığında da bunun çeşidli forma və məzmun çalarları ilə qarşılaşırıq:

*Zərqi riyası çoxdur, sufi sözünə uyma,
Neyçün ki, **daim işi təzvir ilə riyadır.**³²*

³⁰Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 367.

³¹İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 159.

³²İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 18.

*Təsbih ilə səccadəyi bir cür`əyə satar,
Şol sufiyi-safi ki, bu peymanəyə uğrar.*³³

Füzuli lirikasında da eyni məna və məzmununda olan “sufiyi-cahil”, “sufiyi-şəyyad” və s. kimi söz birləşmələrinə tez-tez təsadüf olunur. Hürufi şairin bir qəzəlində isə yalançı və saxtakar sufünün gizli şərab içməsi amansız tənqid edilir. Nəsimiyə görə, bu sufi o qədər hiyləgərdir ki, onun işlərindən hətta şeytan da baş açmaz.

*Sufimidir ol cami-müsəffasına məşğul,
Pünhani içər söylə ki, şeytan dəxi bilməz.*³⁴

Belə din və məzhəb dəllallarının, vicdan oğrularının yeri gəldikcə ələ salınması, lağa qoyulması, iç üzlərinin açılması Füzuli lirikasında da tez-tez boy göstərir.³⁵ Biz Füzulinin bu baxımdan diqqəti çəkən bir-birindən gözəl şeirlərindən çox danışmadan, Nəsiminin yuxarıda verdiyimiz misraları ilə birbaşa səsleşən bircə beytini verməklə yetərlənirik:

*Ğəməzən görünməyib gözə, qanlar içər müdam,
Zahid kimi ki, **badəni eldən nihan içər.***³⁶

Fikrimizcə, dahi şairimizin yuxarıda verdiyimiz Nəsimi beytindən yararlandığını demək artıqdır. Sadəcə Nəsimi sufünün hətta şeytandan da gizli şərab içməsindən danışarsa,

³³İmadəddin Nəsimi. İraq divanı..., s. 61.

³⁴Yenə orada, s. 107.

³⁵Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 382-394.

³⁶Yenə orada, s. 136.

Füzuli bundan yalnız bənzətmə obyektini kimi istifadə edir; məşuqun nazlı baxışlarla aşiqin qanını tökməsini zahidin el-obadan gizli şərab içməsinə oxşadır.

Bütün klassik şairlərimizdə rast gəlinən bu dünyanın vəfasızlığı, heç kəsə rəhm etməməsi, özəlliklə, duyan-düşünən insan üçün əzab-əziyyət məkanına çevrilməsi görək Nəsimi poeziyasında necə üzə çıxır:

***Bəhri-fənada fani ol, gör ki, nə xoş həyat olur,
Abi-həyat imiş fəna, gərçi adı məmat olur.***³⁷

***Könül vermə cəhanə, bivəfadr,
Könül vermək ona eyni-xətdər.***³⁸

***Səfavü zövqi-dünyayə, könül, aldanma, al eylər,
Yalan söylər, səni aldar, dönər, özgə xəyal eylər.***³⁹
***Bivəfadlr çün bu aləm, kimdən istərsən vəfa,
Bivəfa aləmdə sən yari-vəfadar istəmə.***⁴⁰ və s.

İndi isə bunun füzuliyənə təqdimatına baxaq. İstər lirik qəzəllərində, istərsə də “Leyli və Məcnun” poemasında bu dünyanın keçici və aldadıcı olması, əsil həyatın və əbədiyyətin fənada-yoxluqda mümkünlüyünü ifadə edən çoxlu misra və beytlər vardır.

***Ey könül, yarı istə, candan keç!
Səri-kuyin gözət, cahandan keç!***⁴¹

³⁷İmadəddin Nəsimi. İraq divanı..., s. 32.

³⁸Yenə orada, s. 19.

³⁹Yenə orada, s. 88.

⁴⁰Yenə orada, s. 225.

⁴¹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 102.

*Vəfa hər kimsədən kim, istədim, **bivəfa gördüm,**
Kimi kim, **bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.***⁴²

Sufi-irfani məhəbbət fəlsəfəsi ilə bu və ya başqa şəkildə bağlı olan orta əsr şairləri bu yalançı dünyadan vaz keçərək əsil yüksək məqama qovuşmağa “vəhdət şərabı”, yaxud “ələst meyi” ilə nail olmağı düşünürdülər. Ona görə də həmin mənəvi şərabdan tez-tez söhbət açır, onu öz əsərlərində müxtəlif formalarda tərənnüm edirdilər. Bunu daha ardıcıl və sistemli şəkildə Füzuli yaradıcılığında izləmək mümkündür. Həm lirik əsərlərində, həm də “Yeddi cam” və “Leyli və Məcnun” məsnəvilərində bu məsələnin daha qabarıq olduğu bəllidir. Məsələn, Füzulinin aşağıda verdiyimiz

*Gəlin, ey əhli-həqiqət, **çıxalım aləmdən,**
Ğeyr yerlər gəzəlim, özgə səfalər görəlim.*⁴³

misraları ilə başlayan qitəsində ifadə olunan fikirlər Nəsiminin aşağıda göstərdiyimiz qəzəlindəki fikirlərlə yaxından səsleşir. Burada xarici forma oxşarlığı da göz qabağındadır.

*Gəl bərü, sofiya ki, **məst olalım,**
Məsti-cami-meyi-ələst olalım.
Verəlim ixtiyarı ruh əlinə,
Necə bir nəfsə ziri-dəst olalım.
Aləmi-qüdsə edəlim pərvaz,
Nə üçün munda payibəst olalım.*⁴⁴

⁴²Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...II c. Bakı: Elm, 1958, s. 125.

⁴³Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. s. 376.

⁴⁴İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 182.

Nəsimi ilə Füzulinin lirikasında bu kimi bütöv qəzəllərdəki oxşarlıq və səsleşmələrlə yanaşı, bəzən də ayrı-ayrı misra və beytlərin, söz birləşməsi və müraciət üsullarının paralelliyi, forma və məzmun bənzərliyi müşahidə edilir. Məs. Nəsiminin bir beytində rast gəlinən bu müraciət forması

*Ey həvəs eyləyən kişi, eşqə, eşit bu nüktəyi,
Xubların xəyalına vermə könül ki, can gedər.*⁴⁵

Füzuli qəzəlinin bir beytində aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

*Cox eşqə həvəs edəni gördüm ki, həvasın
Tərk etdi sənin aşıqi-nalanını görgəc.*⁴⁶

Yaxud, Nəsimi “Düşər” rədifli qəzəlinin bir beytində özünü “ğəni gədə” adlandırırırsa:

*Qaçan gədəyə vüsalı-səadətin düşməz,
Əgər düşərsə, **mənim tək** **ğəni** gədəyə düşər,*⁴⁷

Füzuli “Mənəm ki, gafiləsaları-karivani-ğəməm” misrası ilə başlayan məşhur tərkibbəndində özünü “möhtəşəm gədə” kimi təqdim edir (“Fəqiri-padişahasa, **gədayi-möhtəşəməm**”).⁴⁸

Füzuli lirikasında, sufi-irfani dünyagörüşünə uyğun olaraq, fəqirlik, kasıblıq və kimsəsizlik ardıcıl şəkildə təbliğ

⁴⁵İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 44.

⁴⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 99.

⁴⁷İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 67.

⁴⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 353.

olunur, atlas paltar yerinə sadə şal geymək tez-tez xatırlanır, adi sufi-dərviş xirqəsi çox dəbədəbəli geyimlərdən üstün tutulur. Məsələn,

*Fəqr imiş, fəqr, Füzuli, şərafi-əhli-vücut,
Özüne eyləmə həmdəm fəqəradən geyri,⁴⁹*

*Ey fələk, yoxdur libasi-fəqrdən arım mənim,
Ətləsindən bilmişəm üstün mühəqqər şalimi.⁵⁰ və s.*

Bu cür misraların Nəsiminin İraq divanında rast gəldiyimiz

*Ey Nəsimi, geymə ətləs, sidq ilə gey şal sən,
Vəsleyi-dərviş budu, asudə hal ondan çıxar.⁵¹*

beytindən qidalandığını deməmək, fikrimizcə, haqsızlıq olardı.

Sadə və axıcı üslubda yazılıb əzbərlənən, əldən-ələ gəzən qəzəllərini hürufilik təliminin təbliğinə yönəldən Nəsimi, bəzən başqa şairlər kimi, bədbinliyə qapılır, insanların avamlığından, şüursuzluğundan gileylənir, əsil elmin (oxu: hürufilik təliminin) gərəyincə qavranılmamasından şikayətlənirdi. Özü də bunun səbəbini yenə yalan və saxtılıqda, əsasən din adamlarının riyakarlığında görürdü.

*Zərq işi riya etdi, kasad eylədi elmi,
Elm əhlinə bir rəvnəqi-bazar bulunmaz.⁵²*

⁴⁹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 315.

⁵⁰Yenə orada, s. 312.

⁵¹İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 65.

⁵²Yenə orada, s. 103.

Füzulidə isə bu, hər hansı konkret ideoloji təlimin təbliğinə deyil, ümumən sufi-irfani düşüncə sisteminə uyğun verilir, son yüksəliş məqamı olan vəhdətin ağılla, elmlə deyil, eşqlə qavranılacağı göstərilir. Bu, həyatın, təbiətin, dünyanın dərkində ümumən ağılın, elmin inkarı kimi başa düşülməməlidir, sadəcə olaraq, irfani təfəkkür təkamülünün hansısa son pilləsində ağılın işə yaramadığı, eşqin əsas götürüldüyü nəzərə alınmalıdır. Ona görə də Füzulidə, Nəsimidən fərqli, açıq şəkildə deyilir:

*Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qiylü qal imiş ancaq.*⁵³

Yeri gəlmişkən, yuxarıda Nəsimi qəzəlindən götürdüyümüz “rəvnəqi-bazar” ifadəsinə oxşar olan “hüsn bazarı”, “rəvaci-bazar” və s. söz birləşmələrinin də çeşidli variantlarına Füzuli qəzəllərində rast gəlinir (“**Rəvacın** nəqdi-peykəninlə bulmuş **hüsn bazarı**”, “**Müştəri** yox, necə bir bəklilyəlim **bazarı**”, “**Dükkanım** ola **rəvaci-bazar**” və s.).

Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda Məcnunun səhradakı son görüşdə – Leylidən imtina etdiyi səhnədə dediyi məşhur qəzəldən bir beytə baxaq:

*Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhba nədir.
Gərçi canandan dili-şeyda üçün kam istərəm,
Sorsa canan, bilməzəm kami-dili-şeyda nədir.*⁵⁴

⁵³Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 376.

⁵⁴Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...II c. Bakı: Elm, 1958, s. 204.

Məcnunun Leyli ilə görüşdə – özünü unutduğu son ekstaz halında dilə gətirdiyi bu acı həqiqət sən demə hələ iki yüz il öncə, bir az fərqli şəkildə olsa da, Nəsimi lirikasında əks olunmuşdur:

*Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?
Gərđişi-çərxi-fələk, günbədi-dəvvar nədir?*⁵⁵

Dövrünün sözü keçən, tanınmış adamları kimi, Nəsimi və Füzuli xalq və hökmdar məsələsinə də biganə qalmır, dövlət məmurlarından tabeçiliyindəki sadə adamlara ədalətli münasibət, qayğıkeş yanaşma tələb edirdi. Nəsimi yaradıcılığında ilkin formada özünü göstərən bu məqamlar Füzulidə daha da inkişaf etdirilir, bəzən öyüd-nəsihətçilikdən kəskin tənqiddə, hətta satira və sarkazm həddinə çatırdı. Hürufi şairin bir qəzəlində rast gəlinən iki beytə nəzər salaq:

*Ey qılan də`va ki, şahəm, ədlü insafın qanı?
Çün səfa əhlindən oldun, məşrəbi-safın qanı?
Lütf əgər həqdən umarsan, göstər ehsan, lütf qıl,
Lütf ehsanından uman yarə əltafın qanı?*⁵⁶

Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı hakimiyyəti dövründə yaşamış Füzuli isə Nəsimi və başqa klassiklərdən gəlmə bu ənənəni daha da inkişaf etdirir, hakimlərə, din və dövlət nümayəndələrinə açıqcasına öyüd və göstəriş verməkdən çəkinmirdi. Məs. bir qəsidəsində məmduhuna tərif və mədhiy-

⁵⁵İmadəddin Nəsimi. Əsərləri (ərəb əlifbasında, tərtib edənə və redaktoru: f.e.d. prof. C.Qəhrəmanov). 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1973, s. 274.

⁵⁶İmadəddin Nəsimi. Əsərləri...II c. Bakı: Elm, 1973, s. 220.

yə yazmaqdan, hakimliyin əsil xarakteristikasını verir, ədalətli idarəçiliyin qayda-qanunlarını göstərir:

*Hakim oldur ki, onun olmaya zatında tәмә`
Hakim oldur ki, onun olmaya fe`lində riya.
...Bulmayan dövləti-tövfiqü inayət həqdən,
Nə rəva kim, qıla icrayi-hökumət də`va.
Rəvişi-ədlədir mərtəbeyi-qürbi-qəbul,
Ədlsiz hakimə də`vayi-hökumət nə rəva?*⁵⁷

Bu iki böyük sənətkarın ayrıca sözə, şeirə, sənətə verdiyi qiymət də bizim üçün çox maraqlıdır. Füzulinin orta məktəbdən əzbər bildiyimiz məşhur “Söz” qəzəlindən başqa, sözün qüdrəti, tükənməzliyi, yüzillərlə yaşaması və sahibini yaşatması haqqındakı müdrik kəlamları çoxlarına bəllidir. Ustad Nəsiminin aşağıdakı qəzəlini oxuyandan sonra isə Füzulinin həmin kəamlardan bəhrələndiyini sübut etməyə heç bir ehtiyac qalmır.

*Dinləgil bu sözü kim, **candır söz**,
Aliyi-asiman məkandır söz.*⁵⁸

Doğrudan da, bu yerdə Füzulinin aşağıdakı beytini xatırlamamaq olmur:

***Can sözdür** əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər özgədir can.*⁵⁹

⁵⁷Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 162-163.

⁵⁸İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 114.

⁵⁹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...II c. Bakı: Elm, 1958, s. 231.

Maraqlıdır ki, Nəsimi qəzəlinin sonunda da, eynən Füzulinin “Söz” qəzəlində olduğu kimi, sözü qısa etməyin, az danışmağın gözəlliyi vurğulanır, uzunçuluğun insanı dəyərdən salması diqqətə çatdırılır:

*Aqıl isən, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bikərandır söz.*⁶⁰

Bundan başqa, Füzulinin “can” və “canan” sözlərinin əsrarəngiz yerdəyişməsindən qurulmuş

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.*⁶¹

kimi məşhur beytlərinin də “böyük ideallar şairinin” (M. Quluzadə) aşağıdakı kimi beytlərindən qidalandığını inamla deyə bilərik. Füzulidə ümumən fəlsəfi-irfani məzmun daşıyan bu ideya Nəsimidə sadəcə hürufizm təliminin nəzəri tələblərini əks etdirir.

*Canımın, cana vüsalın can içində canıdır,
Canə canü, canə canü can həm cananıdır.*⁶²
*Canını tərəkəylə kim, bu yolda canan bulasan,
Kim ki, can verdi bu yolda, buldu ol cananeyi.*⁶³

Vaxtilə bəzi tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Füzuli

⁶⁰İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 114.

⁶¹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə... I c. Bakı: Elm, 1958, s. 124.

⁶²İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 35.

⁶³İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 2004, s. 91.

*Səbadən gül üzündə sünbüli-pürpiçü tab oynar,
Sanasan pər açıb, gülşəndə bir mişgin qürab oynar.*⁶⁴

misraları ilə başlayan qəzəlini yazmaq üçün hürufi şairin eyni adlı, eyni qafiyəli və eyni ölçülü aşağıdakı qəzəlini əsas götürmüş, daha doğrusu, ona nəzirə olaraq yazmışdır:

*Səhərdə gülrixiin, şəha, çü gülşəndə güləb oynar,
Anı görüb səfasından fələkdə afitab oynar.*⁶⁵

Əruzun dördölçülü bütöv rəməl bəhrində (MəfA`ilün-MəfA`ilün-MəfA`ilün) yazılmış Füzuli qəzəli, məzmun və məna dolğunluğu ilə fərqlənsə də, formal baxımdan Nəsimi qəzəlinə çox oxşardır. Belə ki, “eşq və gözəllik şairi” tənzir etdiyi qəzəldə işlənmiş “gürab oynar”, “afitab oynar”, “şərab oynar” və “niqab oynar” kimi qafiyələri olduğu kimi işlətməmiş, bununla da sanki öz qəzəlinin Nəsimi qəzəlinə nəzirə olduğunu bir daha xatırlatmaq istəmişdir.

Əlbəttə, anadilli klassik şeirimizin bu iki nəhənginin yaradıcılığındakı çoxsaylı məna-məzmun və forma-üslub paralellikləri deyilənlərlə bitmir. Hər iki şairin “Neylərəm” rədifli qəzəlləri və bir çox başqa şeirlərindəki ayrı-ayrı misra və beyt səsləşmələrindən də ətraflı danışmaq olar. Yeri gəlmişkən, füzulişünas alim V.Feyzullazadə vaxtilə bunları qeyd etmişdir.⁶⁶ Doğrudur, Füzulinin həmin qəzəlinin Nəsiminin eyni rədifli qəzəlinə nəzirə yazıldığını söyləyə bilməsək də, hər halda məna və məzmun yaxınlığı göz qabağındadır.

⁶⁴Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 129.

⁶⁵İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 79.

⁶⁶V.Feyzullayeva. Nəsimi və Füzuli // Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973, s. 214.

*Dilbəra, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm,
Tacü təxtü mülkü malı xanımanı neylərəm.*

*...Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cəhan,
Çünkü yardan ayru düşdüm, bu cəhanı neylərəm.⁶⁷*

Sadəcə olaraq, Nəsimidə hürufizmlə bağlı olsa da, daha çox real-bəşəri duyğuların tərənnümünü görürüksə, Füzulidə isə, həmişə olduğu kimi, irfani-fəlsəfi çaralar üstünlük qazanır.

*Şəm`i-şami-firqətəm, sübhi-vüsali neylərəm?
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm?
...Yox əcəb gər malə rəğbət, mülkə qılman iltifat,
Mən gədayi-kuyi-eşqəm, mülkü malı neylərəm?⁶⁸*

Maraqlıdır ki, Füzuli qəzəlinin sön beytində **“kəmali-fəzl kəsbindən”** söz açılır ki, bu da, fikrimizcə, Nəsiminin həmin qəzəlinin ikinci beytindəki sevgilinin **“fəzli-halın”** görməsindən qaynaqlanır. Ümumən Füzuli poeziyasında “fəzl” sözü ilə bağlı başqa ifadə-tərkiblərə də tez-tez rast gəlinir. İlk baxışdan çoxlarının diqqət yetirmədiyi bu kimi məqamlar və eləcə də şairin özünün və yeganə şair oğlunun ədəbi təxəllüsləri də bu barədə ətraflı düşünməyə və daha dərin tədqiqatlar aparmağa sövq edir. Təsadüf deyil ki, tanınmış türk alimi M.F.Köprülüzadə “...ləhceyi-nəzmi etibarilə Azəri dairəsinə mənsub olduğu halda, Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxan” Nəsimi poeziyası haq-

⁶⁷İmadəddin Nəsimi. Əsərləri (ərəb əlifbasında, tərtib edən və redaktoru: f.e.d. prof. C.Qəhrəmanov). 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1973, s. 549.

⁶⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...II c. Bakı: Elm, 1958, s. 246.

qında yazırdı: “Füzuli də daxil olmaq üzrə bütün Azəri şairləri iki əsr onu kəndilərinə müqtədə bildilər. Bu əsrlər əsnasında yetişən Azəri şairlərinin əksəriyyətlə hürufiliyi qəbul etmələrində Nəsiminin böyük təsiri olduğu kimi, hətta Füzulidə belə lisan, əda, tərz-i təhsin etibarilə onun nüfuzu pək qolay təfriq və təşxis oluna bilir”.⁶⁹

Baharın gəlişiyə təbiətin oyanması, insanın könlünü açan dirçəlişin başlanması, görünür, Nəsimi və Füzulini eyni dərəcədə düşündürmüş, hər iki sənətkarın qəlbini ehtizaza gətirmiş, oxşar misra və beytlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Vaxtilə V.Feyzullazadənin də qeyd etdiyi bu məsələni iki dahi şairimizin poetik irsi arasındakı yaxınlıq və səsleşmələrin tamlığı xatirinə burada göstərməyi biz də vacib sayırıq. Hər iki şairin beytlərindəki forma və məzmun yaxınlığı elə ilk baxışdan özünü göstərir.

*Və`dəyi qoy, ey könül, **gəl bu dəmi xoş görəlim,**
Dün ki, keçdi, danla gəyib, **bəs bu dəm xoş dəmdürür.***⁷⁰

Nəsimi dünənin artıq keçdiyini, sabahın isə əlçatmaz olduğunu, yalnız əldə olan bugünü dopdolu yaşamağa, həyatın hər bir anından zövq almağa səsleşirsə, Füzuli bir qəsidəsində yazın gəlişini, təbiətdə olduğu kimi, şeirdə də bir-birindən əlvən boyalarla təsvir edir, yüksək sənətkarlıqla gözəl bir bədii tablo yaradır.

*...Baddən gənçələrə hamilə oldu gülbün,
Eylə kim, İsayə **Cibril dəmindən Məryəm.***

⁶⁹M.F.Köprülüzadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər (transliterasiya edən, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə), Bakı: Sabah, 1996, s. 17.

⁷⁰İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 2004, s. 232.

*Dəmi-canbəxşini guya yelə vermiş İsa
Ki, bulur can tənə-əşcar dəmindən hər dəm.
Dəm bu dəmdir, bu dəmi xoş görəgör, ey arif!
Anma İsa dəmini, urma keçən dəmdən dəm!*⁷¹

Hər iki şairin yaradıcılığında yaşayıb-yaratdıqları coğrafi mühit, ərazi, ölkə-şəhər və çay adları tez-tez hallandırılır, ədəbi çevrəyə cəlb olunur, bədii təsvir vasitəsi və poetik fiqur müstəvisinə gətirilir. Nəsimi lirikasında moğolçin gözlər (“Şol **moğolçin gözlərinlə** çünki aldın könlümü”), Araz çayı, türk, türkman və b. söz-terminləri qeyd etməklə kifayətlənirik. Sonralar Xətayi və Füzuli poetikasında daha işlək və sürəkli olan bu kimi milli-etnik ad və terminlərdən birikisinin Nəsimi lirikasında işlənmə məqamına diqqət yetirək:

*Ərəbin dili bağlandı dilindən,
Səni kimdir deyən kim, **türkmansan?***⁷²

*Sənin gülgün yanağın həsrətindən
Axar çeşmim yaşı həm çün **Ərəsvar.***⁷³

*Qəmzədən misri qılıc vermişsən **əsrük türkə** kim,
Qanbahsız bunca qan etmək dilərsən, etməgil!*⁷⁴

Füzulinin bir qəsidəsində həmin “türkman” söz-termininin tamam fərqli rakursdan işləndiyini görürük. Sevgilinin

⁷¹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 96.

⁷²İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 193.

⁷³Yenə orada, s. 58.

⁷⁴Yenə orada, s. 148.

qaşları ilə gözlərini bir anlıq qarşılaşdıran şair onları bir-birinə xəncər çəkərək qan tökən iki sərxoş türkmənə bənzədir. Özü də Nəsimi sevgilinin gözünü təmiz türkcə olan “əsrük türkə” bənzədirsə, Füzuli ortağ mövqə tutur, yəni farsca-türkcə I növ təyini söz birləşməsindən yararlanır. Eyni zamanda, bənzəyənlə bənzədilən arasında özünəxas bir dəqiqləşdirmə aparır, demək olar ki, sələfi Nəsiminin təşbehini çox incə yolla redaktə edir. İki nazlı-qəmzəli gözü bir deyil, “iki sərxoş türkmənə” bənzətməyi daha doğru və uyğun sayır:

*Qaşınla gözlərindir hər tərəf, ya bir niza` üzrə
Çəkibdir bir-birinə **iki sərxoş türkmən** xəncər?*⁷⁵

Onu da qeyd etməliyik ki, Füzulidən iki əsr öncə yaşamasına baxmayaraq, Nəsimi lirikasının dili daha sadə, anlaşılqlı və kütləvi oxucular tərəfindən tez başa düşüləndir. Nə qədər qərribə olsa da, Füzuli qəzəllərindəki ərəb-fars tərkibli söz birləşmələri Nəsimi qəzəllərində əsasən türkləşdirilir, mümkün qədər türkdilli variantda işlənir. Fikrimizcə, bunu, Nəsiminin hürufilik təliminin təbliğatı ilə bağlı xalq içərisində daha çox olması, eldən-elə, ölkədən-ölkəyə səfər etməsi və kütlənin mənəvi maraq və mədəni səviyyəsini nəzərə alaraq əsərlər yazması ilə bağlı izah etmək olar.

*Sən Nəsimi razini, **ey dan yeli**, yarə yetir,
Onsuzun hali-pərişan biqərar oldu yenə.*⁷⁶

⁷⁵Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə...IV c. Bakı: Elm, 1961, s. 46.

⁷⁶İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 229.

*Bu fani dünyada baqi ki, qalmazsan, güman etmə,
Nagah bir gün əcəl yeli əsər ömrün çıraqına.⁷⁷*

Nəsimi lirikasında bol-bol rast gəlinən bu cür anadilli II və III növ təyini söz birləşmələri Füzulidə tamam başqa şəkildə, ərəb-fars tərkibləriylə (izafət birləşmələri) süslənmiş halda işlənməkdədir. Hər halda, Füzuli dilində “dan yeli”, “ömrün çıraqı”, “əcəl yeli” və s. kimi doğma dilin qaydaqanunlarına uyğun yaradılmış söz birləşmələrinə az təsadüf olunur ki, bu da onun yaşadığı ictimai-mədəni mühit və təbii-coğrafi şəraitlə bağlıdır.

Yuxarıda yeri gəldikcə göstərdiyimiz kimi, Nəsimi lirikasında bəzən sadə və ilkin formada özünü göstərən bənzətmə, kinayə, istiarə və b. bədii təsvir vasitə və fiqurları Füzuli qələmində necə cilalanmış, bitkin və dolğun şəklə düşmüş, bütün incəlik və çalarları ilə kamilləşmiş formada əbədi həyat qazanmışdır. Yalnız öz mənafeyini düşünən din və dövlət xadimlərinin ifşası, realist-tənqidi motivlərin güclənərək bəzən satirik-sarkazm həddinə çatması, xalq həyatının, düşüncə-təfəkkür psixologiyasının təsviri, ümumən xalq-demokratik ideyaların bədii əksi, anadilli ədəbiyyatımızın inkişafı, eləcə də el sözü və məsələlərinin yaradıcı şəkildə ədəbi dilə gətirilməsi və s. baxımından Füzuli, təbii olaraq, çox irəli getmiş, bütün bu sahələrdə öz sələflərindən daha böyük uğurlar qazanmışdır. Bu baxımdan mərhum prof. M.Quluzadənin fikirləri çox yerinə düşür: “Nəsimi Azərbaycan dilində yaradılmış şeirin bünövrəsini işləyib divarlarını xeyli qaldırmışsa, Füzuli bu imarəti tamamlamaqla bərabər,

⁷⁷İmadəddin Nəsimi. İraq divanı... s. 234.

onun bütün zinətini vermişdir”.⁷⁸ Nəsiminin üç dildə əsərlər yazmasından bəzi bilgilər gəlib çatsa da, əlimizdə yetərinəcə bədii material olmadığından bu barədə geniş danışa bilmərik. Dahi sələfindən fərqli olaraq, Füzuli müsəlman Şərqinin hər üç dilində yüksək səviyyəli bədii və elmi əsərlər ortaya qoymuşdur. Eyni zamanda, həm nəzm, həm də nəsr ustası kimi ədəbiyyat tariximizdə ən şərəfli yer tutmuş, “bütün türk şairlərinin babası” (F.Köçərli) statusunu qazanmışdır.

Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, ilk baxışda heç kəsə bənzəməyən, hələ gəncliyindən qələmə aldığı ölməz qəzəlləriylə yeni bir cıdır açan, çağdaşlarından fərqli olaraq, yeni fikir və ideyalar irəli sürən dahi sənətkarımız Füzuli Şərqin bir çox şairlərindən ustalıqla bəhrələnmiş, onların ayrı-ayrı əsərlərinə nəzirə və bənzətmələr də yazmışdır. Sadəcə olaraq, Füzuli poeziyası nəhəng bir dəryaya bənzəyir ki, qidalandığı çaylar və bulaqlar onda tez əriyib itir, özüm-lüyünü qoruyub saxlaya bilmir, ucsuz-bucaqsız bu mühit dənizində görünməz olurlar.

(Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, prof. R.Azadənin xatirəsinə ithaf olunmuş III Beynəlxalq Elmi Konfransın Materiallarında çap edilmişdir: Bakı: Elm, 2017, s. 225-232).

ƏDƏBİYYAT

1. S.Mümtaz. Seyid İmadəddin Nəsimi // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986.
2. V.Feyzullayeva. Nəsimi və Füzuli // Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973.

⁷⁸M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. Bakı: Elm, 1965, s. 28.

3. M.F.Köprülüzazadə. Füzuli. İstanbul, 1924; A.Gölpınarlı. Nesimi, Usuli, Ruhi. İstanbul, 1953.
4. M.F.Köprülüzazadə. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər (transliterasiya edəni, ön sözün və lüğətin müəllifi: V.Feyzullazadə), Bakı: Sabah, 1996.
5. M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. Bakı: Elm, 1965.
6. F.Qasımzadə. “Qəm karvanı”, yaxud “zülmətdə nur”. Bakı: Elm, 1968.
7. Azadə R. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı: Elm, 2011.
8. İ.Nəsimi. İraq divanı (tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Q.Paşayev), Bakı: Yazıçı, 1987.
9. İ.Nəsimi. Əsərləri (ərəb əlifbasında). 3 cildə, Bakı: Elm, 1973.
10. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, Bakı: Elm, 1958-1985.

ORTA YÜZİLLƏR MÜHACİR ŞAİRİMİZ HAMİDİ DİVANININ YEGANƏ AVTOQRAF NÜSXƏSİ

XV əsrdə yaşamış, üç dildə: türk, fars və ərəb dillərində əsərlər yazmış istedadlı şairimiz Hamidi həm də dövrünün görkəmli xəttatlarından biri olmuş, “Molla” ləqəbiylə tanınmışdır. Təsadüf deyil ki, şairin dövrümüzə gəlib çıxmış yeganə divanı öz əliylə yazdığı avtoqraf nüsxədir. Bu, onun divana yazdığı Dibaçədən və, özəlliklə, başqa çağdaşlarının və təzkirəçilərin verdikləri məlumatlardan da aydın olur.

Hamidinin Türkiyədə qorunub saxlanan bu tək divan nüsxəsini böyük türk alimi, Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə görkəmli tədqiqatçı İsmayıl Hikmət Ərtaylan üzə çıxarmış, araşdırmış, 1949-cu ildə ilk dəfə geniş müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir. Divanın Hamidinin öz əliylə yazıldığını İ.Hikmət də qeyd etmişdir.⁷⁹

Fateh Sultan Məhəmmədi-sani adına bağlanan bu divanın taleyi də müəllifinin öz taleyinə bənzəyir. Saray kitabxanasından hansı yollasa çıxan divan uzun bir səyahət etdikdən sonra Şeyxül-hərəm Məhəmməd Səidin əlinə keçmişdir. O da onu İttihadi-Tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən göndərilən heyətə təslim etmiş, o zamankı Tarixi-Osmani Əncüməni kitabxanasına bağışlamışdı. Bu gün isə həmin divan Ankara Tarix Qurumunun kitabxanasında qorunub saxlanmaqdadır.

⁷⁹Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi (İstanbul fethinin 500-cü yıldönümü münasibətiylə yapılan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, seri: 3, sayı: 2). İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1949, s. 32.

Müəllifin Fateh Sultan Məhəmmədin xüsusi kitabxanası üçün hazırlamış olduğu divan gözəl kağızda üç rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Padşahın adları qızıl suyuna çəkilmiş hərflərlə, mənzumələrin başlıqları qırmızı hərflərlə, əsas mətn isə qara hərflərlə gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır.

Hamidi divanını ilk dəfə araşdıran İ.Hikmət onun əsərlərini şərti olaraq üç qrupa bölür:

Ədəbi əsərlər;

Elmi əsərlər;

Sənət əsərləri.

Daha çox ədəbi əsərlərinin yer aldığı Hamidi divanı farsca yazılmış Dibaçə ilə başlanır. Orta yüzillər ədəbiyyatına xas olan səcli nəslrlə yazılmış Dibaçədə 1 qəsidə, 2 məsnəvi və 1 qəzəl olmaqla 4 münacat, 1 məsnəvi şəklində nə't, 1 məsnəvi şəkilli sifati-merac və baharın təsvir olunduğu başqa 1 məsnəvi də vardır. Dibaçə bütövlükdə Divanın 1-10-cu səhifələrini əhatə edir.

Divanda ikinci bölməni yenə fars dilində yazılmış “Həsbi-halnamə” adlanan məsnəvi təşkil edir. Bu hissədə şairin öz həyatı, səfərləri və yaşadığı yerlər haqqında az da olsa məlumat tapmaq mümkündür. 10-56-cı səhifələrdə yer alan “Həsbihalnamə”də “Səbəbi-nəzmi-kitab”, “Dər mədhi-padişah...”, “Ağazi-kitab” və b. hissələr də vardır. Məsnəvi şəklində yazılmış əsərdə yeri gəldikcə qəzəl və qəsidələrdən də istifadə edilmişdir.

“Həsbi-halnamə” də şairin həyatı, səyahətləri və yaşadığı yer barəsində maraqlı məlumatlara rast gəlirik:

سفر کردم چو دراز قعری دریا
نحادم رخ چو خور در کوه و صحرا

به امر حق پس از سی سال سیران
 بروم افتادم از تقدیر یزدان
 بهر شهرش که رفتم بهر سیران
 شدم در توران معموره حیران.⁸⁰

(“*Dürr kimi dəryanın dibindən səfər etdim, günəş kimi səhralara və dağlara üz tutdum...Otuz illik səyahətdən sonra Allahın əmrilə Ruma gəlib çatdım. Gəzmək-görmək məqsədiylə Turanın hansı şəhərinə getdimsə, heyran qaldım*”).

Beləliklə, Hamidinin Ruma – Türkiyəyə gəlişi təxminən 1457-ci ilə düşür. Bu zaman o, təxminən 50 yaşında imiş. 20 il Sultan sarayında yaşayan şair heç bir şikayət etmir, zəngin və dəbdəbəli bir həyat keçirir. Bu barədə yuxarıda adı çəkilən həmin əsərində yazır: “*Sultan 20 ilə yaxın məni hörmətlə saxladı, başdan-ayağa dövlətə qərq etdi. Qızıl və dinar sahibi oldum. O mələk təbiətli şah mənə həmişə bədrə-bədrə qızıl bağışladı. Hər il beş qulam verdi, üzümə şadlıq qapısını açdı*”.⁸¹

Sonralar Kəfə zəfəri ilə bağlı qəbul mərasimində Sultanın saray adamlarına ən`am payladığı zaman ona verilən iki qul qarşılığında şairin ehtiyatsızlıq edərək dediyi: “bir az tarla və iki öküz bağışlasaydınız, mən də guşənişin olsaydım” – cümləsi ilə gözdən düşməsi və Bursaya – I Sultan Murad türbəsinə şeyx olaraq göndərilməsini də bu əsərindən öyrənirik. Bundan istifadə edən bəzi bədxahlarının da hərə-kətə keçərək şairi Sultanın gözündən salması nəticəsində o, saraydan uzaqlaşdırılır. Bununla barışmaq istəməyən və Bursaya getmək fikrində olmayan Hamidiyə bir saray xadimi

⁸⁰Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 36-37.

⁸¹Yenə orada, s. 38.

Sultanın daha da qəzəblənə biləcəyini deyərək, onu yola gətirir. Beliliklə, şəxsi taleyi və uğursuzluğu ilə barışan şair hicri 881 (miladi 1477) -ci ildə Bursaya getməli olur. Burada ahıllıq çağlarını təəssüf və peşmançılıq duyğuları ilə yoğrulmuş qəzəl və qəsidələr yazmaqla keçirir. Bu yolla həm də günahının bağışlanacağına və bir gün saraya – əvvəlki dəbdəbəli həyatına qayıdacağına ümidlər bəsləyir. Bütün bunlar şairin “Həsbi-halnamə”sində ətraflı əks olunmuşdur. Öz başına gələnləri səmimi dillə təsvir edən şair, dərin peşmançılıq hissi keçirir, “Onun ayrılığından göyləri yaxıb-yandıran ahım fələyə çatdı”, – deyir.⁸² Bəlkə də bu yanıqlı qəzəl və qəsidələrin sayəsində bağışlanaraq saraya qayıdır, ancaq əvvəlki hörmət və nüfuzu olmur. Bir neçə il də Sultan Bəyazid zamanında yaşayan şairin harada ölməsi və harada dəfn olunması barəsində dəqiq məlumatımız yoxdur.

Divanda ən çox yer tutan bölmə “Qəsaid və təvarix” adlı hissədir (səh. 57-346). Şairin əsasən farsca və türkcə qələmə aldığı qəsidələrinin yer aldığı bu hissədə mərsiyələr, sultanın fəth tarixləri, ayrı-ayrı bina, saray, körpü və məscidlərin tikilmə tarixləri, doğum və ölüm tarixləri, kitabət tarixləri və b. da vardır. Burada şairin II Sultan Məhəmməd Fatehə, eləcə də ayrı-ayrı saray-dövlət adamlarına yazdığı bu kimi qəsidələrlə qarşılaşırıq:

*Hər səbh ki, gül yüzünə könlüm nəzər eylər,
Can bülbülünə bağı-cinandan xəbər eylər.
Könlümdə qaçan zikr edərdəm qənd ləbini,
Ney kimi sərapay vücudim şəkər eylər.*

⁸²Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 40.

...Çün yaqdı bəni, könlü sevindirdi rəqibin,
Gör bu günəşin nuri ki, taşə əsər eylər.⁸³

Hamidi əsərləriylə yaxından tanış olduqca onun klassik Şərq şairlərinin yaradıcılığına yaxşı bələd olduğunu, onların ayrı-ayrı əsərlərindən təsirləndiyini və faydalandığını görürük. Bir qəsidəsində S.Savəci və Ə.Xaqaninin adını çəkən şair ikincinin “Şiniyyə”sinə bir cavab da yazmış, ancaq onun xəlqi-demokratik məzmununa sadıq qalmamışdır. Eyni vəzn və qafiyə ilə qələmə aldığı 65 beytlik bu qəsidə ənənəvi “Şiniyyə”lərdən fərqli olaraq başdan-başa mədhiyyə xarakterlidir:

مرا عیدست هر روز از رخ چون ماه تابانش
صفای دیگرست ین دم که خواهم گشت قربانش.
درون وادی عشقم بزاری مر ورا جویان
برای شربتی از زمزم چاه زرخدانش.
مگر عشاق را میخواند آن مه بهر قربانی
که از هر سو بفریاد آمده لبیک گوینش.⁸⁴

(Ay kimi parlaq üzündən hər gün mənə bir bayramdır, onun qurbanı olacağım an isə ayrı bir səfədir. Çənə-zənəxdən quyusunun zəməmindən şərbət almaq üçün eşq vadisi içərisində ağlayaraq onu axtarıram. Məgər o ay aşıqləri qurbanlıq üçün çağırırmı ki, hər tərəfdən “ləbbeyk” deyənləri fəryada gəlirlər)?

Hamidinin saray şairi olduğunu bir daha təsdiqləyən bu misralar onun həm də klassik ənənələrə yaradıcı münasibətini, yenilikçi olmaq bacarığını, yüzilliklərin ədəbi təcrübə-

⁸³Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi... s. 280.

⁸⁴Yenə orada, s. 117.

lərinə orijinal dəyişiklik etmək cəsarətini göstərir. İctimai-siyasi məzmunu zəif olsa da, Hamidi “Şiniyyə”si bu tipli başqa qəsidələr içərisində fərqlənir.

Sarayda yaşamasına baxmayaraq, şairin kasıb və gözü tox insanların sadə güzəranını hakim təbəqələrin atlas və ipəyindən, zəngin həyat tərzindən üstün tutmasını vurğulayan misraları da vardır:

چو حامیدی بلباس قناعتم خوشدل

پلاس فقر بهست از هزار اطلس و نخ.⁸⁵

(Hamidi kimi qənaət libası ilə qəlbim xoşdur,

Fəqirlik (dərviş) geyimi min atlas və ipəkdən yaxşıdır).

Hamidinin bu kimi beytlərini oxuyanda istər-istəməz Füzulinin fəqirlik və yoxsulluq haqqındakı məşhur misraları yada düşür. Hətta burada dahi Füzulinin Hamidinin həmin beytindən çox ustalıqla bəhrələndiyini də qeyd etmək olar.

Ey Füzuli, mən qənaət mülkünün sultanıyəm,

Səltənət isbatı əgnimdə pəlası-fəqr bəs.⁸⁶

Həcminə görə çox yer tutan ikinci bölmə isə Divanın “Qəzəliyyat və müqətteat” hissəsidir (səh. 347-523). Burada, adından da göründüyü kimi, şairin türk və fars dillərində qələmə aldığı qəzəlləri və başqa müxtəlif şeirləri toplanmışdır. Hamidi qəzəllərinin dili və üslubu sadə və aydın olsa da, məna və məzmun baxımından dolğun və zəngindir. Bunu İ.Hikmət də ayrıca vurğulamışdır: “IX əsrdə yetişən başqa

⁸⁵Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 383.

⁸⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 155.

türk şairlərinin dilinə nəzərən Hamidinin dili təmsil etdiyi əsrin təmiz və qüvvətli bir ədəbi dilidir...Hamidi dildə və bil-xassə qəzəl vadisində yazdığı yazılarının dilində şəşəə, təklif və təntənəyə qapılmıyır, daha çox mənaya əhəmiyyət veriyor... Türkçə şeir yazmaq etibarıyla böyük bir qiyməti haiz olan bu Azəri Türk şairi heç olmasa qəzəllərində mümkün olduğu kadar sadə və səmimi bir dil qullanmağa çalışmış olmaq dolayısıyla da ayrıca təqdirə şayandır. Bu xüsusda Füzulilərin, Zatilərin, Bakilərin üzərində qüvvətli iz buraxan şairlərdən sayılır”.⁸⁷

Onu da deməliyə ki, Hamidi lirik-aşıqanə qəzəllərində də çox zaman sarayda yaşadığı xoşbəxt günlərinin həsrətini çəkir, sevgili adı altında II Sultan Məhəmmədə ürəyində qövr edən arzu və istəklərini çatdırmaq istəyir:

*Niçün, ey məh, cənnəti-kuyində bar olmaz bana,
Niçün əvvəlki kibi hiç etibar olmaz bana.
Dər-di-hicrində bana yar olmadı səbrü qərar,
Sən bana yar olmayınca kimsə yar olmaz bana.*⁸⁸

Divanda, dövrün ənənəsi kimi, farsdilli əsərlər üstünlük təşkil etsə də, şairin ana dilində yazdığı qəsidə və qəzəllər də kifayət qədərdir. Bu əsərlər Hamidinin həyatı, mühiti, saray adamları və çağdaşları ilə münasibətlərini, eləcə də dünyagörüşünü öyrənmək baxımından da çox önəmlidir. Məsələn, aşağıdakı qəzəl şairin ona verilən iki qul qarşılığında zarafatıyana, bəlkə də düşünülməmiş bir söz işlətdiyinə

⁸⁷İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər (ərəb əlifbası ilə). I cild, Bakı: Azərnəşr, 1928, s. 219.

⁸⁸Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 372.

görə saraydan uzaqlaşdırılmasını, Bursaya şeyx vəzifəsinə göndərilməsini bütünlüklə özündə əks etdirir:

*Yar əgər qılsa bəni xar, əlimdən nə gəlir?
Və gər öldürsə bəni zar, əlimdən nə gəlir?
...Kəndü kuyindən əgər Hamidiyi-suxteyi
Göndərə Bursaya xankar, əlimdən nə gəlir?*⁸⁹

Hamidinin olduqca sadə və səmimi duyğulardan yığılmuş lirik qəzəlləri ayrıca qeyd olunmalıdır. İlk baxışda sadə və aydın görünən bu əsərlərdə dərin fikir, dolğun məzmun və incə mənalar aləminə düşürük. "Hamidinin şeirində güclü poetik məntiq, fikir və hissləri dəqiq şəkildə əsaslandırmaq, hər dəfə yeni-yeni bənzətmələr tapmaq keyfiyyəti vardır".⁹⁰ Bu deyilənlər şairin istər fars, istərsə də türkdilli qəzəllərində müşahidə olunmaqdadır:

*Varalum ol sənəmi-gülüzarə yalvaralum,
Bəlayi-fırqət əlindən nigarə yalvaralum.
...Müsaid olsa əgər ruzigar bizüm ilə,
Orada baş açuban ruzigarə yalvaralum.
Könül, bütün günü əyyami-ğəmdə sabir idün,
Bu gün kim, oldu könül parə-parə, yalvaralum.*⁹¹

Hamidi divanında Fateh Sultan Məhəmməd üçün yazmış olduğu "Cami-süxənquy" adlı farsca fəlnamə də yer almışdır. Klassik fəlnamələr üslubunda nəsr və nəzmlə, iki

⁸⁹Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 426.

⁹⁰Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 372.

⁹¹Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 467-468.

ərəbcə fəlnamədən istifadə edilməklə yazılmış bu əsər müəllifin özünün müxtəlif əlavələləriylə də süslənmişdir.

Təəssüf ki, Hamidinin bir sıra qaynaqlarda adı çəkilən “Təvarixi-ali-Osman” əsərinə bu avtoqraf divanda rast gəlmirik. Təsədüf deyil ki, divanı çapa hazırlayan İ. Hikmət də Hamidinin bu əsərini görmədiyini bildirir.¹ Bundan başqa, şairin bəzi qaynaqlarda adı çəkilən mənzum “Nəsihətnamə” və “Vəsiyyətnamə”si də burada yoxdur. Bu, divanı faksimile şəklində nəşr etdirən İ.Hikmət tərəfindən də qeyd olunmuşdur.²

Hamidinin divanı, yuxarıda xatırladığımız kimi, rübaiyyat, müəmməat və müqəttəat bölümləriylə sona çatır.

İ.Hikmətin “...ən böyük fars şairlərinə belə ustad olacaq dərəcə və qüdrətdə mahir və sənətkar şairlərdən”³ saydığı Hamidi həm də dövrünün tanınmış xəttatı olmuş, sultan kitabxanası üçün bəzi əsərlərin üzünü köçürmüşdür. Divanda buna işarələr edən beytlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, Humayun kitabxanası üçün “Dəla`il-ül-icaz” adlı əsərin üzünü köçürdüyünü özünün farsca olan bir beytindən öyrənirik.⁴ Təəssüf Təəssüf ki, bu əsər də hələ tapılmamışdır. Bundan başqa, “İstilahat” adlı bir əsəri də öz əliylə istinsah etdiyini bir qitəsində qeyd edir, daha doğrusu, onun köçürülüb tamamlanma tarixini göstərir.⁵ Bu əsər də hələlik elm aləminə bəlli deyildir.

Hamidi qələminin məhsulu olan “Müfrədati-ibni-Bay-

¹Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 73.

²Yenə orada, s. 65.

³İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər (ərəb əlifbası ilə). I cild, Bakı: Azərənəşr, 1928, s. 117.

⁴Kulliyati-Divani-Mevlana Hamidi...s. 338.

⁵Yenə orada, s. 339.

tar” əsəri isə xoş təsadüf nəticəsində dövrümüzə gəlib çıxmışdır. Hazırda bu əsər Türkiyənin Kayseri şəhərində Rəşid Əfəndi kitabxanasında qorunub saxlanmaqdadır. Nəsx, təzyini-Kufə və nəstəliq xəttiylə yazılmış bu əsər Hamidinin xəttatlıq məharətini və incə əl qabiliyyətini göstərən ən yaxşı dəlildir.

(Məqalə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda keçirilən, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” I Beynəlxalq Elmi-nəzəri Konfransın Materiallarında nəşr edilmişdir: Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 71-73).

ƏDƏBİYYAT

1. Kuliyati-Divani-Mevlana Hamidi (İstanbul fəthinin 500-cü yıldönümü münasibətiylə yapılan İstanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, seri: 3, sayı: 2) İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1949.
2. İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: İslamın zühurindən miladın XVIII əsrinə qədər. I c. Bakı: Azərnəşr, 1928.
3. İ.Hikmet. Azərbaycan edebiyatı tarihi. I-II (Yayına hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Parvana Bayram), Ankara: Akçağ, 2013.
4. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

“HƏDİQƏTÜS-SÜƏDA”DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ POETİK FİQURLAR HAQQINDA

Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli klassik şərq şeirinin çeşidli janrlarında əsərlər yaratmış, ümumən ədəbiyyatımızı forma və məzmunca zənginləşdirmişdir. Füzulinin ölməz poeziyası kimi, nəsr yaradıcılığı da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox nadir hadisədir. Onun “Şikayətnamə” adıyla tanınan məktubu, “Rind və Zahid”, “Səhhət və Məraz” əsərləri, başqa məktubları, divanlarına yazdığı dibaçələr və “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) məqtəli klassik bədii nəsrimizin ən dəyərli nümunələridir.

“Hədiqətüs-süəda”da çox zaman nəsr hissə ilə nəzm parçaları bir-birindən ayrılmazdır, sıx əlaqəlidir və bu, əsas məzmunun daha aydın və təsirli təqdimatına qulluq edir. Eyni zamanda, əsər elə qurulub, elə tərtib olunub ki, mən-zum parçaları çıxarsan da, süjetin ümumi inkişafı və hadisələrin yüksələn xətlə istiqamətində qırıqlıq və dağınıqlıq yaranmaz, sadəcə əsərin bədii təsir gücü zəifləyər, pafos və emosionallıq azalar. Hətta çox zaman Füzulinin təhkiyə dili şeir dili kimi şirin, axıcı və bədii sənət növləriylə zəngin olur. Belə ki, nəsr hissələrdə danışdığı hekayətləri daha poetik şəkildə nəzmlə təkrar etdiyi kimi, əksinə, bəzən şeir dilində işlətdiyi birləşmə və ifadələri nəsrə gətirməkdən də çəkinmir. Məsələn, ikinci babın “Fəsl-i-şəhadəti-Həmzə” bölümündə Uhud döyüşündə Məhəmməd əleyhissələmin yanlış ölüm xəbərini eşidən Əhli-Beyt qadınlarının, özəlliklə həzrəti-Fatimənin nalə və fəryadının təsviri zamanı Füzuli qələminin qüdrəti bir daha parlayır, əsil inci-gövhərlər saçır:

“...Həzrəti-Fatimə ol xəbərdən bihuş olub kəndiyə gəldikdə biixtiyar Mədinə darvazasından çıxıb, Ayişə və Səfiyyə və Həfsə və bəzi müxəddərati-həramsərayi-ismət dəxi ittifaq edib Uhud dağına təvəccöh etdilər və hiddəti-fəryadü fəğanla lalələr kimi giribanların çak edib, çeşmələr kimi didələr nəmnak qıldılar.

Əlqissə, Fatimə bir növhə bünyad qıldı ki, sədasından Uhud dağı mütəzəlzil oldu. Beyt:

*Buraxdı kuhə səda naləvü fəğanı anın,
Axıtdı çeşmə yaşın çeşmi-xunfəşanı anın”.¹*

Orijinal **təşbeh və mübaliğələr**lə süslənmiş bu misraları oxuduqca istər-istəməz Məcnunun Leylinin məzarı üstünə gəlməsi səhnəsini xatırlayır, o biri dünyada eşidiləcək Məcnun “gülgüləsini” eşidir, heyrət içində qalırıq.

Elə həmin bölümün sonunda Həməznin şəhadətini anı olaraq imam Hüseynin fəəli ölümüylə tutuşduran yazıçı deyir:

“...İmam Mühyissünə “Məalimüt-tənzil”də nəql etmiş ki, “”vaqieyi-Kərbəladan müqəddəm hümrəyi-şəfəq yox idi, ol vaqiədən sonra zahir oldu. Beyt:

*Sanma kim, gülğün şəfəqdəndir sipehri-bivəfa,
Dəməni-dövrənı tutmuş xuni-ali-Mustafa”.²*

Bu beytdə günəş çıxarkən üfünün al şəfəqlərə bürünməsinin Kərbəla şəhidlərinin qanı ilə əlaqələndirilməsi

¹Məhəmməd Füzuli. Hədiqətü-süəda (tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov). Bakı: Gənclik, 1993, s. 76.

²Yenə orada, s. 78.

hüsni-təlil sənətinə ən yaxşı misal ola bilər.

Maraqlıdır ki, hər bölümün ortasında, yaxud sonunda haqqında söhbət gedən peyğəmbər və ya övliyanın əzab-əziyyətli ölümü gözlənilmədən, ancaq çox ustalıqla imam Hüseyn faciəsiylə müqayisə edilib dəyərləndirilir. Təbii ki, bu müqayisə-tutuşdurma sonucu olaraq üstünlük Kərbəla faciəsinə verilir, bir anlığa da olsa, sanki həmin hadisə unudulub yaddan çıxır. Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız bölümə, yəni Uhud döyüşündə Həmzənin ölümü də Kərbəla şəhidi imam Hüseynin qətiyyətlə fikrən tutuşdurulur və yenə ani olaraq söz Kərbəla matəminə yönəlir. Yuxarıda verdiyimiz fikrini davam etdirən yazıçı yazır:

“Şəvahidün-nübüvvət”də məsturdur ki, Əbdülməlik Mərvan məclisində bir gün vaqieyi-Kərbəla zikr olunurdu, Zühəyri hazır idi, nəql etdi ki; “ol gün həvaliyi-məscidi-Əqsada heç səngrizə yerindən götürmədilər ki, onun altında bir qətrə qan görmədilər”. Və “Üyunür-riza”da məzkurdur Əli bin Musa Rizadan ki, buyurmuş: “Cəddim Hüseyn şəhid olduqda asiman xunbar olub, həqqa ki, yüz min firisteyi-rəhmət anın intiqamın almağa əflakdan mərkəzi-xakə endilər, amma rüxsət bulmadılar və hala rövzeyi-mübarək üzərində muyi-julidə və ruyi-xəraşidə ilə ə`zasına məşğuldurlar. Şeir:

*Kərbəla dəştində şahı-Kərbəlanın halına
İttifaqi-amm olub məcmui-aləm ağladı.
Payeyi-ərşi-müəllada töküb Cəbrail aşk,
Rövzeyi-rizvanda ruhi-Nuhü Adəm ağladı.³*

³Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda (tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov). Bakı: Gənclik, 1993, s. 79.

Burada həm nəsr-təhkiyə, həm də onunla bağlı verilmiş şeir parçası başdan-başa **mübaligələr** üzərində qurulmuşdur, eyni zamanda, **tənasüb** və **təşxis** bədii fiqurlarından da istifadə edilmişdir.

“Hədiqətüs-süəda”da şairin türk divanındakı özünə-məxsus ifadə və cümlə quruluşları ilə səsləşən və oxşar olan variantlara sıx-sıx rast gəlinir. Məsələn, qardaşları tərəfindən quyuya salınan Yusifin həsrətilə yanıb-yaxılan Yəqubun iztirablarını təsvir edən şair yazır:

“Bir xəbər ver, ey səba, sərv-i-rəvanım qandadır?”

***Canımın aramı** yox, **arami-canım** qandadır?*

Neylədin, netdin, fəlak, xurşidi-aləmtabımı,

Ol rüxi-fərxündə mahi-mehribanım qandadır?

Dəmbədəm təxəyyül edərdi ki, aya, övci-əməldən xəteri-muradım tülunun tə`xirinə **nə səbəb oldu ola** və asimani-duadan ayəti-rəhmət nüzuluna **nə mane oldu ola**”?⁴

Öncə, onu deməliyik ki, burada mənə ilə bağlı bir sıra bədii sənət növlərindən çox ustalıqla istifadə olunmuşdur. Şeirin ilk misrasında şair səbaya, üçüncü misrasında isə fələyə müraciət etməklə **təşxis**, eləcə də “sərv-i-rəvan”, “arami-can”, “xurşidi-aləmtab” və “mah-i-mehriban” söz birləşmələriylə rəngarəng **istiarələr** silsiləsi yaratmışdır. Bundan başqa, həmin şeirin üçüncü misrasında fələyə üz tutan şair “neylədin” və “netdin” eyni köklü sözlərini işlətməklə **isti-qaq** və **bədii təkrir** fiqurundan eyni vaxtda məharətlə yararlanır. İlk baxışda adi görünən iki tam oxşar feilin yanaşı

⁴Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda (tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov). Bakı: Gənclik, 1993, s. 49.

işlənməsi həmin müraciətə canlılıq, təbiilik və emosionallıq verir, vida ağacının altında hələ də yol gözləyən qoca atanın yanıqlı-sızıltılı fəryadlarını göz önünə gətirir. Bu şeirdə Füzulinin həm də klassik Şərq poetikasının geniş yayılmış sənət növlərindən olan **əks** bədii fiqurunu da məharətlə işlədiyini görürük. Belə ki, ikinci misrada “canımın aramı” və “arami-canım” söz birləşmələri bu sənət növünə ən yaxşı misaldır. “Can” və “aram” kimi iki fars mənşəli sözün türk və fars dillərinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq yanaşı işlənməsi nəticəsində iki müxtəlif mənə çaları ortaya çıxır, birincidə ruhi dinclik, ikincidə isə sevgili qız nəzərdə tutulur.

Şeirdən sonra verdiyi nəsr parçasında da yazıçı özünə-məxsus bir cümlə quruluşundan yararlanır ki, bu, olduqca təbii, canlı və poetik səslənir. Başdan-başa **müvazinə** üzərində qurulan cümlə “...nə səbəb oldu ola” və “...nə mane oldu ola” sualları ilə tamamlanır. Bir cümlədə “nə”, “oldu” və “ola” sözlərinin hər birinin iki dəfə təkrar edilməsi təhkiyəyə nəzmə xas bir şirinlik və axıcılıq gətirir. Oxşar və analogi cümlə quruluşlu misra və beytlərə şairin türkcə divanında da tez-tez rast gəlinir:

*Bildi təmami-aləm kim, dərdməndi-eşqəm,
Yarəb, hənz halım **bilməzmi ola yarım**?⁵*

Oxşar tərkibli birləşmə və cümlələr Füzulinin şah əsəri sayılan “Leyli və Məcnun” poemasında da vardır.

⁵Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə (tərtib edəni və redaktoru: akad. H.Araslı). I c. Bakı: Elm, 1958, s. 240.

*...Ey eşq, gəribi-aləm oldum,
Avareyi-vadiyi gəm oldum.
Tədbiri-ğəm **etmək olmaz oldu,**
Gəldim, geri **getmək olmaz oldu.**⁶*

Deməli, məna və məzmun effektinin qüvvətlənməsinə qulluq edən, müvazinə üsulu ilə qurulmuş bədii təkririn bu kimi özəl bir növünü işlətmək Füzuli qələminə və istedadına xas bir özəllik kimi ortaya çıxır. Ancaq “Həsiqətüs-süəda”-dakı bu təkrir növü bizim oxşar və analoji olaraq göstərdiyimiz bədii təkrir növlərindən başqa bir incəliyi ilə fərqlənir. Həm türkcə divanı, həm də “Leyli və Məcnun”dan gətirdiyimiz misallardakı fellər əks mənalı – təsdiq və inkar formasındadırsa, “Hədiqə”dən gətirdiyimiz misalda qarşılaşdığımız fellər isə yalnız təsdiq halındadır. Fikrimizcə, bu şəkildə bədii təkrir hələlik şairimizin yaradıcılığında qarşılaşdığımız tək nümunədir.

Füzulinin “Rövzətüş-şühəda”dakı hekayətləri öz əsərində verərkən çeşidli bədii sənət fiqurlarından yararlanmaqla məzmunu daha da poetik və rəngarəng etməsi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Məsələn, zindanda olan Yusifin Kənandan gəlmiş bir ticarətçi ərəbdən atası Yəqubu necə soruşmasına diqqət edək.

*“...Yusif nida yetirdi ki,- Ya ə`rabi, nə canibdən gəlirsən? Ə`rabi ayıtdı: –Kənandan gəlirəm. Yusif ayıtdı: – Kənanın qansı nahiyyəsindən olurdun? Ərabi ayıtdı: – Mənzilgahım çeşməsari-Bəni-İsrail və mürğzari-Ali-Yəqubdur. Yusif ayıtdı: **Ey bəradər, ol badiyədə bir dirəxt gördünmü***

⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...II c. Bakı: Elm, 1958, s. 51.

*ki, on iki budağı olub, birin sərsəri-afət qoparıb bir müddətdir ki, əsli-dirəxt arizuyi-fər` ilə pəjmürdə və bidirəxt iştiyaqi-şaxsarla əfsüredədir?*⁷

Göründüyü kimi, burada Yusif nə atasının, nə də özünün adını çəkir, yalnız tənha qalmış bir ağac və onun kəsilib ayrı düşmüş bir budağından danışmaqla çeşidli istia-rələr silsiləsi yaradır.

Şərq poetikasında **tərsi** adlandırılan səc` növünün çeşidli və zəngin növlərindən Füzuli “Hədiqətüs-süəda”da yeri gəldikcə yararlanmışdır. Məsələn:

*Münəvvər oldu cəhan pərtövi-cəmalından,
Müşərrəf oldu zəman dövləti-vüsalından.*⁸

*Qətrə dəryayə ittisal etdi,
Zərrə xurşidə intiqal etdi.*⁹

Lügəvi mənası daş-qaş ilə bəzəmək, cəvahir düzmək olan tərsi iki, yaxud daha artıq misradakı sözlərin və bu sözlərin hərflərinin sayca bərabərliyi, müqabil kəlmələrin isə vəzn və qafiyəcə eyniliyinə deyilir.¹⁰ Yuxarıda verdiyimiz birinci beytdəki bütün sözlər həm hərflərinin sayı, həm də vəzn baxımından uyğundur, qafiyəyə görə isə bəziləri uyğun (həmqafiyə), bəziləri isə uyğun deyildir; belə ki, “cəhan” və “zəman”, eləcə də “cəmalından” və “vüsalından” sözləri qafiyəli olduğu halda, “münəvvər”lə “müşərrəf” və “pərtövi”

⁷Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda (tərtibçilər: AMEA-nın müxbir üzvləri: Ə.Səfərlı, M.Nağısoylu, prof. N.Göyüşov). Bakı: Gənclik, 1993, s. 55.

⁸Yenə orada, s. 31.

⁹Yenə orada, s. 144.

¹⁰M.Quliyeva. Klassik şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 57.

ilə “dövləti” sözləri arasında qafiyə baxımından uyğunsuzluq vardır. “Oldu” sözü isə hər iki misrada təkrarlanır. İkinci beytdə isə “dəryayə” və “xurşidə” sözləri qafiyəcə uyğunlaşmır, “etdi” sözü hər iki misrada təkrarlanır, yerdə qalan sözlər isə öz aralarında qafiyələnir. Amma buradadakı sözlər də hərflərinin sayı və vəzn etibarilə tam uyğunluq təşkil edir.

Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərində, yuxarıda bəzi məqamlarda xatırlatdığımız **iştiqaq** bədii sənət fiqurundan da tez-tez yararlanmış, Şərq poetikasına məxsus bu incə poetik üsulun rəngarəng örnəklərini yaratmışdır.

*Eylə ki, məşuqın aşiq qeyrə dəmsaz istəmər,
Aşiqin məşuq həm qeyr ilə həmrəz istəmər.¹¹*

Burada, göründüyü kimi, şair eyni köklü “aşiq”-“məşuq” və “hüsn”-“Həsən” sözlərini yanaşı və bir misrada işlətməklə həm formal gözəllik yaradır, həm də fikrin daha dolğun ifadəsinə nail olur.

Klassik Şərq poetikasının **təqsim** sənətinin də əlvan və çeşidli növlərinə “Hədiqətüs-süəda” məqtəlində rast gəlinir. Məsələn, Füzuli həzrət Həsənlə imam Hüseynin xarakterik özəlliklərini açıqlamaq və oxucunu təsirləndirmək üçün təqsim poetik fiqurunu işlətməli olur:

*...Sifəti-həzrəti-Hüseynü Həsən,
Cümleyi-kainatadır rövşən.
Ol biri nəqdi-paki-Mustəfəvi,
Bu biri nuri-çəşmi-Murtəzəvi.*

¹¹Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda...Bakı: Gənclik, 1993, s. 38.

*Ol biri bədri-asimani-kəmal,
Bu biri sərvi-cuybari-cəmal.
Ol biri aftarı-övcü-yəqin,
Bu biri gülbinı-hədiqeyi-din...*¹²

Bəlli olduğu kimi, təqsim – əvvəlki misrada işlənən iki və ya daha çox sözün məna və məzmunlarının sonrakı misralarda ayrı-ayrılıqda açıqlanmasına, geniş izah edilməsinə deyilir. Bu sənət növü forma baxımından ləffü nəşrə oxşayır, ancaq bu sənətdə öncə müəyyən söz və anlayışlar verilir, sonra isə onların məzmunları dəqiqləşdirilir, aydınlaşdırılır və izah edilir.¹³ Yuxarıda verdiyimiz şeirin birinci misrasında adları çəkilən imam Hüseyn və imam Həsən haqqında sonrakı misralarda bədii dillə yetərincə məlumat verilir, çeşidli bənzətmə və mübaligələrle onların romantik-poetik obrazları canlandırılır.

(Məqalə Bakı Slavyan Universitetində Ümummilli Lider H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VI Beynəlxalq elmi konfransın Materiallarında çap olunmuşdur: Bakı: Mütərcim, 2015, s. 169-171).

ƏDƏBİYYAT

1. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.
2. M.Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958.
3. M.Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Bakı: Gənclik, 1993.
4. Füzuli. Hadikatüs-süəda (Elmi-tenkidi metni hazırlayan dr. Ş. Güngör), Ankara, 1987.

¹²Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda...Bakı: Gənclik, 1993, s. 149.

¹³M.Quliyeva. Klassik şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 94.

5. M.Nağısoylu. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri”, Bakı: Elm, 2002.
6. A.Mirzəyev. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı: Avropa, 2009.
7. M.Quliyeva. Klassik şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991.

FÜZULİNİN FARS DİVANININ DİBAÇƏSİ HAQQINDA

Dahi söz ustadı Məhəmməd Füzulinin türk divanının dibaçəsi kimi, fars divanına yazdığı dibaçə də geniş və dolğun məzmunu, şairin şəxsi həyatı və bioqrafiyası, özəlliklə, şeirə və sənətə münasibəti haqqında gərəkli məlumatlarla zəngindir. Təsadüf deyil ki, akad. H.Araslı hələ XX əsrin 50-ci illərində şairimizin ölkəmizdə ilk dəfə nəşr edilən farsca divanına yazdığı qısa ön sözdə deyirdi: “Füzulinin fars dilində yazdığı müqəddimə onun həyatını dərinləndirən öyrənmək və yaradıcılığının mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Şair burada öz gəncliyindən, təhsil illərindən, dövrünün elmlərini məhəbbətlə öyrənməsindən, doğulub böyüdüüyü Kərbəla şəhərinin vəziyyətindən, zamanəsinin böyük alim və ruhanilərlə mübahisələr etməsindən danışdığı kimi, şeir və sənət haqqında da mühüm mülahizələr irəli sürür”.¹⁴

Elə ilk cümlələrdən söz, kəlam, şeir və onun mənalari qarşısında “Allah! Allah!” – deyərək heyranlığını bildiren sənətkar istər şəriətə tabe olanlar, istərsə də həvavü həvəs sahiblərinin doğru və ya yanlış hökmləri ifadə etmək üçün onları nə qədər sərf etsələr də, qəyiyyəni pozulub əksilmədiyini dilə gətirir. Başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da söz ilə mənanın bir-birindən ayrılmaz olduğunu vurğulayır, sonra bu fikri bir beytlik məşhur şeiri ilə də təsdiqləyir:

¹⁴Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə (tərtib edən və redaktoru: akad. H.Araslı). III c. Bakı: Elm, 1958, s. 9.

*Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.*¹⁵

Sonra yenə üzünü uca tanrıya tutaraq, heyrətə gəlir; həmişə o mənalar xəzinəsindən maarif cəvahirləri çıxarır ibarə sapına düzən ürəyi və o sapa düzülmüş cəvahirləri məşşatə kimi zamanə gözəlinin boynuna həmayil edən dili tərif edir. Burada da öz fikrini bir qitəlik şeirlə möhkəmləndirir: söz bizə ərşdən hədiyyə edildiyi, göylərdən qəlbimizə nazil olduğu üçün ona xor baxmaq olmaz.¹⁶ Yeri gəlmişkən, M.Mübarizin tərcüməsində (dibacədəki şeirləri M.Mübariz tərcümə etmişdir.) “söz” əvəzinə yanlış olaraq “hər bir söz” ifadəsi işlənir ki, bu da yerinə düşmür, daha doğrusu, Füzulinin fikri yersiz artırılmış bu ifadə ilə kəskin təhrifə uğrayır. Burada yazıçı “söz” deyərkən ümumən söz, yaxud kəlamı, bir az da dəqiqləşdirsək, müqəddəs kəlamı – “Qur’ani-Kərim”i nəzərdə tutur. “Hər bir söz” ifadəsində isə həmin qutsallıq və möhtəşəmlikdən əsər-əlamət qalmır.

Bundan sonra, türk divanının dibacəsində olduğu kimi,¹⁷ öncə ulu yaradanı – mülk aləminin surətləri ibarəsilə mələkut aləminin mənalarının məzmununu bir araya gətirib, yaradılış zəncirini elə bir gözəllik və zərifliklə tənzim edən “bir mütəkəllimi” tərif edir, onun şəninə mədhlər söyləyir. Bu elə bir mütəkəllimdir ki, surət aləminin aşıqları onun ibarəsinin gözəlliyini mütaliə edərək heyrət dənizinə qərq olmuşlar və mənə xəlvətsərasının zövq sahibləri onun

¹⁵Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə (tərtib edəni və redaktoru: akad. H.Arslı). III c. Bakı: Elm, 1958, s. 15.

¹⁶Yenə orada.

¹⁷Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 39.

məzmununun dəqiqliyini gördükdə sükuta dalmışlar:

چه طرفه نظم لطیفست این که استادش
نظام داده بحسن عبارت و مضمون
اسیر سلسله قید او شده همه کس
برونیان ز برون و درونیان ز درون¹⁸

(Bu, nə gözəl bir nəzmdir ki, ustadı ona ibarət və məzmun gözəlliyi ilə nizam vermişdir. Hamı ona bağlılıq zəncirinin əsiri olmuşdur; surətpərəstlər surətinin, məzmun sevarlər də məzmununun).

Öncə müqəddəs sözdən, ilahi kəlamdan danışan iazıcı tədricən ümumən Söz, eləcə də ədəbi-bədii sözün qüdrəti və tükənməzliyi haqqında baxışlarına keçir: “Və ən gözəl nəğmə ki, təb` bülbülü onun tərənnüm nəsimi ilə ürək qön-çəsinin dodağını təbəssümlə açar...maarif (həqiqətlər) cəvahirindən... qeyri-məhdud xəzinələr yaratmış və hərflərin dəyişməsilə hər xəzinəyə bir açar ixtira etmişdir ki, (insanlar) həmişə hər açarla bir xəzinənin qapısını açarlar, nəzm və nəsr səhifələrini çeşidli cəvahirlərlə bəzəyərlər”.¹⁹

Artıq türk divanından bildiyimiz kimi, bu yerdə həzrəti peyğəmbər əleyhissəlamın tərifi gəlməlidir.

Şeir: O, bir şahdır ki, astanasında günəş torpağa üz qoymuşdur. Ay da onun camalının parlaqlığı qarşısında şövqündən sinəsini parça-parça eləmişdir.

¹⁸ دیوان فارسی فضولی. به اهتمام: هسیبه مازی اوغلو. تهران: بهارستان- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. 1374, s. 2.

¹⁹Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s. 16.

Peyğəmbər əleyhissəlamı nəzərdə tutan yazıçı, bu Allaha sitayiş mənzuməsini bir padşahın mədhi rədifinin zینətləndirdiyini bildirir. Yalnız “Din bayrağını daşıyanlar”, “Allahın aydın şəriətini bizə gətirənlər” adlandırdığı hz. Məhəmmədə, onun böyük nəslinə və səhabəsinə allahın salam və səlavətini verəndən sonra, “heyran, biçarə və fəqir Füzuli” özü haqqında bu gün böyük dəyər verdiyimiz bəzi mətləblərə keçir.

Orta yüzillər Divan ədəbiyyatında şairlərin öz həyat və bioqrafiyası haqda geniş danışmağa lüzum görülmədiyindən, Füzuli də məsələnin bu tərəfinə işarə edir və təvazö göstərərək, öz əhvalından soruşulmadan (bitəkəllüf-təklifsiz) bir qədər danışmaq istədiyini bildirir. Uşaqlıq dövründə dünya karxanasına etibar nəzəri ilə baxan yazıçı, burada da türk divanında olduğu kimi, öncə elm öyrənmək, maarif kəsb etmək gözəliylə eşqindən söz açır. Ancaq onunla eşqbazlıq zamanı hərdən fitri şövqünün hərəkətverəni istedad üzündən onu nəzm məhəbbətinin qapılarına çəksə də, maarif qazanmaq qeyrətinin buna yol vermədiyini göstərir.²⁰ Yəni Füzuli “elm-kamal təhsilini” fitri nəzm təbindən üstün sanır, şeir-sənət aləminə qədəm qoyanlara yalnız “maarif gözəli” ilə qovuşduqdan sonra nəzm təbini işə salmağı məsləhət görür”.²¹ Yeri gəlmişkən, şairin türk divanında da məsələnin eynilə bu cür qoyuluşu ilə rastlaşırıq.²²

Şeirlə elmin əlaqə və münasibətləri haqqında mübahisələri, iki yaxın və uzaq dünyagörüş sahələrinin əlaqələrini şeir söyləmək bacarığının nəsihət verəni ilə öz arasında

²⁰Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s. 17.

²¹Azadə R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014, s. 146.

²²Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 42-43.

mükəlimə üzərində quran Füzuli elmdə naqisliyi, yarımçıqlığı bəyənmir, bu yolda hər bir rütbəyə çatsa da, qane olma- mağı, səy və zəhmətin artması ilə qiymətin də artacağını elan edir. Eyni zamanda, şeir fəzilətini də ayrıca bir elm sayır və kamal növlərindən mötəbər bir növ kimi seçib ayırır. Bunu inkar edənlərin şeir zövqü və şeir söyləmək qabiliyyəti olma- dığını bildirir.²³ Deməliyə ki, şairin başqa lirik şeirlərində oxşar məqamlarda səsləndirdiyi fikirlər buradakı mülahizə- ləri ilə üst-üstə düşür. Məs. bir qitəsində yuxarıda seçib ver- diyimiz nəzəri qənaətinin bədii formada təqdimi ilə qarşı- laşırıq: “Məzaqi-şeyr həm bir özgə aləmdir...”²⁴

Nəhayət, həmin xəyali müxatəbinə üz tutan yazıçı şeir sənətinin, şairlik peşəsinin dini-əxlaqi baxımdan necə dəyərləndirilməsi, bəlkə də Allah yanında hansı məqama layiq olması ilə maraqlanır. “Öncə fikir, sonra əməl” prinsipiylə yaşayıb-yaratmaq istəyən şair ilk baxışdan cəlbedici görünən bu sənətin əsl həqiqətdə pis iş kimi qarşılanacağından ehtiyat etdiyini dilə gətirir. Onun müxatəbi isə bu yerdə, təbii ki, həzrət peyğəmbərə, Qur`ani-kərimə əsaslanaraq şeiri, şairi və şairliyi müdafiə etməyə çalışır.

–...Həyatını bu işin əslini təhqiq etmək uğrunda sərf edən məharət sahibi fəsihlər və doğru düşünən fazillər şeir fənninin gözəlliklərinə, üstünlüklərinə aid ayələr və hədislər söyləmiş, dəyərli risalələr yazmış və şeiri hər cür ləkədən təmizləmişlər. Həzrət peyğəmbər buyurmuşdur ki, “əşşeyr kəlame-həsəne həsən qəbihe qəbih” (yəni şeir elə bir sözdür ki, gözəli gözəl, çirkini də çirkindir).²⁵

²³Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s. 17.

²⁴Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...I c. Bakı: Elm, 1958, s. 381.

²⁵Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s. 18.

Göründüyü kimi, Füzuli lirik şeir və qəzəllərində, eləcə də başqa epik əsərlərində sözün ölməzliyi, şeir və poetik yaradıcılığın qanun və özəllikləri, eləcə də şeirin, şairin bütün dövrlər üçün gərəkli olması barəsində bədii donda, obrazlı dil və üslubda çatdırmaq istədiyi fikir və düşüncələrini divanlarına yazdığı dibaçələrdə nəzəri-estetik səviyyədə, hamının başa düşəcəyi şəkildə təqdim edir. Məşhur “Söz” rədifli qəzəlində dəyərli bədii sözün ölməzliyi, əsil şairin yüksək ictimai-sosial missiyası və b. fikirlərin çeşidli poetik çalarları ilə qarşılaşırıq.²⁶

Xəyali müxatəbinin bu haqlı sözləri ilə ürəkdən razı olan şair, eyni zamanda, sanki ona yüngülcə etiraz edir, hər bir söz-sənət adamının yetişməsində onun yaşadığı dövr, mühit, gündəlik təmasda olduğu ətraf aləmin böyük təsiri və rolu olmasına da diqqəti çəkir. Bu yerdə verdiyi şeirdə deyildiyi kimi, “könüldə gizli olan mərifətin zühura çıxması üçün vəsaitin olmasını” əsas şərtlərdən biri olaraq irəli sürür.²⁷ Əlbəttə, bu məsələdə istedad birinci yerdə gəlir. Ancaq hər bir istedadlı insanın içindəki bütün gizli qabiliyyət və məharətini üzə çıxaran, onu daha da cəlaləyə təkmilləşdirən münbit mühit, uyğun dövr və zaman, əlverişli ictimai-iqtisadi şərtlər olmalıdır.

Doğulub boya-başa çatdığı mühitin şair-sənətkar yetişdirmək baxımından kəsəd olduğunu, ürək açan mənzərə və hadisələrdən uzaq, daha çox şəhidlər məkanı kimi tanındığını vurğulayan Füzuli bəlkə bir sənət oyunu, bəlkə də sadəcə təvazö göstərərək deyir: “Mən sövdazadədən bunu ummaq qəribədir. Çünki doğulduğum və yaşadığım yer İraqi-ərəbdir ki, sultanların kölgəsindən uzaq və sakinlərinin şüursuzluğu

²⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri... I c. Bakı: Elm, 1958, s. 167.

²⁷Məhəmməd Füzuli. Əsərləri... III c. Bakı: Elm, 1958, s. 18.

üzündən xərabə qalmış bir ölkədir. Bura elə bir bostandır ki, xuraman sərvləri səmum küləyinin qasırgalarıdır, açılmamış qönçələri məzlum şəhid qəbirlərinin qübbələridir...Belə bir əziyyət bağçasında könül qönçəsi necə açılar və can bülbülü nə oxuya bilər”?²⁸

Daha çox sinələri dağlayan, ürək parçalayan lirik-aşıqanə qəzəllər yazmasını “qəlb şairi”miz sanki bununla əsaslandırır, eyni zamanda, oxucularını dərddli-ələmli şeirləri və məsnəviləri üçün bir növ mənən hazırlayır. Ustadı Nizamidən fərqli olaraq, qüssə və kədərini sözün canı sayıldığını vurğulayır. Dərdi “şairliyin əsas sərmayəsi” sayır, “dərddən danış ki, şeir yarışında söz topunu apara biləsən”, – deyir.²⁹

Bu sözlərdən sonra “qeyrət qurşağını belinə bağlayıb” işə başlayan Füzuli gah ərəb dilində şeir yazmasından, “müxtəlif mənzumələri ilə ərəb fəsihlərini şadlandırmasından”, gah da “türkcə şeir meydanında at çapmasından və türk zəriflərinə türkcə şeirin gözəllikləri ilə zövq verməsindən”, bəzən də “fars dili sapına incilər düzməsindən və o budaqdan könül meyvəsi dərməsindən” danışır.³⁰

“Əvvəlki şairlər hər gözəl ibarəni, incə məzmunu elə işlətmişlər ki, ortada bir şey qalmamışdır. İnsan onların bütün yazdıqlarını bilməlidir ki, çalışıb vücuda gətirdiyi əsərlərdə özündən əvvəl söylənən mənalar olmasın”. Burada Füzuli şeirin, sənətin yazılmamış bir qanununu ortaya qoyur və bütün həyatı boyu ona əməl etdiyini göstərir; “söylənmiş bir sözü söyləndiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olmur”.³¹

²⁸Məhəmməd Füzuli. Əsərləri... III c. Bakı: Elm, 1958, s. 18-19.

²⁹Yenə orada, s. 19.

³⁰Yenə orada, s. 20.

³¹Yenə orada.

Ədəbiyyatın, sənətin bu ən vacib yazılmamış qanununu təsbit etdikdən sonra öz təxəllüsünü hardan və nə səbəbə götürməsindən söz açan dahi sənətkarımız yenə incə bir üslubla bütün şairlərdən fərqli bir yol tutduğunu, şeirləriylə olduğu kimi, təxəllüsü ilə də hamıdan fərqlənmək istədiyini açıqlayır. “...Bu bənzərliyi ortadan qaldırmaq üçün “Füzuli” təxəllüsünü aldım və ortaqlarımın mənə zülm edib, mənə iztirab içində qoymalarından qurtarmaq üçün təxəllüsümün himayəsinə sığındım”.³² Niyə bu ləqəb Füzulinin xoşuna gəldi və onu birdəfəlik qəbul etdi? – “Əvvəla, mən özümü ruzigarın yeganəsi görmək istəyirəm. Bunu təxəllüsüm təmin etdi. İkincisi, mən bütün ülum və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım. Bunu ifadə edən bir təxəllüs tapdım”.³³

Burada şair türkcə divanının dibaçəsində olduğu kimi, farsca divan bağlamağın səbəb və şərtlərindən söz açır; bir gün bir məktəbə yolu düşən şairdən fars əsilli, pəri üzlü bir gözəl bir neçə beyt şeir oxumağı xahiş edir. Ərəbcə və türkcə şeirlərindən bəzilərini oxuyan şairə həmin gözəl etiraz edir və deyir: – “Bunlar mənim dilimdə yazılmayıbdır, mənim karıma gəlməz. Mənə farsca ciyər yandıran aşiqanə qəzəllər oxumalısan”.³⁴ Bu sözlərdən könlünə bir atəş düşən sənətkar gecə-gündüz yatmayıb fars qəzəlləri divanını tərtib etdiyini yazır ki, “həm kamil müdəqqiqlər onun üstüörtülü gözəl məzmunlarından həzz alsınlar, həm də sadədil zəriflər onun zövq ziyafətindən paylarını götürsünlər”.³⁵

³²Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s. 21.

³³Yenə orada.

³⁴Yenə orada, s. 22.

³⁵Yenə orada, s. 23.

Bundan sonra təvazökarlıqla “bir neçə dağınıq beyt” adlandırdığı fars divanının “mənalər üzərində gündüzlər axşama qədər düşünüb...bir mənzumə yaza bilmək üçün gecələr sabaha qədər çalışan insanların” əlinə keçməsinə, onlar tərəfindən oxunmasını uca Tanrıdan arzu edir. Şeir yazmaq və şeiri anlamaq iddiası ilə ortaya atılan, hər yaxşı şeirdə bir eyb axtaran və bununla da özünü müdəqqiq kimi göstərməyə çalışan saxta söz oyunçularından qorumasını diləyir. “Nəcəf torpağında və Kərbəla ölkəsində yetişib, övliya bürcü olan Bağdadın abü havası ilə tərbiyələnen bu dünyagörməmiş yeniyetmələr, qürbət çəkməmiş yetimlər” kimi səciyyələndirdiyi farsca qəzəllərinin hər yerdə hörmət və etibar ilə qarşılanacağına ümid və inam bəsləyir. Bu ümid və inamın ifadəsi olan bir şeirdə farsca qəzəllərini sadəcə torpaq, ancaq Kərbəla torpağı adlandırır.³⁶

Füzuli divanlarının dibaçələri, artıq xatırlatdığımız kimi, səli nəsrlə yazılmış, bəzən də yeri gəldikcə nəzm parçaları artırılmışdır. Yazıçı divanlarının dibaçələrində, bir qayda olaraq, orta yüzillər müsəlman Şərfinin hər üç dilindən özünəməxsus şəkildə istifadə etmişdir. Fars divanının dibaçəsində əsas hissə farsca yazılsa da, Qurani-kərimdən gətirilən ayə və hədislər ərəb dilində verilmişdir.

Ərəb-fars tərkibli söz və söz birləşmələrinin sıx-sıx işləndiyi Füzuli dibaçələrinin dili elmi biliklərlə zəngin, dərin mənalı və eyni zamanda anlaşıqlıdır. Klassik səcin müxtəlif növlərinin işləndiyi bu dibaçələrdə yazıçı müxtəlif və rəngarəng qulaq və göz qafiyələri işlədir, əsərə təbiilik və şirinlik qatır. Başqa nəsr əsərlərində olduğu kimi, fars

³⁶Məhəmməd Füzuli. Əsərləri...III c. Bakı: Elm, 1958, s.23.

divanının dibaçəsində də fikirlər o qədər obrazlı və poetik şəkildə ifadə olunur ki, təkrar-təkrar oxumaqdan doymursan. Bir sözlə, “böyük bir şair olduğu halda, əsrinin ən gözəl nəsr nümunələrini də yaradan Füzulinin”³⁷ lirik-aşıqanə qəzəlləri və başqa mənzum əsərləri kimi, nəslə yazdığı dibaçələrin də özünəməxsus poetik dili və üslubu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 1958.
2. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Elm, 1958.
3. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, III c. Bakı: Elm, 1958.
4. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, IV c. Bakı: Elm, 1961.
5. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, V c. Bakı: Elm, 1985.
6. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
7. Divan-e farsî-ye Fozuli, be ehtemam-e Həsibə Mazıoğlu. Tehran, 1374.
8. Azadə R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 2014.
9. C. Heyət. Kamillik zirvəsi. Bakı: Azər nəşr, 2009.

³⁷Cavad Heyət. Kamillik zirvəsi. Bakı: Azər nəşr, 2009, s.117.

ŞAH İSMAYIL XƏTAYI

(şəxsiyyəti və yaradıcılığı)

Qüdrətli hökmdar, görkəmli ictimai-siyasi xadim, elm-sənət hamisi kimi tanınmış Şah İsmayıl Xətayinin bir şair kimi ədəbiyyat tariximizdə də özəl yeri vardır. Anadilli poeziyanın inkişafına həmişə qayğı göstərən Xətayi özü də xalq şeirinin qoşma, gəraylı, varsağı və bayatı janrlarında gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Həm klassik divan ədəbiyyatının, həm də şifahi xalq yaradıcılığının zəngin ənənələrindən ustalıqla yararlanan Xətayinin misilsiz poeziyası forma və məzmunca çox çeşidli və dolğundur. Onun istər klassik üslubda, istərsə də folklor janrlarında yazdığı şeirlər dilinin sadəliyi, ifadəsinin aydınlığı və hisslərinin təbiiliyi ilə seçilir.

Xətayi 1487-ci ildə Güney Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində məşhur “Səfəviyyə” təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddinin ocağında – Şeyx Heydər in ailəsində doğulmuşdur. Səfəvi şeyxləri XIII yüzildən başlayaraq Azərbaycanda və ətraf bölgələrdə dini və dünyəvi işlərin idarəçiliyini öz əllərinə almaq, müstəqil bir dini dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. XV yüzilin ortalarında bu mübarizə daha da şiddətlənmiş, açıq siyasi xarakter almışdı.

Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin vaxtında Azərbaycanın bəzi bölgələri artıq Səfəvilərin təsiri altında idi. 1460-cı ildə Dağıstan və Şirvanı da öz təsir dairəsinə almaq üçün yürüş edən Şeyx Cüneyd uğur qazana bilmir və özü də döyüş meydanında həlak olur. Bundan sonra həmin siyasəti onun oğlu Şeyx Heydər davam etdirir.

Bu zaman Azərbaycan və İranın bəzi bölgələrində hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ağqoyunlular Qaraqoyunluları məğlub edirlər. Hələ Şeyx Cüneydin vaxtından Ağqoyunlularla qohum olan Səfəvilər şeyx Heydərin dövründə qohumluğu daha da möhkəmləndirirlər. Belə ki, Şeyx Heydər Ağqoyunlu Uzun Həsənin qızı Aləmşahbəyimlə evlənir. Mərd və qorxmaz bir rəhbər kimi tanınan Şeyx Heydər ətraf bölgələrə bir neçə dəfə yürüş etmiş və uğur qazanmışdı. Atasının yerində taxta oturan yeni Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yəqub onun bu qələbələrindən və getdikcə nüfuzunun artmasından narahat olur və onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün Şirvanşah Fərrux Yasarla ittifaq bağlayır. 1488-ci ildə Şirvanşahların birləşmiş qüvvələri ilə Səfəvilər arasında baş verən müharibə faciəli sonluqla qurtarır və bu döyüşdə Şeyx Heydər öldürülür. Səfəvilərin nüfuzu və Ərdəbil hakimiyyəti zəifləməyə başlayır. Sultan Yəqub Səfəvilərin nəzarətində olan başqa yerləri, hətta Ərdəbili də işğal edir. O, Şeyx Heydərin oğulları – öz bacısı uşaqları: Sultanəli, İbrahim və iki yaşlı İsmayılı əsir alıb İstəxr qalasında həbsdə saxlayır.³⁸

Sultan Yəqubun ölümündən sonra Ağqoyunlu taxt-tacı uğrunda mübarizə yenidən qızışdı. İki illik qanlı savaşıqlardan sonra hakimiyyəti ələ keçirən Rüstəm Mirzə Səfəvilərin sadə xalq arasındakı nüfuzundan yararlanmaq istədi. Elə buna görə də Şeyx Heydərin oğullarını dörd il səkkiz aylıq həbsdən azad etdi və gənc Sultanəlini Ərdəbilin hakimi qoydu. Fəqət az sonra tutduğu işdən pəşman oldu, Səfəvilərin siyasi fəaliyyətindən ehtiyat edərək yenidən onları ələ keçirmək və məhv etmək istəsə də, nail ola bilmədi. 1494-cü ildə Rüstəm

³⁸Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c. Bakı: Elm, 1994, s. 395.

Mirzə beş min nəfərlik qoşunla 700-dən artıq döyüşçüsü olmayan Sultanəlinin üzərinə yürüş etdi. Bu qeyri-bərabər döyüşdə Səfəvilər məğlub oldular, Sultanəli də öldürüldü. Ağqoyunluların təqiblərindən qurtulmaq üçün Səfəvi müridləri və yaxınları sağ qalmış qardaşları müxtəlif yerlərdə gizlətməli oldular. Nəhayət Gilan hakimi Şərif Həsən xanın himayəsində Lələ Hüseyn bəy tərəfindən tərbiyə olunan İbrahim və İsmayıl labüd ölümün pəncəsindən qurtuldular.

Qardaşının ölümündən sonra “Səfəviyyə” təriqətinin başçısı olan kiçik İsmayıl macəra və qorxu içərisində yaşadı, ancaq sarsılmadı. Atasının sadıq dostlarından mükəmməl tərbiyə və təhsil aldı, ərəb və fars dillərini, İslam dini və Səfəvi təriqətinin əsaslarını dərindən öyrəndi.

Tarixi qaynaqlar 1499-cu ildə Ağqoyunlu hakimiyyəti uğrunda yenidən qızıışan mübarizədən yararlanan Səfəvilərin İsmayıl başda olmaqla 70 nəfərlik bir dəstə ilə Ərdəbilə doğru hərəkət etdiyini xəbər verir. Yol boyu Ustaclu, Təkəlu, Varsaq, Zülqədəri, Əfşar və Qacar kimi türk tayfalarından onlara qoşulan yeddi minlik qızılbaş qoşunu ilə Ərdəbilə daxil olur. Bu ordu ilə o, öncə baba və atasının düşməni Şirvanşah Fərrux Yasarın üzərinə yeriyr və 20 minlik Şirvan ordusunu darmadağın edir. Ağqoyunlu şahzadələri Əlvənd Mirzə ilə Sultan Murad arasında gedən savaştan ustalıqla yararlanan Səfəvilər 1501-ci ildə Əlvənd Mirzəyə də qalib gəlirlər. Beləliklə Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan və Güney Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirən 14 yaşlı İsmayıl həmin ilin payızında təntənəli şəkildə Təbrizə daxil olur və özünü şah elan edir. (Tarixi mənbələr İsmayılın Təbrizə gəlişini ruhun bədənə daxil olmasına bənzədirlər). Az sonra Sultan Muradı da aradan götürən Şah İsmayıl tarixə

Səfəvilər Dövləti kimi düşmüş bir dövlətin əsasını qoyur. Sonralar qısa zamanda Mazandaran (1503), Yəzd, Farsistan, Kirman, (1504), Mərəş, Diyarbəkir (1506), Bağdad və İraq (1508) da fəth olunur. 1510-cu ildə isə özbək hökmdarı Şeybani xan üzərində parlaq qələbə qazanan Şah İsmayıl yalnız 1514-cü ildə ilk dəfə acı məğlubiyyətə uğrayır. Bu, Güney Azərbaycan ərazisində-Maku şəhəri yaxınlığındakı Çaldıran düzündə Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimin əzəmətli ordusu ilə döyüşdə baş verir.

Şiə-qızılbaşlıq ideologiyasına dərinləndən nifrət edən Sultan Səlim Səfəvilərin getdikcə güclənən nüfuzunu qırmaq, hətta Şah İsmayılı fiziki baxımdan məhv edib hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün hərbi səfərə çıxır. Çox böyük ordu ilə Azərbaycan sərhədlərini keçir, Şah İsmayılı təhqiředici məktublar göndərir və onu döyüşə çağırır. Dövrünün müasir silahları ilə təchiz olunmuş çoxminli Osmanlı ordusu ilə qarşılaşmaqdan çəkinən Şah İsmayıl sonda məcbur olub qeyribərabər döyüşə girir və məğlub olur. Doğma torpaqları uğrunda rəşadətlə vuruşan Səfəvi döyüşçüləri yağış kimi yağan top-tüfəng atəşi altında darmadağın olur və pərakəndə halda geri çəkilir. Qalib kimi Təbrizə daxil olan Sultan Səlim ərzaq qıtlığı və Yeniçərilərin üsyanından ehtiyat edərək orada çox qala bilmir. 8 gündən sonra Təbrizi tərk edib İstanbula dönməyə məcbur olur.³⁹

Vaxtilə buraxılmış tarixi səhvlərin, eləcə də “fitnə-fəsad əhlinin fitnəkarlığı, kin-küdurət və düşmənçilik hissi bəsləyənlərin təhrikinin”⁴⁰ nəticəsi kimi baş verən bu döyüş-

³⁹Şah İsmayıl Səfəvi (tarixi-diplomatik sənədlər toplusu). Bakı: Şərq-Qərb, 2014, s. 85-87.

⁴⁰Yenə orada, s. 89.

də səhlənkarlıq və ehtiyatsızlıq üzündən düşər olduğu acı məğlubiyyəti özünə bağışlamayan Şah İsmayıl daha heç bir ciddi hərbi yürüşə çıxmır.

*Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zəmanimdə,
Vəzirimdir gəmə güssə, oturmuş iki yanımdə.*⁴¹

misraları ilə başlayan qəzəli dərin ruhi-psixoloji sarsıntılar keçirdiyi həmin dövrün məhsuludur. Könül qırıqlığı və ruh düşkünlüyünü yalnız şeir-sənət və əyləncə məclislərində vaxtını keçirməklə ovudur, ölkə daxili quruculuq və abadlıq işləri ilə məşğul olur. Nəhayət 1524-cü ildə Quzey Azərbaycanda – Şahdağda ov edərkən, çox güman ki, beyninə qan sızmasından gənc yaşlarında vəfat edir.

Şah İsmayıl Xətayinin dini-siyasi fəaliyyəti haqqında ikili fikir mövcuddur. Şah İsmayıl döyüş zamanı cəsur, qorxmaz və amansız bir igid, taxtda oturanda ədalətli hökmdar, dinc dövrdə həzin və fədakar məhəbbəti tərənnüm edən lirik şair kimi tarixə düşmüşdür. Təzkiyəçilərin “Qılinc və qələm” sahibi adlandırdıqları bu hökmdar-şair ilk dəfə tarixi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib vahid mərkəzləşmiş dövlət yaratmış, doğma dilimizin ədəbi-mədəni, dini, hətta siyasi həyatda şəriksiz işlənməsini təmin etmiş, özü də bu dildə klassik və xalq şeiri üslubunda gözəl şeirlər yazmışdır. Şah İsmayılın saraydakı elçilik və qonaqlarla ana dilində danışması, bəzi xarici ölkələrə göndərdiyi məktubların da Azərbaycan türkcəsində olması haqqında məlumatlar vardır. Onun öz sağlığı və bəzi oğullarının da hökmdarlığı dövründə

⁴¹Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən...(Əsərləri). Mətnin tərtibi və lüğət Ə.Səfərlı və X.Yusifovundur. Bakı: Yazıcı, 1988, s. 163.

dövlət idarəçiliyi və qoşun başçılığı türklərin əlində olmuş, sarayda yüksək təbəqəni, demək olar ki, azərbaycanlılar təşkil etmişlər.

Başlarına on iki imamın şərəfinə qırmızı rəngdə on iki zolaqlı çalma bağlayan Səfəvilər hər yerdə qızılbaşlıq məfkurəsini təbliğ edir, bu yolla xalqın müxtəlif təbəqələrini öz ətraflarında toplamağa çalışırdılar. Kiçik yaşlarından səfəvilərin başçısı, piri-mürşidi missiyasını öz üzərinə götürmüş olan Şah İsmayıl da öz qılıncı və qələmiylə bu dini-siyasi ideologiya uğrunda misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Təsədüf deyil ki, həmin dövrdə şiə-qızılbaşlıq ideyaları yalnız Azərbaycanda deyil, bir çox Yaxın Şərq ölkələrində də geniş yayılmışdı. Hətta bəzi mənbələrdə Kiçik Asiya əhalinin beşdə dördünün şiə olub Səfəvilərə rəğbət bəslədikləri göstərilir.⁴²

Bütün bunlarla yanaşı, Xətayinin ziddiyyət və nöqsanlarını da qeyd etməliyik. Əslində bu, tək onun günahı da deyildi. Ulu babası Şeyx Səfiəddinin dövründən başlayaraq əldə bayraq edilən şiəlik-qızılbaşlıq ideyası Azərbaycan və İranda hakimiyyətə gəlmək üçün birləşdirici ideya kimi ortaya atılmış, eyni zamanda vahid və bütöv türklük aləmini, türk dünyasını sünni-şiə adı ilə iki yerə parçalamış, bir-birinə düşmən etmişdi. Bu zəmində tez-tez ölkənin içərisində və xaricdə sünni-şiə qarşıdurmaları və müharibələri baş vermiş, günahsız insanlar yersiz xurafatın qurbanı olmuşdu. Tarixi qaynaqlara görə, XVI yüzilin əvvəllərində Kiçik Asiyada qızılbaşlığı və Şah İsmayılı müdafiə adı altında kütləvi üsyanlar da baş vermişdi.⁴³ Təkcə onu demək kifayətdir ki,

⁴²Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsən-üt təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, s. 254.

⁴³Yenə orada.

şiiəliyin Anadoluda yayılmasından qorxuya düşən Sultan Səlim bir gündə 40 mindən çox şiənin boynunu vurdurmuşdu. Uşaq yaşlarından bu cür dini-siyasi mübarizənin burulğanına düşən, babası, atası və qardaşlarının bu yolda şəhid olduğunu bilən Şah İsmayıl istər-istəməz bu ideyanı həyata keçirmək üçün qanlı savaşlara girmiş, 12-13 yaşlarından döyüşlərdə qılınc çalmışdı. Çox güman ki, yaşa dolduqca tutduğu yolun qanlı-qadalı və perspektivsiz olduğunu anlamış, ruh düşkünlüyünə qapılmış, tarixçilərin yazdığına görə, hətta taleyüklü Çaldıran döyüşünə belə ciddi hazırlaşmamış, bəzi gərəkən strateji tədbirləri görməmişdi.

Bundan başqa, yuxarıda adları çəkilən azərbaycanlı-türk qəbilələrinə arxalanan, onların cəsurluğu və döyüşkənliyi hesabına hakimiyyətə gələn Şah İsmayıl getdikcə bu mövqeyindən geriləmiş, oğlanlarının şahlığı dövründə paytaxt öncə Qəzvinə, sonralar isə İsfahana köçürülmüşdü. Beləliklə də, tədricən sarayda azərbaycanlıların mövqeyi zəifləmiş, farslar öz nüfuzlarını möhkəmləndirmiş, təbii olaraq fars dili də Azərbaycan türkcəsini sıxışdırmışdı. Demək istəyirik ki, ayrı-ayrı xanlıq, bəylik və xırda dövlətlər şəklində olan, öz aralarında ziddiyyət və savaşlar aparan Azərbaycan və İranı mərkəzi dövlət halına gətirən türklər olsa da, getdikcə fars siyasəti yenə qalib gəlmiş, dinc yolla hakimiyyət sükanını özlərinə tərəf döndərə bilmişdilər. Qəribədir ki, doğma oğlu Sam Mirzə fars dilində yazdığı “Təhfeyi-Sami” adlı təzkiyəsində atası haqqında məlumat verərkən əsil fars ziyalısı kimi hərəkət etmiş, onun yalnız farsca bu beytini verməklə kifayətlənmişdi:

*Bisütun naləvü zarəm çü şenid əz ca şod,
Kərd fəryad ke, Fərhade-degər peyda şod.*

*(Bisütun naləvü zarım eşidib etdi fəryad,
Lərzəyə gəldi ki, – eyvah, yeni bir Fərhad)*.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, uşaq yaşlarından siyasətə cəlb olunan, vaxtının çoxunu at belində döyüşlərdə və dövlət işlərinə sərf etməklə keçirən Xətayi özündən sonra dolğun və rəngarəng bir ədəbi irs qoyub getmişdir. Marafıdır ki, çağdaşlarından fərqli olaraq, o, həm əruzla, həm də heca vəznində, həm lirik, həm də epik əsərlər yazmışdır. Xətayi əsərləriylə yaxından tanışlıq göstərir ki, onun özlüyündə səmimi və təbii hisslərin tərcümanı olan şeirləri çox zaman dini-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bu şeirlərdə gah at belində döyüşə səsləyən bir bahadırın, gah saf və fədakar ibadətə çağıran müdrik bir təriqət şeyxinin, gah da ülvî məhəbbətlə sevən həssas bir lirik aşiqin nəfəsi duyulmaqdadır.

Ümumən Xətayi poeziyası gözəlliyə, sevgiyə, qəhrəmanlığa, mənəvi saflığa, fədakarlığa, sədaqətə hörmət və məhəbbət duyğularından yoğrulmuşdur. Özünü tez-tez “valehü şeyda”, yaxud “vəhdət gülzarının bülbülü” adlandıran şair sufi-panteist dünyagörüşünü sərgiləyir, hətta bəzən Həllac Mənsur və Nəsimi kimi “ənəlhəq” (“allah mənəm”) ideyasına rəğbətini bildirir:

*Ta səni gördü Xətayi, valehü şeydayidir,
Xansı gözdür həq yüzün gördükcə bidar olmadı?⁴⁴*

*Tərcümə müəllifindir.

⁴⁴Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı. Mətnin elmi-tənqidi tərtibatçısı: M.R.İsmayılzadə. Tehran: Əlhoda, 2004, s. 237.

*Mən Xətayi çəkmənəm qəm, çünki “ənəl-həq” dedim,
Çəkmişəm Heydər təkı meydana “hu” mərdanə mən.¹
mən.¹*

*Ənəl-həq sirri uş könlümdə gizli
Ki, həqqi-mütləqəm, həq söylərəm mən.²*

*Çün Xətayidür bu gün gülzari-vəhdət bülbülü,
Dəxi ol zaği-siyah gülzarə söylən gəlməsün.³*

Xətayi poeziyasında xeyli yer tutan bu tipli qəzəllər onun gənc olmasına baxmayaraq, sufi-təriqət şeyxi kimi dini-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı meydana çıxmışdır. Yəni şiyə-qızılbaş ideologiyasına söykənərək hakimiyyətə gəlmiş Xətayi aydıq bir “pir-mürşid” kimi öz klassik və heca vəznli şeirləri ilə bu ideologiyanın xalq arasında daha geniş yayılmasına çalışırdı. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, uşaq yaşlarından mükəmməl təlim-tərbiyə alan Xətayi görkəmli Şərq şairlərinin yaradıcılığı ilə də yaxından tanış olmuş, Nizami, Xaqani, Hafiz, Y.Əmrə, Nəvayi, Kişvəri və Həbibî ənənələrindən bəhrələnmiş, mənəvi qida almışdı. Amma, bütün bunlarla yanaşı, Xətayi poeziyasının təşəkkülü və inkişafında Nəsimi qəzəllərinin və onun sufi-hürufi ideyalarının güclü təsiri olmuşdur. O da, hürufilər kimi, Allahın insanda zühur etdiyinə inanır, özündə ilahi nuru gəzdirən insanda ulu Tanrıya xas olan ucalıq və kamillik görür. Xətayi Nəsimi poeziyasına

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı. Mətnin elmi-tənqidi tərtibatçısı:

M.R.İsmayılzadə. Tehran: Əlhoda, 2004, s. 185.

²Yenə orada, s. 183.

³Yenə orada, s. 193.

o qədər məftun olmuş, o qədər bəhrələnmişdir ki, hətta bir çox qəzəllərinə nəzirələr yazmış, Nəsiminin şəxsi mətanət və fədakarlığına qibtə etmiş, onu tez-tez xatırlamışdır.

*Məndədür yer ilə göy, həm hikməti, həm qüdrəti,
Xakü badü abü atəş, cümlə ərkan məndədür.¹*

*Yarə yar olmaq dilərsən, qeyrisin yar istəmə,
Canü dildən keçməmiş sən, yüri, dildar istəmə.*

*Varü varlıq verməyincə şahə, varmaz varımız,
Sən özünü şahə tapşur, dəxi gəl, var istəmə.²*

Ancaq Xətayi poeziyasına qətiyyən sırf təriqət poeziyası demək olmaz. Onun real insan duyğularını, saf və səmimi məhəbbəti, şəxsi fədakarlığı tərənnüm edən qəzəl və başqa əsərləri də yetərincədir. Sadəcə sufi-panteist və irfani düşüncə tərzii bu poeziyaya fəlsəfi dərinlik və humanist ruh aşılıyır. Təbii-real insan duyğularının ifadə olunduğu əsərlərində şair cəsarətlə adi danışiq dilində işlənən sözləri, xalq yaradıcılığı bulağından su içmiş ifadə və məsəlləri də ədəbiyyata gətirməkdən çəkinmir.

*Gərçi gün xoşdur, vəli rüxsarün ondan yaxşıdır,
Ay dəxi tabandırür, didarün ondan yaxşıdır.
...İstəmən firdovs bağinün gül-i xoşbusini,
Dünya bağində gül-i rüxsarün ondan yaxşıdır.³*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 195.

²Yenə orada, s. 211.

³Yenə orada, s. 105-106.

*Ovlaxda bu gün ovlar ikən yarə yoluxdum,
Bir aydan arı, gün kimi didarə yoluxdum.
Biçarə könül güzgüsü açıldı səfadən,
Hey-hey, nə əcəb ahu-yi tatarə yoluxdum.
Dün varmış idim bağçaya gül dərməgə, amma
Sundum əlimi bir gülə, səd xarə yoluxdum.¹*

Real insan gözəlliyinin təbiət və mövhumı gözəlliklərlə qarşılaşdırılaraq onlardan üstün tutulması, insan arzu və istəklərinin lirik-romantik təsviri bu qəzəllərdə qabarıq şəkildə üzə çıxır. Burada “pir-mürşid” və “şah Xətayidən” əsər-əlamət qalmır, real-insani məhəbbətlə sevən bir aşiqin incə gileyləri, həzin şikayətləri, vüsal arzusuyla döyünən qəlbinin cırıntıları əks olunur.

*Neylərəm ol cənnəti, içində dildar olmasa,
Qoy anı viranə qalsın, bağçada bar olmasa.
...Aşiqün meydanda başı top yerinə çalınur,
Başını meydana qoymaz kim ki, sərdar olmasa.
Doğruluq dost qapusudur, doğru gəl, gir bir yola,
Əyri meydanda utanur onda iqrar olmasa.²*

*Firqətün çəkdüm, nigara, şimdi yar olmazmısan?
İxtiyarım getdi əldən, ixtiyar olmazmısan?
İntizarım həddən aşdı, hicr ilən oldum həlak,
Qəmlü könlüm halinə bir qəmküsar olmazmısan?
Düşmədüm sevda əlindən, bülbül-i can oldu lal,*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 161.

²Yenə orada, s. 45.

*Vəqtidür, gül çöhrə açub novbahar olmazmısan?
Munca möhnət çəkdün, ey dil, zülməti-hicran şəbi,
Ol məhin vəslinə yetdün, bəxtiyar olmazmısan?¹*

Xalq yaradıcılığına və aşiq poeziyasına bağlılığı şairin klassik divan üslubunda yazdığı əsərlərdə də özünü göstərir. Əruzun oynaq bəhrlərində qələmə aldığı, folklor ab-havası, el sənətinin ruhu duyulan incə qəzəllərində ana dilinin sadəliyinə ayrıca diqqət yetirir, çətin anlaşılan ərəb-fars tərkiblərindən mümkün qədər uzaq qaçır. Xətayinin bir çox qəzəlləri o qədər sadə, aydın və oynaq bir üslubdadır ki, hətta bəzən bu misraların əruzda yazıldığını unudursan:

*Qızılgül, bağü bostanum, nə dersən?
Fəda olsun sana canum, nə dersən?
Qərarım qalmadı, səbrim tükəndi,
Kəsildi küll-i fərmanum, nə dersən?
Əridi iliyim, qaldı sümüyüm,
Tənimi tərək edər canum, nə dersən?
Qamu dərddilərə dərman bulundu,
Dəvasız dərdə dərmanum, nə dersən?
...Səniün məqsudun oldur ki, mən ölüm,
Halal olsun sana qanum, nə dersən?
Əgər yatsam min il topraq içində,
Dürüstdür əhdü peymanum, nə dersən?
Xətayi çün səni can ilə sevdi,
Sevən ölsünmü, sultanum, nə dersən?²*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 177.

²Yenə orada, s. 183.

Yaxud əruzun ənənəvi, daha çox işlək olan bəhrlərində yazdığı qəzəllərdə də şair yenə sadəlik və aydınlığı diqqətdən qaçırmır, şeirin daha geniş xalq kütlələri üçün anlaşılqı olmasına çalışır. Bu məqsədlə o, ana dilinin zənginliklərindən, gündəlik danışiq sözlərinin çeşidli mənə çalarlarından ustalıqla yararlanır:

*Gər mənimlən ol məh-i namehribanım söyləşə,
Xəstə cismimdə bu can-i natəvanım söyləşə.
Mən öləndən sonra qəbrüm üstə gər əzm etsə yar,
Qəbr içində dura onunla imanım söyləşə.
Bu qərarı yox könül bilmən xaçan aram edə,
Ya məgər bir gün mənimlən dilsitanım söyləşə.
Zəhr-i hicran birlə dəxi taleyim təlx olmaya,
Gər mənimlən bir kəz ol şirin zəbanım söyləşə.
Qəmli könlü bu Xətayinin cahanda şad ola,
Gər mənimlən bir gün ol ömr-i cavanım söyləşə.¹*

Xətayinin bəzi qəzəllərində şahidi olduğu real hadisələri, öz ictimai-siyasi fəaliyyəti və apardığı döyüşlərlə bağlı müəyyən tarixi faktları əks etdirən misra və beytlər də az deyildir. Bu misralarda həm də bir səfərbərlik, yurdsevərlik, vətən və din uğrunda döyüşlərə çağırış motivləri qabarıq şəkildə özünü göstərir:

*Bağdaş qurub otursa nigarım, fəğan qopar,
Dursa-otursa, fitne-yi axirzaman qopar.*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 209.

*Şirvan xəlayiqi xamu Təbrizə daşına,
Mülk-i əcəm sorar ki, qiyamət xaşan qopar?
Yetdükcə tükənür ərəbin kuy-i məskəni,
Bağdad içində hər necə kim, türkman qopar.
...Görmüşdü ta Xətayi əzəldən yəqin muni,
Nuhun əlaməti gəlür, ondan tufan qopar.¹*

Xətayinin zəngin ədəbi irsində epik əsərləri də mühüm yer tutur. Onun “Nəsihətnamə” (“Öyüdlər kitabı”) məsnəvisi və “Dəhnamə” (“On məktub”) poeması orta çağlar epik şeirimizin maraqlı örnəkləridir. “Nəsihətnamə”, adından göründüyü kimi, tərbiyəvi-əxlaqi və dini-fəlsəfi məzmunu malik bir məsnəvidir. Bu məsnəvinin yazılması Xətayinin birbaşa mürsid-pir və bir təriqət başçısı kimi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hökmdar şair bu kiçik epik əsərini də qızılbaş döyüşçülərini-qaziləri, müridləri və yaxud, sadəcə səfəviliyə meyl edən adamları öz məqsəd və məsləki uğrunda mübarizəyə çağırış ruhunda qələmə almışdır. Eləcə də risalədə əxlaqi-tərbiyəvi mülahizələrə geniş yer verilir, doğruluq-düzgünlük, iradə və mətanət, igidlik və fədakarlıq, sadəlik və nəciblik kimi yüksək insani keyfiyyətlər təbliğ olunur.

*...Yəqin ayru dəgüldür kəndidən can,
Ki, mə`nidə bir olur qətrə, ümman.
Günəş zərrəvü həm zərrə günəşdür,
Özümnü özünə, ey can, ulaşıdur.
Bu cismi sən eşq ilə eylə rövşən*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 60.

*Ki, zülmət rəf olub, cism ola gülşən.
...Bu dəmi xoş gör, ey can, haqqa şükr et,
Bu fikrin tərkin et, var, özgə fikr et.
Niyə gəldün, nə gətirdün cəhanə?
Nə iltərsən axır sən cavidanə?
Nə idin aləm-i vəhdətdə, söylə,
Bu kəsrət evinə düşmüşsən böylə.
Buni bildin isə, irdin məqamə,
Həqiqət mənzili dariüs-səlamə.
...Olur bu eşq ilə can haqqə vasil,
Ki, eşqi olmayan candan nə hasil?¹*

kimi misraların da yer aldığı bu mənzum risalədə, şairin qəzəllərində olduğu kimi, təbiət, dünya və insan haqqında sufi-panteist baxışları ilə qarşılaşırıq. Belə ki, “vücut-i küllü” bir dəryaya bənzədən şair dünyanı, bütün kainatı onun bir damlası hesab edir, başqa sözlə, yarananın bütöv, tam vücut, yaranmışların isə onun hər tərəfə səpələnmiş sonsuz sayda zərrələri olduğunu bildirir.

Əsərdə sufi-irfani düşüncələrlə yanaşı, şairin gəncliyə, mürid və tərəfdarlarına müraciətlə qələmə aldığı praktik əxlaqi öyüd və nəsihətləri də vardır. Yaşamaq və yaratmaq arzusuyla çırpınan odlu bir qəlbin həyəcanlarını əks etdirən bu nəsihətlər öz humanistliyi və insansevərliyi ilə diqqəti çəkir.

*Budur sözüm sana məndən əmanət,
Könül yıxma, vəli eylə imarət.
İman əhli isən, ey can və lakin*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 373-374.

*Ki, cismü canü dildə dutmagil kin.
Dəxi sən qonşuni, yoldaşı gözlə,
Ki, xəlqin eybini sən açma, gizlə.
Yoldaş odur rəhm edə yoldaşına,
Yoldaşın uğratmaya yol daşına.
Qamu əməldən əfzəldürür insaf,
Həqin azadidür ola könül saf.¹*

Xətayinin həcmcə ən ən böyük və vahid süjetə malik əsəri “Dəhnamə”, yəni “On məktub” poemasıdır. Ənənəvi mövzuda yazılmış, 1223 beytdən ibarət olan bu məsnəvi minacat, meracnamə, Həzrət Əli və on iki imamın tərifinə həsr olunmuş giriş-müqəddimə ilə başlayır. Özündən öncəki “Dəhnamə”lər: Marağalı Övhədi və Həririnin əsərləri ilə səsleşən məqamlar osa da, Xətayi poeması öz dinamikliyi, obrazlarının zənginliyi və hisslərinin təbiiliyi ilə seçilir. Həmin eyni adlı məsnəvilərdən fərqli olaraq, Xətayi poemasında Aşiq və Məşuqə ilə yanaşı, bağban, Aşiqin dostu kimi canlı, eləcə də Ah, Huş, Göz yaşı kimi cansız lirik antropomorfik obrazlar da vardır. Səba isə hər üç əsərdə əsas obrazlardan biridir.

Adından da göründüyü kimi, məktublardan ibarət olan məsnəvi daha çox həmin məktublarla bağlı olan hadisələr üzərində qurulmuşdur. Əsərin girişindəki rəsmi hissələrin ardınca yazın gəlişiyə təbiətdə baş verən oyanışı təsvir edən “Bahariyyə” adlı bölmə gəlir. Yalnız bundan sonra əsas mətləbə keçilir: həmişə eşqə biganə olub sevənləri əbləh adlandıran birisi bağda yatarkən təsadüfən yuxusunda bir gözəli

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 378.

görür və ona vurulur. Kədər və qəm dəryasına qərq olan Aşiq bu gözəlin kim və harada olduğunu bilmir. Tanrıya yalvarıb kömək istəyir. Hatıfdən gələn səsin köməyiylə sevgilisinin yerini öyrənir. Həmin qaibanə səsin ardınca pərilər bağına gələn Aşiq sevdiyi qızı görür və ona olan sevgisi daha da artır. Bağban onu öncə pis qarşılayır, hətta döyür. Onun dərini bildikdə isə məsləhət görür ki, gedib Səba ilə məktub göndərsin. Aşiq Səba, Ah, Huş və Göz yaşını bir neçə dəfə Məşuqənin yanına elçi göndərir. Əvvəlcə qəzəblənib elçiləri pis vəziyyətdə qoyan Məşuqə onuncu məktubdan sonra yumşalır. Aşıqın həqiqətən onu sevən, öz sevgisində vəfalı və fədakar olduğuna inandıqdan sonra ona vüsəl vəd edir. Beləliklə, Aşiq öz istəyinə nail olur. Poema səbr və dözümlü tərənnümü ilə başa çatır.

Xətəyinin “Dəhnamə”si həm klassik ədəbi ənənələrdən, həm də xalq nağıl və dastanlarından bəhrələnmə yolu ilə yazılmış klassik bir məsnəvi kimi seçilir. Zəngin təbiət təsvirləri və məzmunla bağlı ayrıca qəzəllərin verilməsi poemaya forma və məzmun əlvanlığı gətirmişdir. Başlangıcdakı rəsmi hissələrdən sonra verilən baharın təsviri olduqca maraqlı və yadda qalandır:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusi fəğanə düşdi,
Eşq odu yenə bu canə düşdi.
...Sərvin yenə tutdu damənin su,
Su üstə oxudu fəxtə ku-ku.
Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülməkdən ənar açıldı dəndan.*

*Bülbül oxudu sifət-i hicran,
Dəryadə dür oldu əbr-i neysan.
Durna uçuban həvayə düşdi,
Laçın aluban ovayə düşdi.
Alma ağacı dibində sayə,
Tə'n eylər idi buludda ayə...¹*

Poemaya giriş-müqəddimə funksiyasını yerinə yetirən bu parçada şairin mövzunun imkanları səviyyəsində çeşidli boyalarla işlədiyi rəngarəng təbiət lövhələri, adi təbiət hadisəsinin şair təxəyyülündə doğurduğu lirik səmimi duyğuların əksini görürük. Əsərin məzmunu ilə bağlı, yaxud müstəqil şəkildə verilmiş qəzəllər də Xətayinin epik poema janrında etdiyi yenilik və özünəməxsus üslubi orijinallıq kimi qeyd olunmalıdır.

*Ey eşqə özin fəda qılan dil!
Əz səbr məni cüda qılan dil!
Üşşaqı cahanda xürrəm ikən,
Pürmöhnətü pürbəla qılan dil!
Məhbub-i xucəstə zülf-i çinin
Bəndinə düşüb, xəta qılan dil!
...Bir busəsinə gözəl nigarın
Can ilə cahan bəha qılan dil!
Sidq-i dil ilən yolunda yarın
Öz ölməyinə dua qılan dil!
...Yarın diləyib bəqa-yi ömrün,*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 403.

*Öz varlığını fəna qılan dil!
Yüz hökm ilə şah ikən Xətayi,
Yar eşiginə gədə qılan dil!¹*

Xətayi qələmindən çıxmış bu qəzəllər romantik-emosional hisslərin tərənnümü olan məsnəvinin lirikliyini daha da gücləndirir, oxucuda xoş bir ovqat yaradır. Maraqlıdır ki, poemada sıx-sıx qarşılaşdığımız, şairin lirik divanındakı şeirləri ilə yaxından səsleşən həmin qəzəllər mövzunun iç-daxili məzmununun açılmasına da yardımçı olur.

*Ey canü dili xərab edən eşq!
Üşşaqı kəm əz türab edən eşq!
Odlara salıb fərağət əhlin,
Yaxub cigərin kəbab edən eşq!
Məşuqə müdam içmək üçün,
Dillər qanını şərab edən eşq!
Divanələrin tutub təriqin,
Tərk-i vərə`ü səvab edən eşq!
Bir zərrə təki vücudə düşsə,
Məşhur çu afitab edən eşq!
...Zöhd əhli sual edəndə hər dəm,
Min höccətə bir cavab edən eşq!
Məşuqə sarıya baxsa aşıq,
Bəxt-i siyahın niqab edən eşq!
Hər dəmdə Xətayi xəstəhalə
Səd naz ilə min itab edən eşq!²*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 410.

²Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 416-417.

Əsərin maddeyi-tarixi (yazılma tarixi) ndən Xətayinin onu 18 yaşında ikən yazdığı bəlli olur. Bu da şairin hələ çox gənc yaşlarında ciddi yaradıcılıq yoluna qədəm qoyduğunu, mükəmməl bir mürşid-irfan sahibi kimi tanındığını, istənilən mövzuda əsər yazmaq səviyyəsində yetişdiyini göstərir.

Xətayi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini xalq şeiri üslubunda yazdığı heca vəznli qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı və b. təşkil edir. Canlı xalq dilində yazılmış bu şeirlərdə hökmdar şairin savadsız kütlələrə, müridlərə, əsgərlərə, döyüşçü qazilərə çatdırmaq istədiyi fikirləri, dini-əxlaqi və tərbiyəvi-estetik görüşləri ifadə olunmuşdur. Sadəlik, mərdlik, doğruluq, fədakarlıq və sadiqlik kimi insani sifətlərin təbliğ edildiyi bu əsərlər geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi bir dildə, onların poetik zövqünə uyğun şəkildə qələmə alınıb.

*Könül, nə gəzirsən seyran yerində,
Aləmdə hər şeyin var olmayınca.
Olura-olmaza dost deyib gəzmə,
Bir əhdinə bütün yar olmayınca.
Yürü, sufi, yürü, yolundan azma!
Elin qeybətinə quyular qazma!
Yorulma bihudə, boşuna gəzmə!
Yanında mürşidün var olmayınca.¹*

Bu şeirlərdə gənc olmasına baxmayaraq, artıq yetərincə həyat təcrübəsi qazanmış, çox ciddi dini-mənəvi məsələlərdən cəsarətlə söz açan təriqət başçısının öyüd-nəsihətləri də yer alıb. Heca vəznində yazılmış həmin əsərlərdə xalq nağıl və

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 327.

dastanlarının, aşiq poeziyasının güclü təsiri açıqca duyulur.

*Qarşığı qarlıca dağı gördünmi?
Yoldurmuş əyyamın, əriyib gedər.
Axan sularsansa ibrət aldınmı?
Yüzünü yerlərə sürüyüb gedər.*

*...Sıra-sıra gələn ol ulu quşlar,
Sirli olur, yaxmaz onu günəşlər.
Əvvəl-əzəl meyvə verən ağaclar,
Onlar da qalмайıb, çürüyüb gedər.*

*Dəryamız dərinidir bizim, boylanmaz,
Min bir kəlam desəm, biri anlanmaz.
Kişi iqrarsız yollara bağlanmaz,
Yolları qoynunda yürüyüb gedər...¹*

Maraqlıdır ki, Xətayinin bu kimi şeirlərində tez-yez işlətdiyi çeşidli söz birləşmələri, yaxud ayrı-ayrı cümlələr sanki uzun bir ömür yaşamış el aşığının dilindən deyilir, həyatda yaxşını-pisi seçən, dünyanın hər üzünü görmüş müdrik bir qocanın zəngin həyat təcrübəsini özündə əks etdirir. Burada söylənən fikirlər o dərəcədə doğru-dürüst, inandırıcı və müdrik səslənir ki, onların gənc yaşlarından at belində olan, ömrünün çoxunu qalmaqla və döyüşlərdə keçirən bir dəliqanlı tərəfindən deyilməsinə şübhə ilə yanaşır, inanmaq istəmirsən. Hətta həmin söz-ifadələrin az qala atalar sözü və el məsəli kimi bu gün də işlək olduğunu, dillərdə dolaşdığını görürsən.

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 341.

*...Məhəbbət adəmi həqqə yardır,
Məhəbbət etmiyə can murdardır.
Dünya-axirətdə üzü qaradır,
Məhəbbətdən keçən həqdən də keçər.*

*Gerçək olan bir nəfəsə inana,
Canımız veririk qurban canana.
Lənət olsun iqrarından dönənə,
Məhəbbətdən keçən həqdən də keçər.¹*

Aşağıdakı qoşmanı oxuduqca isə sinəsində qopuzu boy boylayıb, söz söyləyən Dədə Qorqud dastanlarını yada salır, yaxud sazı çiyində oba-oba, oymaq-oymaq gəzən, at oynadıb qılınc çalan, müxtəlif şeirlər qoşan qoç Koroğlunun səsinə eşidir, cilov gəmirib şahə qalxan Qıratın nəfəsini duyuruq:

*Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım.
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım;
Bir elim, bir qələm, bir nəfəs, bir saz.*

*...Cahil olan söylər, sözünü bilməz,
Meydana gəlincə özünü bilməz.
Dörd şey vardır cənnət yüzünü bilməz:
Bir münkir, münafiq, bir Yezid, qanmaz...²*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 340.

²Yenə orada, s. 349.

Xətayinin aşiq şeiri üslubunda yazdığı gəraylıları da ayrıca önəm daşıyır. Bu şeirlərdə də sanki müdrik bir el ağsaqqalı, dünyagörmüş mürşid-təkyə başçısı, üz-gözündən nur yağan təriqət şeyxi danışır, öz bilik və həyat təcrübəsini gənc nəslə öyrədir:

*Gövhərin keçməyən yerdə.
Satma, qardaş, kərəm eylə.
Ləl daşını çay daşına
Qatma, qardaş, kərəm eylə.*

*Gördün bir yerdə aşına,
Hər nə dersən öz başına.
Yol daşını yol quşuna
Atma, qardaş, kərəm eylə.¹*

“Bir söz” rədifli gəraylısında Xətayinin sözə necə böyük dəyər verməsi, danışığa, insan nitqinə necə məsuliyyətə yanaşmağın gərəkliyi haqqındakı baxışları əksini tapmışdır. Bu gəraylı bir daha göstərir ki, o da Nizami, Xaqani və Füzuli kimi sözün qiyməti, gözəlliyi və tarixi-ictimai rolu barəsində həmişə düşünülmüş, ümumən şeirəsənətə çox ciddi yanaşmışdır.

*Sözünü bir söyləyənin ...Söz vardır kəsdirir başı,
Sözünü edər sağ bir söz. Söz vardır kəsər savaşı.
Pir nəfəsin dinləyənin Söz vardır ağulu aş
Yüzünü edər ağ bir söz. Bal ilən edər yağ bir söz.¹*

¹Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 351-352.

Xətayinin ədəbi irsində rast gəlinən **varsaqı** adlı türk şeir şəklindən ayrıca danışmağa dəyər. Varsaqı formaca qoşma və gəraylını xarırladan, əsasən 8, yaxud 11 hecadan ibarət olan, onlar kimi qafiyələnən, amma hər hansı bir rədifli misra bütün bəndlərin sonunda eynilə təkrarlanan orta yüzillər aşığı şeir şəkillərindən biridir. Şairin sufi-irfani, eləcə də real-həyatı baxış və düşüncələrini əks etdirən “Didar ilə məhəbbətə eşq olsun”, “Qaçma məndən, qaçma, avçı deyiləm”, “Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin”, “Qazilər deyən şah mənəm” misraları ilə bağlanan və b. varsağıları özəlliklə diqqəti çəkir.

*İçmişəm bir dolu, olmuşam ayıq,
Düşmüşəm dağlara, olmuşam keyik.
Sənə derəm, sənə, sürməli keyik,
Qaçma məndən, qaçma, avçı dəyüləm.*

*Avçı dəyüləm ki, düşəm izinə,
Qaç-qaç qanlar endi dizinə.
Sürmələr hey çəkdin qonur gözüne,
Qaçma məndən, qaçma, avçı dəyüləm.*

*...Aydır Şah Xətayim uçan-qaçandan,
Zərrəcə qorxmıyıq bu datlı candan.
Gedib də `vac olma atana məndən,
Qaçma məndən, qaçma, avçı dəyüləm.²*

Aşağıda verdiyimiz varsağıda hökmdar şair sanki üzünü müridlərinə və gənc əsgərlərinə tutub öz yolu, məsləki

¹Yenə orada, s. 364-365.

²Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı...Tehran: Əlhoda, 2004, s. 364.

və mənəvi ideali barədə açıqlama verir, əsl-nəsəbi və kimliyini lirik-romantik boyalarla təqdim edir. Burada, birbaşa olmasa da, dolayısı yolla döyüşə, fədakarlığa, qəhrəmanlığa çağırış ruhu da hakimdir:

<i>Allah-allah den, ğazilər,</i>	<i>Uçmaqda tuti quşuyam,</i>
<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>	<i>Ağır ləşgər ər başıyam,</i>
<i>Qarşu gəlin, səcdə qılın,</i>	<i>Mən sufilər yoldaşıyam,</i>
<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>	<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>

<i>Nerdə əkərsən, bitərəm,</i>	<i>Mənsur ilə darda idim,</i>
<i>Xanda çağırısan, yetərəm,</i>	<i>Xəlil ilə narda idim,</i>
<i>Sufilər əlin tutaram,</i>	<i>Musa ilə Turda idim,</i>
<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>	<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>

<i>Qırmızı taclı, boz atlı,</i>	<i>Xətayiyəm, al atlıyam,</i>
<i>Ağır ləşgər nisbətli,</i>	<i>Sözü şəkərdən datlıyam,</i>
<i>Yusif peyğəmbər sifətli,</i>	<i>Murtuza Əli zatlıyam,</i>
<i>Ğazilər deyən şah mənəm.</i>	<i>Ğazilər deyən şah mənəm.¹</i>

Xətayinin aşiq şeiri üslubunda yazdığı əsərləri içəri-sində bayatılarının da öz yeri vardır. Bu bayatılar o qədər geniş yayılmış, ağızdan-ağıza keçmişdir ki, hətta Əzizi və Aşiq soyadlı şair-aşıqların adıyla bağlı olan Azərbaycan xalq bayatılarından onları fərqləndirmək çətindir. Başqa şeirlərinə olduğu kimi, bayatılarında da şairin sufi-irfani görüşləri və real-həyatı öyüd-nəsihətləri üstünlük təşkil edir.

¹Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən...(Əsərləri). Mətnin tərtibi və lüğət Ə.Səfərli və X.Yusifovundur. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 325-326.

*Xətayiyəm, xəttaram,
Həq sirrinə səttaram.
Həkimlərin dərmənı,
Təbiblərə əttaram.*

*Xətayi, can arxına,
Əhli-ürfən arxına.
Mərifətdən su gəlib,
Tökülür can arxına.*

*Xətayi, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər.
Dişləmə çiy löqməni,
Yerinə dişin düşər.¹*

Farsca mükəmməl divanı olduğu deyilən və ərəbcə də bəzi mənzumələr qələmə alan şairimizin fars dilində yalnız bir neçə şeiri bu günümüzdə gəlib çıxmışdır. Ancaq onu görkəmli bir sənətkar kimi dünyada tanıtdıran ana dilində yazdığı misilsiz şeir və qəzəlləri oldu. Şah İsmayıl Xətayinin qüdrətli şəxsiyyəti və dogma türkcəmizdəki ölməz əsərləri ədəbiyyat və mədəniyyətimizə güclü təsir göstərmişdir. Dahi Füzuli “Bəng və Badə” poemasını ona həsr etmiş, bəzi qəzəllərinə cavab və bənzətmələr yazmışdır. XVI yüzil türk xalq şairi Pirsultan Abdal onu özünə mürşid-ustad bilmiş, şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Aşıq Qurbani isə “Mürşid-kamilim, şeyx oğlu şahim” deyərək onu tərənnüm etmiş, siyasi və ədəbi şəxsiyyətinə rəğbətini bildirmişdir. Onun adıyla aşıq poeziyasında “Şah Xətayi” havası və şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olan məşhur “Şah İsmayıl” dastanı yaranmışdır. Bu dastan əsasında XX yüzildə bəstəkar M.Maqomayev “Şah İsmayıl” operasını bəstələmişdir.

¹Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən...(Əsərləri). Mətnin tərtibi və lüğət Ə.Səfərli və X.Yusifovundur. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 327.

Xətayinin ədəbi irsi haqqında oğlu Sam Mirzədən başlayaraq bəzi təzkirəçilər məlumat vermişlər. XIX yüzildə A.A.Bakıxanov və S.Ə.Şirvani bu barədə ilk addımlar atmış, XX əsrdə S.Mümtaz, H.Araslı, Ə.Məmmədov, M.Abbaslı, O.Əfəndiyev, R.Azadə, Ə.Səfərli, X.Yusifli və b. Xətayi yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin öyrənilməsində və əsərlərinin nəşri sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Respublikamızda ilk dəfə Xətayi əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin nəşri (1966-1973) filologiya üzrə elmlər doktoru Ə.Məmmədovun adıyla bağlıdır.

Qardaş Türkiyədə də Xətayi poeziyası həmişə diqqətlə öyrənilmiş, əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Bu işdə görkəmli türk tədqiqatçıları: M.F.Köprülü, İ.Hikmət, S.Nüzhet, A.Gölpınarlı və b.xidmətləri qeyd olunmalıdır. S.Nüzhet Türkiyədə ilk dəfə böyük zəhmət hesabına müxtəlif cümlələr və əlyazmalardan toplayaraq mükəmməl Xətayi “Divan”ını tərtib etmiş, geniş müqəddimə və bibliografiya ilə iki dəfə nəşrinə (1946-1956) nail olmuşdur.

Xətayi əsərlərinin İranda nəşri və elmi-tənqidi mətninin hazırlanıb oxuculara çatdırılmasında (2001-2004) Güney Azərbaycandan olan soydaşımız M.R.İsmayilzadənin xidmətləri də qeyd olunmalıdır.

Avropada H.Purqstall, Ç.Riyo, E.Gibb, E.Braun, soydaşımız T.Gənceyi, Rusiyada A.Krımiski və V.Minorski Ş.İ.Xətayinin tarixi xidmətləri və ədəbi irsini tədqiq etmiş, şairimizin dünyada tanınmasında faydalı işlər görmüşlər. V.Minorski 1942-ci ildə yazdığı bir məqaləsində Xətayi poeziyasının bir çox özəlliklərindən söz açmış, eləcə də şairin 19 şeirinin tənqidi mətnini ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. 1959-cu ildə əslən Güney Azərbay-

candan olan T.Gənceyi Neapolda şairin qəzəl və qəsidələrinin tənqidi mətnini çap etdirmişdir.

1987-ci ildə hökmdar-şair babamızın anadan olmasının 500, 1997-ci ildə isə 510 illiyi ölkəmizdə geniş surətdə qeyd olunmuş, haqqında məqalə və kitablar yazılmış, əsərləri dəfələrlə nəşr edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən... (Əsərləri). Mətnin tərtibi və lüğət Ə.Səfəri və X.Yusifovundur. Bakı: Yazıçı, 1988.

2. Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai) külliyyatı. Mətnin elmi-tənqidi tərtibatçısı: M.R.İsmayilzadə. Tehran: Əlhoda, 2004.

3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c. Bakı: Elm, 1994.

4. Şah İsmayıl Səfəvi (tarixi-diplomatik sənədlər toplusu). Bakı: Şərq-Qərb, 2014.

5. Ş.Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsən-üt təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983.

FÜZULİ YARADICILIĞI ƏLYAR SƏFƏRLİNİN ARAŞDIRMALARINDA

Klassik ədəbiyyatımızın tanınmış tədqiqatçılarından olan AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərlinin elmi yaradıcılığında Füzuli poeziyasının çox sanballı yeri vardır. Bunu onun geniş və əhatəli filoloji araşdırmalarına az-çox bələd olan hər kəs təsdiq edə bilər. Hələ gənc yaşlarından ədəbi irsimizin üzə çıxarılmamış nümunələrini tapıb elmi ictimaiyyətə təqdim etmək təşəbbüslərində bulunan tədqiqatçı Rükəddin Məsihi, Qazi Bühranəddin, Qövsü Təbrizi və b. şairlərin, eləcə də “Əhməd-hərami dastanı”nın nəşri və tədqiqi sahəsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Ancaq biz məqaləmizdə bu fədakar və zəhmətkeş alimin yalnız Füzuli poeziyası barəsindəki fikirlərini təhlil etməyə çalışacağıq.

Öncə deməliyik ki, Ə.Səfərlinin əlimizdə olan bütün məqalə və kitablarından onun Füzuli poeziyasına, Füzuli poetik istedadına böyük hörmət və heyranlığı boy göstərir. Onun fikrinə görə, “orta yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan şeirin ən böyük nümayəndəsi” olan Füzuli “özünə qədərki Yaxın və Orta Şərq xalqlarının müxtəlif dillərdə yaratdığı zəngin mədəniyyəti diqqətlə öyrənmiş, mühitini həmin mədəniyyətin ziyası altında müşahidə etmiş” və özündən sonra “zəngin və çoxcəhətli bir irs” qoyub getmişdir. Müsəlman Şərqinin hər üç dilində klassik şeirin müxtəlif şəkillərində qələmə aldığı “dərin humanizmi ilə seçilən” ölməz əsərlərində “XVI əsrin birinci yarısının həyatı demokratik mövqedən” təsvir edilmişdir. Ona görə də ana dilini dərindən sevən, bu dildə “nəzmi-nazik” yaratmaq-

la böyük qəhrəmanlıq göstərən” şairimizin orta yüzillərin “obyektiv poetik salnaməsi” olan əsərlərində Azərbaycan xalqının “nəcib qəlbi, müqəddəs arzuları əks olunmuşdur”.¹

Sovetlər dönməsində qəbul edildiyi kimi, Füzulinin 1494-cü ildə doğulduğunu deyən Ə.Səfərli buraya bir “təxminən” sözünü artırmaqla, fikrimizcə, bu fakta şübhə ilə yanaşdığını ortaya qoymuşdur. Alimin fikrincə, “əsərlərindən əldə olunan faktlar şairin Hillədə və ya Bağdadda dünyaya gəlməsi ehtimalını rədd edir”.² Hətta bir az da fikrini qətiləşdirərək, şairin mənsub olduğu ailənin XV yüzilin sonlarında Azərbaycandan İraqa köçmüş minlərlə ailələrdən biri olduğunu göstərir. Hələ məktəbdə oxuyarkən aşiqanə qəzəllər yazan gənc Məhəmmədin yaşa dolduqca dövrünün məşhur elmlərini mükəmməl öyrənmək üçün Kərbəla mühiti ilə kifayətlənmədiyini, Hillə və Bağdadda da yaşadığını qeyd edir. Onun Xacə Rəhmətullah və Həbibidən dərs alması, hətta onlardan birinin qızına aşiq olması haqqındakı fikirlərin rəvayət olaraq qaldığını irəli sürür. Dövrünün qabaqcıl və ayıq şəxslərindən olduğu bilinən Süleymanın müfti olması fikrini də inandırıcı hesab etmir.

Dövrünün görkəmli ziyalılardan biri kimi tanındıqda “Mövlana”, yaxud “Molla” ləqəbiylə məşhurlaşan Füzulinin dini idarələrdən birində qulluq edərək maaş aldığını bildiren Ə.Səfərli, qəribədir ki, burada konkret olaraq hansı dini idarədən söhbət getdiyini açıqlamır; şairin doğulub boya-başa çatdığı Kərbəla qəsəbəsindəki imam Hüseyn türbəsinə, yoxsa Nəcəfdəki həzrət Əli məqbərəsindən?..Bəzi

¹Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 447-450.

²Yenə orada, s. 447.

qəsidələri və “Şikayətnamə” adı ilə tanınan məktubundan bəlli olduğu kimi, maaşı sonralar kəsilmiş, qoca şair tutduğu vəzifədən bir müddət kənarlaşdırılmışdır. “Mən kiməm? – bir fəqirü bisəru pa” misrası ilə başlayan məktub-qəsidədə və başqa əsərlərində aydın işarələr görən alim bunu Füzulinin “din xadimləri və mövhumat əleyhinə yazdığı şeirlərlə, dünyagörüşünün dinə zidd cəhətləri ilə” əlaqələndirən tədqiqatçıların haqlı olduğunu bildirir. Fikrimizcə, Sovet dövründə formalaşmış bu şablon fikirlə razılaşmaq doğru olmazdı. “Din xadimləri və mövhumat əleyhinə yazdığı şeirləri” aydındır, ancaq “dünyagörüşünün dinə zidd cəhətlərini” heç cür qəbul edə bilmərik. Bu gün hamıya aydındır ki, Füzulinin İslam dini və peyğəmbəri Məhəmmədə (s.ə.s.) sonsuz sevgisi bütün yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir.

Bağdadın fəthi – 1534-cü ilə qədər, yəni 40 yaşınadək Səfəvilərin təbəəsi olan Füzulinin “nisbətən sakit, rahat yaşadığını” güman edən tədqiqatçı Səfəvi hakimlərinə həsr etdiyi əsərlərin azlığına əsaslanıb “Füzuli ilə Səfəvi xanədanı arasında o qədər yaxın əlaqələrin olmadığını” göstərir. İlk irihəcmli əsəri olan “Bəngü Badə” poemasını Şah İsmayıl itəf etsə də, bəzi Səfəvi əmirlərinə tək-tük qəsidələr yazsa da, 1534-cü ildən sonra Sultan süleymana, Ayas Paşaya, Cəfər bəyə və başqa türk hökmdar və əmirlərinə yazdığı çoxlu qəsidə və məktubların daha artıq diqqəti cəlb etdiyini vurğulayır. Maraqlıdır ki, elə bu dövrdə də şairin “mövcud həyatdan, insanlardan narazılığının gücləndiyini, hakim təbəqələrin mənəvi yoxsulluğu, cahilliyi haqqında kəskin inkaredici əsərlər yazdığını” da qeyd edir. “Şikayətnamə”, “Leyli və Məcnun”, “Padşahi-mülk”, “Ənisül-qəlb”, “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihe əl urma” kimi feodal gerçək-

liyini inkar və ifşa edən əsərlərin məhz bu vaxt yarandığını bildiren Ə.Səfərli “özü ilə mühiti arasındakı ixtilafı, düşmənciliyi də bu vaxtlar daha aydın dərk etdiyini, hətta onda vətəninə tərək etmək fikirlərinin oyandığını” da irəli sürür.³

Dahi şairimizin hicri 963 (miladi 1556)-cü ildə taun xəstəliyindən Kərbəladada vəfat etdiyi və orda da dəfn olunduğunu qəbul edən alim bunu Ə.Bağdadi təzkirəsi və başqa qaynaqların da təsdiqlədiyini göstərir.⁴ Ə.Səfərlinin fikrinə görə, “40 ildən çox bədii yaradıcılıq sahəsində çalışmış, “türk dilində nəzmi-nazik yaratmaq” vəzifəsinin öhdəsindən dahiyanə bir ustalıqla gəlmiş Füzuli humanizmin və gözəlliyin ehtiraslı təbliğatçısı, şərin və eybəcərliyin güclü inkarçısı olmuşdur”. Araşdırmaçının sözləriylə desək, Füzulinin əsərləri “...XVI əsrin birinci yarısının obyektiv poetik salnaməsidir, xalq nöqtəyi-nəzərindən təsdiq və inkarıdır. Həmin keşməkeşli, qanlı-qadalı dövrün yeri-göyü titrədən fəryadı, daşa can verən məhəbbəti, aləmi yandırıb külə döndərən qəzəb və nifrətidir. Bu əsərlər Azərbaycan bədii fikrinin Nizamidən sonra bir də ucaldığı əlçatmaz zirvədir. Bu əsərlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqi dünyanı heyrətə salmağa qadir olan dühasının, aqlının, adi insan idrakının qavramayacağı duyğular aləminin ölməzlik və əbədiyyət heykəlidir”.⁵

Sevgi və gözəllik şairi M.Füzulinin qəzəllərini geniş tədqiqata cəlb edən Ə.Səfərli, özünə qədərki Sovet dövrü tədqiqatçılarından fərqli olaraq, şairin sufi-irfani fəlsəfədən hərtərəfli yararlandığını, daha doğrusu, bu nəzəriyyənin

³Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 449.

⁴Yenə orada.

⁵Yenə orada, s. 450.

onun “qəzəllərinin fəlsəfi əsasını təşkil etdiyini” diqqətə çatdırır. Alim sanki Sovetlər dönmində geniş yayılmış hakim ideoloji konsepsiyaya cavab olaraq deyir: “Füzulinin qəzəllərindəki məhəbbət nə qədər real, həyati, dünyəvi olsa da, onu sufizmin həyata və insana fəlsəfi baxışından ayırmaq mümkün deyildir. Sufizm Füzuli məhəbbətini insandan, dünyadan ayırmır, onun məhəbbətinin humanist insani məzmununu rədd etmir. Füzuli qəzəllərində real insani duyğular əsas təşkil edir. Onun qəzəllərində sufi fəlsəfi zəmini çox vaxt görmək olmur. Lakin bir çox qəzəllərində şair real düşüncələrlə təsəvvüf fəlsəfəsinin müddəalarını birləşdirir. Bəzən irfani fəlsəfi məzmunla başlayan qəzəl dünyəvi, real insani cizgilərin inikası ilə yekunlaşır. Əksər hallarda isə əksinə, təbii, səmimi duyğuları təsvir edən qəzəl kiçik işarələr, ştrixlərlə irfani-fəlsəfi yüksəkliyə qaldırılır”.⁶ Füzuli eşqi ilə Məcnun məhəbbəti arasında bir yaxınlıq görən alim şairimizin yaradıcılığından gətirdiyi müxtəlif misallarla fikrini belə yekunlaşdırır: “Sufizm, panteist fəlsəfi baxış Füzulinin aşiqanə qəzəllərinə dərin ümumiləşdirici məzmun, geniş fəlsəfi mahiyyət, alovlu və üsyankar bir ruh vermişdir”.⁷ Əlyar müəllimin sosializm ideologiyasının təsiri altında “feodal orta əsrlərinə müxalifətin fəlsəfi ifadəsi” kimi xarakterizə etdiyi sufizm və Füzuli poeziyası, bəzi mübahisəli məqamları olsa da, demək olar ki, ümumən doğrudüzgün işıqlandırılmışdır.

Öz araşdırmasında Füzuli kədərinə geniş yer ayıran tədqiqatçı alim onu “dövrün bütün qabaqcıl adamlarının, mütəfəkkir, humanist ziyalıların kədəri” adlandırır və şairin

⁶Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 451.

⁷Yenə orada, s. 453.

lirik qəhrəmanının bu kədərdən, qəmdən ayrılmaq istəməməsini onun ən xarakterik, bəzilərinə qərribə görünən bir cəhəti kimi səciyyələndirir. Bu kədərli aşıqın zəngin qəlb aləmi, vər-dövlətə etinasızlığı, eşqdən əldə edilən ürək kamını hər şeydən üstün tutmasının onu Həllac Mənsur, Eynəlqüzzat, Nəsimi kimi fikir bahadırlarına yaxınlaşdırdığını irəli sürür.⁸

Yuxarıda Füzulinin həyatından danışarkən Ə.Səfərli-nin Füzulinin guya “din xadimləri və mövhumat əleyhinə yazdığı şeirləri, dünyagörüşünün dinə zidd cəhətləri ilə” bağlı incidilməsi, təqib olunması fikriylə razılaşmadığımızı bildirmişdik. Sonra şairin “Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma” misrası ilə başlayan qəzəlini təhlil edən alim sanki klassik poeziyaya Sovetlər dövrünün bu yanlış ideoloji yanaşması ilə razılaşmayaraq yazır: “Mütəfəkkir şair İslam dinini tənqid etməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, dini təmsil edən ruhani aləmini elə kəskin ifşa və inkara girişir ki, şeir həm də dinin tənqidi kimi səslənir. Füzuli nə qədər dindar olsa da, adi müsəlman deyildi. O, panteist filosof idi. Onun ruhaniliyi tənqidində panteist filosofun, mütəfəkkir şairin dinə, onun nümayəndələrinə yeni şəkildə baxmaq meyli vardır. Füzuli ateist olmasa da, adi dindar da deyildir. Onun İslam ruhanilərini cəsarətli tənqidində də bu cəhəti unutmaq olmaz”.⁹

Füzuli poeziyasının əsas özəyi sayılan lirik-aşıqanə qəzəllərini geniş təhlil edən araşdırmaçı şairin bundan başqa təsviri, ictimai-fəlsəfi və rəsmi qəzəllərinin də olduğunu deyir və onların müəllifini “əsrin tərcümanı” kimi səciyyələndirir.

⁸Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 456.

⁹Yenə orada, s. 457.

Prof. Ə.Səfərlı Füzulinin forma və məzmunca rəngarəng olan qəsidələrini də geniş tədqiqata cəlb edir və onların müəllifinin də aşiq, alim və insan Füzuli olaraq qaldığını bildirir. Özəlliklə, ictimai-siyasi məzmunlu qəsidələrdən geniş söz açan alim Füzulinin “Ədlsiz hakimə dəvayi-hökumət nə rəva?”, yaxud “Vay ol hakimə ki, eyləyə hökmündə xəta” kimi misraların yer aldığı şeirləri şairin dövrünün hadisələrinə biganə qala bilməməsi, baş verən hadisələrə əsil vətəndaş münasibəti kimi mənalandırır. Belə şeirləri diqqətlə oxuduqda görürük ki, Füzuli, doğrudan da, “...məntiqi ardıcılıqla, maraqlı və inandırıcı müqayisələrlə ədalətli bir hökmdarın yoxluğunun ölkə üçün necə dəhşətli bir hadisə olduğunu şərh edir”.¹⁰ Romantik obrazların daha güclü olduğu “Su”, “Gül”, “Xəncər”, “Qələm” və “Eylər” rədifli qəsidələrdə müəllifin lirik-aşıqanə “qəzəllər müəllifi Füzuliyə daha çox yaxınlaşdığını” göstərir. Özəlliklə, “dərin romantik məzmunu, ecazkar sənətkarlığı ilə insanı heyran edən” “Xəncər” və Sultan Süleymanın mədhinə yazılmış, “orta yüzillərdən başlayaraq bu günədək mütəxəssislər tərəfindən şairin ən yüksək bir şeiri” kimi dəyərləndirilən “Gül” rədifli qəsidəsindəki obrazlardakı eyhamlar, bənzətmələr, incəliklər, poetik sözün əzəməti, şux cövlanı Füzulinin qəsidə janrındakı məharətini nümayiş etdirir”.¹¹ Tədqiqatçı daha sonra Füzulinin Ə.Xaqaninin “Şiniyyə”sinə cavab olaraq yazdığı, zəngin poetik məzmunu ilə seçilən “Ənisül-qəlb” qəsidəsində “əsas tənqid hədəflərinin feodal hakimlər və ruhanilər olduğunu” açıqlayır.

¹⁰Ə.Səfərlı, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 468.

¹¹Yenə orada, s. 470-471.

Füzulinin “daha çox şəxsi janr olan, konkret bir mətləbə həsr edilən, adına uyğun olaraq sanki hər hansı bir əsərin parçası kimi işlənən” qitələrindən danışan Ə.Səfərli obrazlı şəkildə yazır: “Füzuli yaradıcılığı böyük bir ümmana bənzədilsə, “Leyli və Məcnun” poeması ilə qəzəllər bu ümmanın özü, bütün qalan janrlar da, o cümlədən qitə şəklində yazılan əsərlər bu ümmanın girintili-çıxıntılı sahillərinə oxşadıla bilər”.¹² Tədqiqatçının fikrincə, rübailərində Füzuli gah dünya kədəri ilə yaşayan mütəfəkkir aşiqə, gah da dini ehkamları rədd edən, azadfikirlilik, mənəvi azadlıq tərəfdarı olan filosofa çevrilir, hər iki halda irfan fəlsəfəsinə malik və qail şair olaraq qalır”.¹³

Füzulinin ilk iri həcmli əsəri – “Bəngü Badə”nin yazılması üçün Çaldıran döyüşünün əsas səbəb və təkan olduğunu bildirən Ə.Səfərli, bəzi tədqiqatçılar kimi bu məsnəvinin 1510-1524-cü illər arasında deyil, 1515-1524-cü illər arasında yazıldığını “daha ağlabatan” hesab edir. O, Sultan Səlim və Şah İsmayılın yazışmaları ilə Badə və Bəngin müraciətləri arasında ciddi oxşarlıq görən akad. H.Arslının fikirləriylə razılaşır.¹⁴ Eyni zamanda, “Füzulinin məqsədinin Sultan Səlim və Şah İsmayılı ifşa və rüsva etmək olmadığını” ayrıca vurğulayır. Əsərin bəlkə daha çox iki hökmdar arasında baş verən ağıldan, düşüncədən kənar münasibət və hərəkətlərə gülmək, buradan zamanəsi üçün ümumi nəticələr çıxarmaq, onun mənasız, gülünc olduğunu xatırlatmaq üçün qələmə alındığını” diqqətə çatdırır. Gör-

¹²Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 474-475.

¹³Yenə orada, s. 477.

¹⁴Yenə orada.

kəmli alimin, doğrudan da, Füzuli poemasının ümumi məzmun və qayəsinə yğun gələn bu dəqiq müşahidələri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Sənətkarlıq baxımından şairin ən kamil əsərlərindən biri saydığı “Bəngü Badə”də müəllifin “Bəngə daha artıq rəğbətli göründüyünü” deməsi də müəyyən mənada həqiqətə uyğundur.¹⁵

Poemada sufizm axtaranların iddialarını rədd edən prof. M.Quluzadəyə haqq qazandıran Ə.Səfərli əsərdəki “sufizmlə bağlı cizgilərin Bəngin prototipinin sufizmlə, Səfəviyyə təriqəti ilə əlaqəsindən irəli gəldiyini” göstərir. Tədqiqatçı alim “Bəngü Badə”ni tamamilə real, həyatı hadisələr üzərində qurulan, irfani-fəlsəfi düşüncə üçün heç bir əsas verməyən, feodal idarə üsulunu, içkinin və bəngin zərərinə tənqid edən, ifşa və tərbiyə edən bir əsər” kimi səciyyələndirir. Poemada “gülüşlə kədərini, tənqidlə nəsihətin maraqlı şəkildə birləşdiyini” qeyd edən Ə.Səfərli onun “Azərbaycan ədəbiyyatında ilk ən güclü kamil alleqorik poema” olduğunu, sonralar bir çox belə əsərlərin yazılmasına təkan verdiyini, Məsihinin bu əsərdən təsirlənərək, “Danəvü dam”, “Zənbür və Əsəl” adlı alleqorik poemalar yaratdığını da vurğulayır.¹⁶

Klassik ədəbiyyatımızın tanınmış tədqiqatçısı Ə.Səfərli Füzulinin lirik fəlsəfi poema saydığı “Yeddi cam” məsnəvisindən də söz açır və burada təsəvvüfün müəyyən müddəalarının alleqorik şəkildə ifadə olunduğunu qeyd edir. “Mövcud cəmiyyətin eybəcərliyindən doğan dərin dünya kədərinin ifadə olunduğu” əsərdə şairin “mövcud quruluştan, insanlardan narazılığını bildirmək, bu narazılığı daha güclü

¹⁵Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 482.

¹⁶Yenə orada, s. 484.

ifadə etmək üçün irfani fəlsəfi təfəkkür tərzindən faydalandığını” da göstərir.¹⁷ Yeri gəlmişkən, alimin bu fikirlərində sovet dövrü rəsmi ideologiyasının klassik irs və sufizmə münasibətdə üstünlük təşkil edən vulqar yanaşma tərzinin təsirini də qeyd etməliyik.

XX yüzilin əvvəlləri klassik ədəbiyyatımızın görkəmli araşdırıcılarından olan Ə.Abidin bir təsadüf nəticəsində tapdığı və Füzulinin elm aləminə məlum olmayan yeni bir əsəri kimi təqdim etdiyi “Söhbətül-əsmar” məsnəvisinə prof. Ə.Səfərlinin mənfi münasibəti çoxlarına bəllidir. Təsadüf deyil ki, o, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında bu əsərə həsr etdiyi bölməni “Söhbətül-əsmar” problemi” adlandırmışdır. Alimin fikrincə, “əsrin ideyasının, məzmununun füzuliyənəliyi göz qabağında” olsa da, onun Füzuliyə aid olması şübhə doğurur”.¹⁸ Maraqlıdır ki, alim yalnız bu şübhə doğuran səbəbləri göstərməklə qalmır, fikrini həm də tutarlı dəlillərlə əsaslandırır. Füzuli poeziyasının ruhuna yaxından bələd olan Ə.Səfərlinin gətirdiyi dəlillərlə tanış olan hər kəs bu əsrin, həqiqətən də, şairin adına yazılmış qondarma bir mənzumə olduğuna ürəkdən inanır.

Yeri gəlmişkən, “Füzuliyə heç cür yaraşmayan, ən müxtəlif poetik qüsurlarla dolu olan” bu əsrin dahi şairimizə aid edilməsinə qarşı ilk dəfə çıxış edənlərdən biri mərhum füzulışünas alim S.Əliyev olmuşdur. O, hələ 1981-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında “Söhbətül-əsmar” niyə Füzulinin deyildir?” adlı geniş məqalə ilə çıxış etmiş, füzulisevərlərin diqqətini bu məsələyə yönəltmişdi. “Əmin Abidin tələsik və yanlış elanından sonra, məsələnin mahiyyətinə

¹⁷Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 489.

¹⁸Yenə orada, s. 490.

varmadan, belə bir zəif əsəri füzulininki kimi vermək Füzulinin əsil əsərlərini gözdən salmaq deməkdir, buradakı naşılıqları onun başqa əsərlərinə də aid etmək və rəva görmək deməkdir”.¹⁹ Bu problem sonralar bir çox alimləri, o sıradan Ə.Səfərli də düşündürmüş və onun da öz mövqeyini bildirməsinə səbəb olmuşdu.

Ə.Səfərli daha sonra “Füzulinin zəngin ədəbi irsi içərisində ən əhəmiyyətli yer tutan”, “sənətkarlığının ən kamil dövründə, həyata və insana münasibətinin büllurlaşdığı bir zamanda” qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” poemasından ətraflı söz açır. “Əgər Nizami ən qeyri-adi hadisələri adıləşdirir, həyatı şəkildə izah edirsə, Füzuli ən adi olan faktları bəzən qeyri-adi şəkildə izah edir” – deyən alim folklordan gələn bu cəhətə “Kitabi-Dədə Qorqud”da sıx-sıx rast gəldiyini diqqətə çatdırır.²⁰ Poemada sufi-irfani dünyagörüşün bədii ifadəsindən geniş danışan Ə.Səfərli fikrinə belə yekun vurur: “Füzuli “leyli və Məcnun” əfsanəsində özünü panteist filosof, dünyanı mütərəqqi sufilər kimi anlayan mütəfəkkir kimi təqdim etməklə bərabər real ictimai hadisələrdən, münasibətlərdən uzaqlaşmır”. Hətta bir az irəli gedərək, əsərin “...feodal zülmünə, şərinə qarşı yazılmış dərin ictimai, fəlsəfi məzmunu malik əsər olduğunu, burda qoyulan problemin o dövrün bütün qabaqcıl şəxsiyyətlərini düşündürdüyünü” bildirir.

Yuxarıda andığımız kimi, sovet dövrünün hakim sinfi yanaşmasının təsirinə qapılaraq, poemanın əsasının “iki

¹⁹S.Əliyev. Füzuli (nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı: Azərnəşr, 1996, s. 285.
S.Əliyev. “Söhbətül-Əsmar” niyə Füzulinin deyildir. Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, 1981, № 7.

²⁰Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 492.

ideologiyanın üz-üzə gəlib toqquşmasının təşkil etdiyini” göstərir.²¹

Bir-birini dəlicəsinə sevən Leyli ilə Məcnuna ətrafda-kıların mənfi münasibətinə, onların cəmiyyətdən təcrid olun-masına toxunan müəllif bunu aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Sevmək müstəqil düşünmək deməkdir. Sevmək insanı qul kimi satıb-almağı inkar deməkdir. Sevmək insanın gözəl-liyini, qüdrətini etiraf deməkdir. Sevmək axır nəticədə göydə axtarılan ilahi qüvvəni yerə endirmək, Allahı insanla əvəz etmək deməkdir. Orta əsrlərin ideologiyası isə bunu qəbul edə bilməzdi”.²²

Prof. Ə.Səfərli M.Füzulinin nəsrindən ayrıca bəhs açır, türk, fars və ərəb dillərində yazdığı müxtəlif nəsr əsər-lərini də geniş təhlil edir. Şairin türk divanının, “Leyli və Məcnun”un, qəsidələr divanının, tərcümələrinin müqəddimə-ləri, eləcə də Qazi Əlaəddinə, Əhməd bəyə, Bəyazid Çələbiyə, Nişançı paşaya, Ayas paşaya yazdığı məktubları dahi sənətkarın “ana dilində qələmə aldığı nəsr əsərlərinin ən yaxşı nümunələri” adlandırır. Şairin məktubları içərisində “dərin ifşaedici məzmunu, yüksək bədii keyfiyyətləri ilə seçilən”, “Şikayətnamə” adı ilə tanınmış Nişançı paşaya yazdığı məktub üzərində daha geniş dayanır, burada Sultan Süleymanın ölkəsindəki rüşvətxorluğun, süründürməçiliyin, acgözlüyün satirik bir üslubla tənqid edildiyini, dövlət idarələrindəki eybəcərliklərə münasibətin sarkazm şəklində ifadə olunduğunu” vurğulayır.²³

²¹Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 494.

²²Yenə orada, s. 496.

²³Yenə orada, s. 514.

Bundan başqa, tədqiqatçı Füzulinin fars dilində yazdığı “Səhhət və Mərz”, “Rindü Zahid” kimi əsərlərindən də söz açır. Özəlliklə, yazıcının “ictimai hadisələrə münasibətinin daha qabarıq ifadə olunduğu, iki dünyagörüşün, həyata, insana iki baxışın mübahisəsi, dialoqu” kimi səciyyələndirdiyi “Rindü Zahid”də müəllifinin həm də pedaqoji görüşlərinin əks olunduğunu qeyd edir. Bununla da Füzulinin mənsur əsərləri haqqında fikrini yekunlaşdıran alim onun misilsiz şair olmaqla yanaşı, “həm də qüdrətli nasir olduğunu” bildirir.²⁴

Sonda Ə.Səfərli “Füzulnin həcmcə ən böyük əsəri olan “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) dan danışır və onu “bədi-dini nəsrin ən klassik örnəyi” hesab edir. Kərbəla vəqiesini doğma dildə qələmə almağın çətinliklərindən söz açan yazıcının “türk dilində nəsr əsəri yaratmağı hünər hesab edərək cəsarətlə işə girişdiyini və yeni bir əsər yaradacağına ürəkdən inandığını” qeyd edir.²⁵ Bu əsərin Füzulinin öz orijinal əsəri, yoxsa H.V.Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” adlı məqtəlinin tərcüməsi olması məsələsindən ayrıca bəhs açan Ə.Səfərli yazır: “Füzulışünaslıq elmində “Hədiqətüs-süəda”nın sərbəst tərcümə, iqtibas, bədii paralel və ya orijinal olması haqqında müxtəlif rəylər mövcuddur. Bu məsələnin həllində doğru, dürüst bir rəy söyləmək üçün Füzulinin əsərdə irəli sürdüyü qeyd və işarələr hökmən hesaba alınmalıdır. Əks-təqdirdə araşdırıcı yanlış, elmdən uzaq nəticələrə gəlib çıxıb bilər”. Kərbəla vəqiesini eyni zamanda Füzulinin “ruhunun, qəlbinin, dünyagörüşünün bədii əksi, poetik ifadəsi” hesab edən alim onun başqa

²⁴Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 517.

²⁵Yenə orada, s. 519-520.

əsərlərinə nisbətən bu əsəri yazanda “daha çox həyəcan keçirdiyini, düşünüb-daşındığını, öz vəzifəsini şərəflə başa vurmaq üçün Allahın özünü köməyə çağırıldığını” diqqətə çatdırır.²⁶

Onu da qeyd etməliyik ki, bu fikirlə razılaşmayan f.e.d. A.Mirzəyev öz doktorluq dissertasiyasında “Hədiqə-tüs-süəda”nı Kaşifinin yuxarıda adı çəkilən əsəri ilə tutuşdurma və müqayisə yolu ilə tərcümə əsəri kimi təhlil və təsbit etmişdir.²⁷

“Hədiqə-tüs-süəda”nın qaynaqlarından danışan Ə.Səfərli 1538-ci ildə Şah Təhmasibin əmrilə H.Vaizin “Rövzə-tüş-şühəda”sını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən Nişatini də yada salır və dil özəlliklərinə görə “Dədə Qorqud” boylarını xatırladan bu əsəri Füzulinin, çox güman ki, görmədiyini bildirir. Hər iki əsəri vaxtilə müqayisə edən və Füzuli məqtəlini tərcümə sayan akad. H.Araslının bu fikriylə razılaşır ki, ona nisbətən ərəb-fars sözləri və tərkibləriylə ağırlaşdırılan “Hədiqə” sarayın təntənəli, yüksək ədəbi dilində yazılmışdır.²⁸

Orta yüzillər təzkirəçisi Katib Çələbidən başlayaraq A.Qaraxan, N.Əhməd, Ş.Güngör, H.Araslı, M.Sultanov, A.Qasimov, H.Əfəndiyev, Ə.Cəfərov və başqalarının rəngarəng mülahizə və fikirlərini təhlil edən alim “Hədiqə”nin də “Rövzə” kimi dibaçə, on fəsil və nəticədən ibarət olsa da, “formaca yeni təsir bağışladığını” qeyd edir. “Füzuli ənənəvi mövzunu orijinal bir şəkildə işləmiş, şəkil və məzmunca öz

²⁶Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 522.

²⁷A.Mirzəyev. Füzulinin “Hədiqə-tüs-süəda” əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı: Nurlan, 2001.

²⁸H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, s. 265.

sələfinin əsərindən fərqlənən yeni bir əsər yarada bilmişdir”, – deyir.²⁹ “Rövtətüş-şühəda”nı epik əsər sayan müəllif “Hədiqətüs-süəda”nı epik-lirik əsər kimi təqdim edir. Füzulinin “əhvalat və surətləri yeni səciyyə ilə canlandırıdığını”, “yerli-yerində lirik şeir örnəklərindən faydalandığını, bundan başqa ayə, hədis, atalar sözləri, rəvayət və hikmətli ifadələrdən istifadə etməklə mövzunun tamamilə yeni bir biçimdə və məzmununda bədii təcəssümünü verdiyini”, “yüksək istedadı və sənətkarlıq qüdrəti ilə əski dini macəraları öz zamanəsi ilə yaxından bağladığını” ayrıca vurğulayır.³⁰ Bu baxımdan yanaşdıqda, “Hədiqə”ni orijinal, müstəqil bir əsər, öz pafosu və bədii gözəllikləri ilə seçilən, sayılan bir sənət abidəsi” adlandıran Ə.Səfərli daha sonra yazır: “Əski rəvayətləri öz xalqının qəlbi, ruhu və bədii zövqü ilə əlaqələndirən Füzulinin bu sənət incisi, hər şeydən öncə, ağıl-hikmət örnəyi kimi tərəvətli və gözəldir. Füzuli həssaslığı və zərifliyi, Füzuli şeiriyyəti öz bədiiliyi, bütün əzəmət və gözəlliyi ilə “Hədiqətüs-süəda”da öz parlaq bədii təcəssümünü tapmışdır. Füzuli dühasının yaratdığı bu əsər yenidən də yenidir və Azərbaycan bədii nəsrinin heç zaman solmayan, bədii rəvnəqini daima qoruyub saxlayan bir nümunəsidir”.³¹

Bu yöndə fikirlərini davam etdirən tədqiqatçı “Hədiqə”nin “bədii forma və şəkildə Azərbaycan xalq dastanlarına çox yaxın olduğunu” qeyd edir, əsərdə 16-sı ərəbcə və 525-i türkcə olmaqla 541 mənzum parçanın olduğunu göstərir. Bu şeirlərin Füzulinin türk və fars divanlarındakı şeirlərlə yaxından səsleşdiyini, həmahəngliyini də diqqətə çatdırır.

²⁹Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 525.

³⁰Yenə orada, s. 525-526.

³¹Yenə orada.

Alimin fikrincə, “burada nəsrə nəzm növbələşərək ahəngdar surətdə bir-birini tamamlayır”.³² Ə.Səfərli “Hədiqə”də işlənməmiş səc`in növ və şəkillərindən də söz açır və bu sahədə də yazıçının istedad və məharətini ayrıca qeyd edir.

Yeri gəlmişkən, “Hədiqətüs-süəda”nın ölkəmizdə ilk dəfə 1993-cü ildə nəşr olunub kütləvi oxucuların diqqətinə çatdırılması da məhz Ə.Səfərlinin (M.Nağısoylu və N.Göyüşovla birlikdə) adı ilə bağlıdır. Görkəmli alim bu əsərə “Şəhidlik abidəsi” adlı geniş bir ön söz də yazmış, Füzulini qüdrətli bir nasir kimi təqdim etmişdir. “Hədiqə”nin yazılma səbəblərindən danışan Ə.Səfərli yazıçının öz sözlərini misal gətirərək izah edir: “Bütün çağlarda məclis və yığıncaqlarda Kərbəla vaqiesi və şəhidlərin müsibəti ərəbin şərəfli adamları və əcəmin böyükləri tərəfindən söylənilir. Ancaq aləmin tərkibi və bəşəriyyətin böyük bir hissəsi olan türklər kitab səhifələrinin artıq sətirləri kimi məclislər səfindən kənarda qalıb, həqiqətlərin idrakından faydalanmaqdan məhrum qalırdılar. Bu səbəbdən matəm macərası işarə ilə mən zəlilə hücum etdi və əli ilə yaxamdan tutaraq dedi: – Ey Kərbəla şahının nemətinin süfrəsində böyüyən vurğun Füzuli! Nola ki, yeni tərzdə yaradan olasan və cəmərdlik tutub türkcə bir məqtəl yaradasan ki, fəsihlər (gözəl danışanlar) türk dilində dinləyərək fayda tapalar və məzmununu anlayaraq ərəb və əcəm dillərinə möhtac olmayalar”.³³ (sadələşdirmə Ə.Səfərlinindir).

Dünya əlyazmaları xəzinələrində 250-yə qədər əlyazma nüsxələri qorunub saxlanan “Hədiqətüs-süəda”da Kərbə-

³²Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 533.

³³M.Füzuli. Hədiqətüs-süəda (tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov). Bakı: Gənclik, 1993, s. 4.

la vəqiasinin bədii abidəsini yaradan Füzuli, Ə.Səfərlinin sözləriylə desək, “...sanki öz yaradıcılığını yekunlaşdırır, tamamlayır, son söz və qənaətlərini qələmə alır. Uzun illər boyu apardığı yaradıcılıq axtarışlarını, həyatı müşahidə və düşüncələrini poetik örnəklərdə əks etdirərək oxucu ilə dərdləşir, fikir mübadiləsi aparır. Həyatı boyu sadıq qaldığı işıqlı, gözəl ənənələrini, humanist baxışlarını izləyir, davam etdirir”.³⁴

Füzulinin “Tərcümə yaradıcılığı”ndan da müstəqil bəhs açan tədqiqatçı alim onun “hələlik bir tərcüməsinin məlum” olduğunu bildirir. O, XV yüzil fars-tacik şairi Ə.Caminin nəzmə çekdiyi qırx hədisi ana dilimizə çevirməsini, haqlı olaraq, şairin dini idarələrdə qulluq etməsi ilə bağlayır.³⁵

Ə.Səfərli daha sonra Füzulinin sənətkarlıq özəllikləri və yaradıcılığının tədqiq tarixindən də geniş bəhs edir, orta yüzillərdə Bağdadda parlamış bu nəhəng poeziya günəşinin şəfəqlərindən dünyanın müxtəlif ölkələrində hələ də çoxlarının qızındığını, şeir-sənət həvəskarlarının ondan dönə-dönə bəhrələndiklərini açıqlayır. Fikrimizcə, müəllifin Füzuli yaradıcılığı və ümumən anadilli klassik ədəbiyyatımız haqqındakı dolğun və səriştəli araşdırmaları daha geniş təhlil edilə və gələcək tədqiqatçılar üçün örnək ola bilər.

(Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d. prof. Ə.Səfərlinin 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materiallarında nəşr edilmişdir: Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 81-91).

³⁴Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, s. 15.

³⁵Yenə orada, s. 540.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008.
2. H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958.
3. S.Əliyev. Füzuli (nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı: Azərnəşr, 1996.
4. M.Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov. Bakı: Gənclik, 1993.
5. A.Mirzəyev. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı: Nurlan, 2001.

VİDADI POEZİYASI VƏ FÜZULİ KƏDƏRİ

Qədim və zəngin ədəbi gələnlərə söykənən çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Molla Vəli Vidadinin ayrıca yeri vardır. “Vaqifdən təxminən 20-30 il əvvəl türkcə şeirlər söyləməyə başlayan və gənc Vaqifə bir müddət pişvalıq edən”³⁶ Vidadinin poeziyasına Sovet dönəmində lazımı diqqət yetirilməmiş, ölməz poetik irsi, necə deyərlər, dostu Vaqifin kölgəsində qalmışdır. Yeni ədəbiyyatın əsas yaradıcılarından biri Vaqifin əsrdaşı və dostu olan Vidadî xalq şeiri və klassik poeziya üslubunda rəngarəng bədii əsərlər yaratmışdır. Onun xalq-aşıq şeiri üslubunda yazdığı qoşma, gəraylı və bayatıları ilə yanaşı, klassik üslubda qələmə aldığı qəzəl və müxəmməsləri fikir-məna dolğunluğu və poetik gözəllikləriylə seçilir. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu əsərlərdə daha çox dövrün acı həqiqətləri: ictimai-siyasi ədalətsizlik, sosial bərabərsizlik, vicdanlı və ədalətli adamların şəxsi faciələri əks olunmuşdur. Ona görə də öz sağlığından, dostu Vaqifdən fərqli olaraq, bədbin şair kimi tanınmışdır. Vidadî əsərlərində özünü göstərən dərd-kədər və zəmanədən şikayət motivləri ümumxalq kədərinin, bütün insanlığın qayğı və faciələrinin bədii təəcəssümü kimi mənalandırılır. Həm heca, həm də əruz vəznində yazılmış, yüksək humanizmi, əxlaqi dəyərləri, şəxsi ləyaqət və mənəvi saflığı tərənnüm edən bu əsərlər anadilli poeziya tariximizdə layiqli yer tutur.

Vidadinin hələ gəncliyindən xalq arasında sayılıb-seçilən, hörmət-izzət sahibi kimi ad çıxardığı söylənir.

³⁶S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası / Molla Vəli Vədadî. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz) / II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 11.

“Molla Vəlinin yaxşı elm və savadı və rəvan təbi var imiş və özü də zöhdü təqva əhli olub, vaxtının çoxunu ibadətdə keçirərmiş. Haqq söyləyən və haqqı dost tutan bir vücud imiş ki, hər kəsin eybini açıq söyləməkdən bak və ictinab etməz imiş. Ona binaən şairdən dilgir və rəncidə olanların ədədi az deyil imiş. Amma bununla belə hamı onu sayarmış, xatirini əziz və möhtərəm tutarmış”.³⁷

Yaşa dolduqca bütün Azərbaycan və Qafqazda məşhur şair kimi tanınan Vidadinin şöhrəti bəzi saraylara da gedib çatır. Təzkiyəçilərin yazdıqlarına görə, şair bir müddət Qarabağda, Gülüstan xanlığı sarayında, sonra da gürcü çarı II İraklinin sarayında yaşamışdır. Deyilənə görə, Qazaxda maddi sıxıntı keçirən Vidadini dostu Vaqif özü Qarabağın Cavanşir mahalında kiçik bir xanlıq olan Gülüstan sarayına gətirmiş, xana təqdim etmiş və onun məhəbbətini qazanmağı məsləhət görmüşdür.³⁸ Bunu şair dostu Ağqız oğlu Pirinin Vidadiyə zarafatla yazdığı bir qoşmadan da görmək olur:

*Ey Vidadı, genə xan qulluğunda
Qaim olub nə qiyamət eylərsən?
Yaman gözdən Allah özü saxlasın,
İxlas ilə yaxşı xidmət eylərsən.*

*Belə dursan o qapıda qış və yaz,
Yetişərsən bir çörəyə sərəfraz.
Bu doğru yolundan əyilsən bir az,
Yəqin bil ki, çox xəyanət eylərsən.*

³⁷ S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası / Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz) / II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 192.

³⁸Yenə orada, s. 194-195.

*Cavanşir xəlqiylə ol qohum-qardaş,
Qazağın sözünü heç eyləmə fəş.
Demirəm dinini eylə qızılbaş,
Əqlin olsa, özü, əlbət, eylərsən.*³⁹

Yeri gəlmişkən, bəzi mənbələrdə həmin şeirin Vaqifə aid olduğu göstərilir,⁴⁰ ancaq bu, inandırıcı deyildir. Çünki dünya malında gözü olmayan Vidadinin məhz dostu Vaqif tərəfindən Gülüstan xanlığına gətirilməsi bir çox mötəbər qaynaqlarda keçir. Belə olan halda, Vaqifin bu barədə ona məktub yazması ağılasığmaz görünür. Hər ikisinin dostu Ağqız oğlu Pirinin bu xəbəri eşidib Vidadiyə yuxarıdakı məktub-qoşmanı yazıb göndərməsi isə daha inandırıcıdır. Vidadiyə özü də Vaqifin başqa bir məktubuna cavab olaraq yazdığı bir qoşmasında bu məsələyə açıqca işarə edir, “ölüncə Gülüstandan çıxmayacağını” bildirir:

*Dovtələb oluban gedibsən xandan,
Ölüncə çıxmanam ta Gülüstandan.
İnşallah çalışsan habelə candan,
Hər nə desən, bil, aqibət eylərsən.*⁴¹

Ancaq, nədənsə, Vidadiyə orada çox qalmayıb sarayı tərk edir. Sonra isə onun səsi Gürcüstandan, II İrakinlin sarayından gəlir. 1781-ci ildə gürcü çarının oğlu Levonun

³⁹S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası / Molla Vəli Vədadı. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz) / II cəp, Bakı: Azərneşr, 1936, s. 15.

⁴⁰F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. (Transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi: R.Qənbər qızı). Bakı: Elm, 1978, s. 192-193.

⁴¹S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası...s. 16.

ölümünə yazdığı mərsiyə də Vidadinin bu dövrdə, həqiqətən, Tiflisdə – sarayda yaşadığını göstərir. Bəlkə də Qarabağ xanı İbrahim xanın Vaqiflə birgə Gürcüstana səfəri də bu dövrə təsadüf edir. Əgər belədirsə, bu səfərin baş tutmasında və ümumən Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan sarayı arasında münasibətlərin qurulmasında Vidadinin də rolu olmuşdur. O da bəllidir ki, Vidadi nədənsə Tiflisdə həbs olunub bir müddət həbsdə yatmışdır. Həbsdə olduğu müddətdə bəzi şeirlər yazmışdır ki, onlardan “Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda” misrası ilə başlayan qoşma əlimizdədir. Hətta Vidadinin məşhur “Durnalar” qoşmasını da həmin dövrdə yazdığını düşünmək olar.

Sonralar həbsdən azad edilən şair Qazağa qayıtmış və ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. Çox şeirlərində saray həyatından gileylənən Vidadi doğma vətəni Qazaxda sadə kəndli kimi təsərrüfat işləriylə məşğul olmuş, ürəyindən keçənləri azad şəkildə qələmə almış, külliyatını nizama salmışdır. Təəssüf ki, uzun və zəngin bir ömür yaşamış, müntəzəm bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş “bu ağır təmkinli və vüqarlı şairimizin” (S.Mümtaz) əsərlərinin az bir hissəsi dövrümüzə gəlib çıxmışdır.

Vidadi müasirlərindən Molla Pənah Vaqif, Mirzə Vəli Baharlı, Ağqız oğlu Piri, Sarı Çobanoğlu və Şəki xanı Hüseyn xan Müştəq kimi dövrünün tanınmış adamları ilə yaxın dostluq münasibətləri saxlamışdır.⁴² Vidadinin Vaqif ilə qohum olduğunu söyləyənlər də vardır. İki şair arasındakı deyişmədən, şeirləşmədən, şeirlə yazdıqları məktublardan da onların nə qədər yaxın və səmimi dostluq münasibətləri sax-

⁴²Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1960, s. 542.

ladıqları, çətin və ağır günlərində bir-birinə dəstək və mə-nəvi dayaq olduqları bəlli olur. Onu da deyək ki, bu nəcib, təmənnasız əqidə və məslək dostluğu hər iki şairin ömrünün son günlərində də davam etmiş, yaradıcılıqlarında dərin iz buraxmışdır. Eyni mövzuda yazdıqları şeirlər, “Durnalar” qoşmaları və özəlliklə bir neçə dəfə dəyişmələri bu səmimi və mehriban dostluğun bədii ifadəsi kimi diqqəti çəkir.

Şairin həyatının son illəri kədərli keçmişdir. H.Ə.Qayıbovun göstərdiyi kimi, Əyyub ağa adlı cavan bir oğlunun əlində tufəng açılıb özünə dəyməsi nəticəsində qəflətən vəfat etməsi qoca şairi sarsıtmış, bu münasibətlə

*Ölüm həqdəndir, amma növcavan ölmək nə müşküldür,
Gözündə hər muradı, tazə-can ölmək nə müşküldür.*

misralarıyla başlayan qəzəlini yazmışdır.⁴³ Sonra yaxın dostu Vaqifin və Hüseyn xan Müştəqin xaincəsinə öldürülməsi də ona ağır təsir etmişdir. Dövrünün görkəmli dövlət xadimi Hüseyn xan Müştəqin ölümündən doğan kədər və təəssüfünü ürək ağrısıyla yazdığı “Müsibətnamə” (1780) adlı mərsiyəsində dilə gətirmişdir. S.Mümtazın fikrincə, Vidadi yaxın dostu və qohumu Vaqifin ölümünə də yanıqlı bir mərsiyə yazmışdır, ancaq təəssüf ki, bu əsər bu gün əlimizdə yoxdur.⁴⁴

Ömrünün sonunda bu kimi faciəli hadisələrlə üzləşən Vidadinin qəbir daşının üstündə aşağıdakı beyt həkk edilmiş imiş:

⁴³Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuədir. II c. (Toplayanı və tərtib edən: H.Ə.Qayıbov). Bakı: Elm, 1989, s. 13.

⁴⁴S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası / Molla Vəli Vədadı. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz) / II çap, Bakı: Azərənşr, 1936, s. 12.

*Kim Vidadi xəstənin qəbrin görüb etsə dua,
Edə həq rəhmət, şəfi` ola Məhəmməd Mustafə.⁴⁵*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Vidadi irsinin az bir qismi dövrümüzə gəlib çıxmışdır. Buna görə də bəzi təzkirə və cüng müəlliflərinə minnətdar olmalıyıq. Şairin əsərlərinin toplanması və nəşri XIX yüzildən başlanmışdır. Klassik ədəbiyyatımızın misilsiz tədqiqatçısı S.Mümtazın yazdığına görə, ilk öncə Vaqifin əsərlərini toplayan Mirzə Səhəng Vidadinin yalnız bir qoşmasını, M.Y.Nersesov (Qarabaği) isə beş qoşması ilə bir müsəddəsini meydana çıxara bilmişdi.⁴⁶ Sonra M.Yusif özünün tərtib etdiyi “Kitab-e məcmue-ye divan-e Vaqif və sair müasirin” adlı toplusunda Vidadinin ilk dəfə həmin yeddi şeirini çap etdirmişdir.⁴⁷ Bu şeirlər şərqsünas Adolf Berjenin 1858-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Məcmueyi-əş`ari-şüərayi-Azərbaycan” adlı kitabda da verilmişdir.⁴⁸ Hüseyn Əfəndi Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarınə məcmuədir” adlı kitabında isə şairin 30-dan artıq şeiri yer almışdır.⁴⁹ Vidadinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində, əsərlərinin toplanılıb nəşr olunmasında yuxarıda adları çəkilən təzkirəçi və tədqiqatçılarla yanaşı, F.Köçərli və S.Mümtazın xidmətləri ayrıca qeyd

⁴⁵F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. (Transliterasiya və tərtib edəni, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi: R.Qənbər qızı). Bakı: Elm, 1978, s. 196.

⁴⁶S.Mümtaz. Vədadinin bioqrafiyası / Molla Vəli Vədadı. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz / II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 12.

⁴⁷M.Y.Nersesov (Qarabaği) . Kitab-e məcmue-ye divan-e Vaqif və sair müasirin. Teymurxanşura, 1856.

⁴⁸A.Berje. Məcmueyi-əş`ari-şüərayi-Azərbaycan. Leypsiq, 1858.

⁴⁹Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş`arına məcmuədir (Toplayanı və tərtib edəni: H.Ə.Qayıbov). II c. Bakı: Elm, 1989, s. 3-34.

edilməlidir. Vidadinin əsərləri ölkəmizdə ilk dəfə 1936-cı ildə görkəmli tədqiqatçı və mətnşünas Salman Mümtazın tərtibatı ilə kitab şəklində çap olunmuşdur.⁵⁰ Sonralar akad. H.Araslı həmin nəşr əsasında şairin əsərlərini 1939, 1957 və 1977-ci ildə lüğət və şərhrlərlə təkrar nəşr etdirmişdir.⁵¹

Vidadi klassik qəzəl ədəbiyyatının ənənələri əsasında yeni forma və məzmunlu poeziyanın yaradıcılarından biri, bəlkə də birincisidir. Ancaq Vaqifdən fərqli olaraq, onun yaradıcılığında Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri daha çox duyulmaqdadır. Fikrimizcə, bu, belə də olmalıydı. Çünki ədəbiyyata Vaqifdən öncə gələn Vidadidə klassik qəzəldən yeni formalı poetik ənənələrə keçidin əlamətlərinin daha qabarıq olması təbiidir. Sanki bu dəyişmə və keçid əməliyyatını öncə təkbaşına öz üzərinə götürən Vidadidən fərqli olaraq, Vaqif az-çox biçimlənmiş ədəbi ənənələrə yiyələnir, onun daha orijinal və yenilikçi kimi görünən poeziyası əslində həmin işlək ənənələr üzərində yüksəlir. Onu da deməliyə ki, Vaqif bütünlüklə canlı və real gözəlləri heca vəznli şeirlərində nikbinliklə təsvir edirsə, Vidadidə isə klassik və yeni poetik ənənələrin birləşməsini, qarşılıqlı zənginləşməsini görürük. Vidadinin kədər və qürbət motivlərindən yoxrulmuş heca vəznli qoşma və gəraylılarında da Füzulinin əruzda yaratdığı klassik məhəbbət və kədər poeziyasının birbaşa təsiri üstünlük təşkil edir. Bu da yuxarıda haqqında danışdığımız həmin keçid prosesiylə bağlı izah oluna bilər. Vaqif hər yerdə – təbiət və cəmiyyətdə sevinc, şadlıq, toy-

⁵⁰Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936.

⁵¹Molla Vəli Vədadi. Əsərləri (Tərtib edən və redaktoru: H.Araslı). B.1939; B.1957; B.1977.

bayram görürsə, Vidadi, əksinə, yalnız dərd, ayrılıq, qürbət və vəfasızlıqdan şikayətlənir. Özəlliklə, əruzda yazdığı qəzəllərində Füzulinin lirik qəhrəmanına çox yaxınlaşır; məhəbbətə romantik mənə verir, sevgilisinin eşqindən gələn dərd və kədərdən məmnunluq duyur, bu kədər və ayrılığın sona çatmasını istəmir, məşuqunun yalnız xəyalı ilə yaşamağı arzulayır. Belə qəzəllərində klassik poeziyanın, özəlliklə, Füzulinin təsiri olduğu kimi, dili də klassik ədəbi dilə söykənir, məlum ərəb-fars sözlərindən qurulmuş birləşmələrdən yararlanır.

*Nigara, zövqi-hüsnündən ki, hər dəm ittifaq artar,
Fəraqından gəlir min qəm, qəmindən min fəraq artar.
...Qərəz cövrün ziyadi-tərki-eşq isə füzun eylə,
Cərahət qalib olduğca təbibə iştiaq artar.
Vidadi xəstəyəm, məşhur halim dövrü-hüsnündə,
Vəli, yüz şükr ki, can əksilir, eşqi-məzaq artar.⁵²*

*Gəl, ey vəhdət qəzalı, sən bu səhradən nə istərsən?
Xəyalı həmnəşin oldu, bu tənhadən nə istərsən?
...Sən eşq əhlinə, ey zahid, məlamət etməyi tərək et,
Deyilsən sirrə vaqif, zöhdü təqvadən nə istərsən?
Vidadi xəstə, gəl ədnasifət dünyaya meyl etmə,
Qıl əqlin var isə tərkin, bu dünyadən nə istərsən?⁵³*

⁵²Vidadi. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redaktoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004, s. 48.

⁵³Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 45.

Dediyimiz kimi, Vidadi Gürcüstanda bizə bəlli olmayan səbəbdən həbs edilmiş, bir müddət həbsxana həyatı yaşamış və azadlığa çıxdıqdan sonra Vaqifin ona incə məzaq və zarafatla yazdığı qəzələ cavab olaraq aşağıdakı qəzəli yazıb göndərmişdi. Bu qəzəldən şairin bədxahları tərəfindən şərlənərək günahlandırıldığı, xanın və saray adamlarının gözüündən salındığı aydın olur. Həmişə mənəvi təklilik və kimsəsizlikdən gileylənən şair sonda ümidini itirmir, mərd və alicənab adamların varlığına inandığını, haqlı mübarizədən heç vaxt çəkinmədiyini bildirir:

*Hər səhər bad əsər, arizi-cananə dəyər,
Toxunur sərvə gəhi, gah gülüstanə dəyər.
...Söhbəti-nakəsü namərd həmin söhbət imiş,
Tut ki bir mərd atəyin, dövləti-xaqanə dəyər.
...Mən ki, meydani-bəla içrə sərim top edərəm,
Ta düşər əldən-ələ, axırı çövkənə dəyər.
O nə qəmdir, oda bir mərdin ucundan yansan?
Verəsən canını bir canə ki, min canə dəyər.⁵⁴*

Yuxarıda Vidadinin klassik şairlərimizin əsərlərindən ustalıqla bəhrələndiyini demişdik. Dövrümüzə gəlib çıxmış az saylı qəzəlləri içərisində “Ey dust” rədifli yarımçıq bir qəzəlinin Nizaminin eyni rədifli qəzəliylə yaxından səsləşdiyini deyə bilərik:

*Şəhdabi-ləbin sağəri-peymanə tək, ey dust!
Dürri-dəhənin höqqeyi-dürdanə tək, ey dust!*

⁵⁴Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936., s. 35.

*...Fikr eylədi ahu gözüünü xəstə Vidadi,
Düşdü yenə səhralara divanə tək, ey dust!*⁵⁵

Başqa bir qəzəlinde şairə köynək tikmiş bir gözəl xanım tərif edilir, onun incə əlləri, zərif barmaqları ürəkdən gələn səmimi duyğuları, nəzənin işlər görmək bacarığı ilə əlaqəli şəkildə tərənnüm olunur:

*Mənə bir şuxü şirin dilruba bir pirəhən tikmiş,
Sanasan nəqşi-qüdrətdir, acəb türfə həsən tikmiş.
...Bilir hər kəs çıxar xoş nazik işlər nəzəninlərdən,
Bəli, bir lalə üzlü, sərv-i-qəd, nəsrin bədən tikmiş.*⁵⁶

Ayrı bir qəzəlinde isə dostu Vaqifin şairə qonaq gəlməsi haqqında xəbər yollaması, ancaq, nədənsə, bu səfərin baş tutmamasından doğan xəyal qırıqlığı və inciklik təsvir olunur. Qəzəlin son beytindən isə müəllifinin həmin vaxt vətəndən uzaqda olduğunu, qürbətdə yaşadığını öyrənirik. Güman ki, o zaman şair Tiflisdə II İraklinin sarayında imiş.⁵⁷ Gördüyümüz kimi, Vidadi qəzəli sanki yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır, klassik romantik eşq-kədər çərçivəsindən çıxarır, real-tarixi fakt və hadisələri müxtəlif qəzəllərində bədii yolla əks etdirməyə çalışır. Vaqif isə, bəlli olduğu kimi, bu işi daha çox qoşmalarda görür, ustadının üslubunu bir az başqa şəkildə davam etdirir.

⁵⁵Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərənşr, 1936, s. 43.

⁵⁶Yenə orada, s. 45.

⁵⁷Yenə orada, s. 47.

Vidadinin məhəbbət lirikasında heca ilə yazdığı qoşma və gəraylıların da öz yeri vardır. Maraqlıdır ki, heca vəznində qələmə aldığı əsərlərində romantik-mənəvi sevgilidən deyil, real-həyati gözəldən söhbət açılır, onun saf və nəcib məhəbbətinə layiq olmaqdan danışılır. Burada artıq heç bir mücərrədlik, əlçatmazlıq yoxdur, təbii insani duyğuların sadə, canlı və oynaq dillə tərənnümü vardır. Bəzən hətta ayrılığın başa çatdığını, illərlə üzünə həsrət qaldığı sevgilisinin vüsalına qovuşduğunu dilə gətirir.

*Seyri-gülşən etsən, ey gülüzarım,
Bülbül oxur, bağlar sədayə düşər.
Xəttinə baş əyər sünbül, bənövşə,
Gül xaki-payinə fədayə düşər...*⁵⁸

*Aylar, illət həsrətini çəkərdim,
Şükür, yetdim vüsalına, sevdiyim!
Müştaqınəm, canı qurban eylərəm,
O xəttinə, o xalına, sevdiyim!*⁵⁹

Füzuli poeziyasının birbaşa təsiri hiss olunan misra və beytlərə şairin hecada yazdığı qoşma və gəraylılarında da rast gəlirik. Bu əsərlərdə özünü göstərən qəriblik və ayrılıq motivləri, Füzulidən fərqli olaraq, çox zaman real və həqiqi anlamda dərk olunur. Ümumən Vidadi poeziyasında ayrıca yeri olan kədər və qurbət motivləri hər hansı şəxsi kədərdən daha çox, ictimai kədər, sosial haqsızlıqlara etiraz, sadə

⁵⁸Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 24.

⁵⁹Yenə orada, s. 30.

insanların halına yanmaq, xalqın taleyindən narahatlıq və cavabdehlik səviyyəsinə qalxır.

*...Məni belə hər kim görə, bil, ağlar,
Dağ-daş yanar, ulus-oymaq, el ağlar.
Cismim sizlər, göz yaş tökər, dil ağlar,
Öz başıma yalqız məgər ağlaram?*

*... Çərxi-fələk, mən ha köçdüm yurdumdan,
Ayrı düşdüm qoşunumdan, ordumdan.
Vidadiyəm, aləm tanır dərdimdən,
Əgər ağlamanam, əgər ağlaram.⁶⁰*

Şairin qoca yaşlarında, Gürcüstanda həbsdə ikən yazdığı, yuxarıda xatırlatdığımız “Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda” misrası ilə başlayan şeiri bu baxımdan ayrıca qeyd olunmalıdır. Məzmun və ideyaca Vaqifin “Bax” və “Görmədim” rədifli şeirləriylə səsleşən bu qoşmada da zamanədən şikayət, yaramaz və paxıl adamlardan giley, saray-dövlət işlərindən uzaq durmaq kimi məsələlər qabardılır, xanların, hakimlərin özbaşınalığı tənqid olunur:

*Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda,
Ömr azaldı, vədə keçdi san ilə.
Bir də könlüm istədiyi gözləri
Görərəmmi ol şövkətlə, şan ilə?*

*İstəmənam bu dünyanın malını,
Qovğasını, fitnəsini, alını.*

⁶⁰Vidadi. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redaktoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004, s. 25.

*Qəriblikdə bikəslərin halını
Fikr edərəm, gözüüm dolar qan ilə.*

*...Daim haqdır Vidadinin deməyi,
Doğruların hərgiz itməz əməyi.
Hər kimin ki, mövla olur köməyi,
Nə işi var sultan ilə, xan ilə?⁶¹*

Vidadinin dərd və kədərlə aşılanmış şeirləri XVIII əsr Azərbaycan həyatının, xanlıqlar dövrünün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin, millətimizin tarixi faciələrinin, eqoizm və nadanlılığın duyğulu şair qəlbində oyatdığı əks-sədalar, acı fəryadlar kimi başa düşülməlidir. Şairin məşhur “Durnalar” qoşması, eləcə də Vaqiflə deyişməsi də bu baxımdan dəyərləndirilməlidir. Həbsdə yazıldığını ehtimal etdiyimiz “Durnalar” qoşması şairlər və aşıqlar arasında geniş yayılmış, məclislərdə oxunmuşdur. Hətta şairin yaxın dostu Molla Pənah Vaqif və XIX yüzildə Qasım bəy Zakir bu şeirə nəzirə olaraq eyni adlı qoşma yazmışlar. Vidadini “Durnalar” şeirində də öz üslubuna sadıq qalır; dövrədən-zəmanədən şikayətlənir, yaramazlıq və nadanlıqdan ehtiyat edir, “qərib və qəmgin ötən” durnalara “şahin-şonqardan” qorunmağı məsləhət görür. Eyni zamanda, qoca şairdən Bağdad ellərinə salam aparmağı da xahiş edir. Bununla şair vaxtilə İraqa köç etmiş, orada məskən salmış Azərbaycan türklərinə, sonralar sərhədlərin ciddiləşməsi, gediş-gəlişin çətinləşməsi nəticəsində əlaqələrin kəsilməsinə işarə edir, durnaların köməyi ilə doğma ellərə salam-dua göndərir:

⁶¹Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərənşr, 1936, s. 22.

*Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar!
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?*

*...Ərz eləyim, bu sözümiün sağıdır,
Yollarınız həramidir, yağıdır.
Şahin-şonqar sürbənizi dağıdır,–
Boyanarsız qızıl qana, durnalar!..*

*...Bir baş çəkin dərdiməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə.
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişana, durnalar!⁶²*

Maraqlıdır ki, Vidadinin təsirilə Vaqifin və Zakirin yazdığı “Durnalar” qoşmalarında da eyni ruh, eyni üslub gözlənilmişdir. Yəni özünəməxsus gözəllikləri ilə seçilən hər üç qoşmada dövrən, zamanədən giley, ayrılıqdan doğan kədər və qürbət motivləri üstünlük təşkil edir və mütləq İraq-Kərkük türklərinə salam-dua göndərilir, hal-əhval tutulur. Bu, həm də həmin şairlərin Vidadini ustad bir sənətkar kimi saydıqlarını, onun ədəbi üslub və seçiminə hörmətlə yanaşdıqlarını göstərir.

Bilirik ki, Vidadı yalnız az bir müddətə Gürcüstanda yaşamış, sonra isə öz ölkəsinə qayıtmış, yaxınları və doğmaları arasında ömür-gün keçirmiş, orada da ömrünü başa vurmuşdur. Yəni uzun müddət həqiqi qürbət və ayrılıq çək-

⁶²Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərənşr, 1936, s. 28.

məyən şairin yaradıcılığındakı bu qəriblik, kədər və nisgil motivləri həm də onun öz fitri şairlik üslubu və fərdi dünya-görüşündən doğan cizgilər kimi izah edilməlidir. Daha doğrusu, bu kədər, qəriblik və bədbinliyin klassik sufi-irfani poeziyadan qidalanması, Füzuli romantikasından su içməsi də mütləq nəzərə alınmalıdır.

*Dəli könül, gəl əylənmə qürbətdə,
Bir gün olur, vətən deyib ağlarsan.
Yadlar ilə ömür çürür həsrətdə,
Bir gün olur, vətən deyib ağlarsan...*⁶³

*Ey fələk, əlindən dad etməyimmi,
Sən məni dərdə bac əyləmədinmi?
Itirdin gözümdən yarü həmdəmi,
Taydan-tuşdan ixrac əyləmədinmi?*⁶⁴

Vidadinin klassik poeziya və xalq-aşıq şeirinin dayaq-ları üzərində möhkəmlənmiş məhəbbət və kədər lirikası gənc nəsildə dərin humanizm, insansevərlik və dogma yurda, vətənə bağlılıq duyğuları aşılır. Dərviş təbiətli, xoş xasiyyətli və incə qəlbli şairi ən çox narahat edən yaramaz və nadan adamların əhatəsində tək qalması, xəlqi və ümum-bəşəri ideallarla yaşayan insanın cəmiyyətdə təklənməsi, yalnız öz xeyrini güdənlərin hər yerdə başa çəkilməsidir. Vidadinin daima düşünən beyninin və vətənə, insana məhəbbətlə çırpınan ürəyinin məhsulu olan dəyərli əsərlərini

⁶³Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, s. 13.

⁶⁴Yenə orada, səh. 25.

ümumən romantik kimsəsizlik, mənəvi tənhalıq poeziyası kimi dəyərləndirmək olar.

*Vidadi xəstəyəm, günlər sanaram,
Dərd əhliyəm, qəm hərfini qanaram.
Qəriblikdə yada düşər, yanaram,
Aşna, yoldaş, yar, müsaib, ellər hey.*⁶⁵

Dərin bəşəri kədər, mənəvi kimsəsizliyin təsvir edildiyi, orijinal forma və quruluşu ilə seçilən, şərti olaraq qoşma-müstəzad adlandırdığımız aşağıdakı şeirə diqqət yetirək:

*...Dərdim çoxdur, birin doğru sanan yox,
Məgər bunda qəm hərfini qanan yox?!
Bir ah çəkib cigərindən yanan yox,
Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm.
Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,—
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.*

*... Vidadiyəm, təbib yaram bağlamaz,
Sinəm başın düyünləməz, dağlamaz.
Yad yağlar, sərin baxar, ağlamaz,
Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm.
Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,—
Gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm.*⁶⁶

⁶⁵Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 21.

⁶⁶Yenə orada, s. 32.

Vidadi canlı xalq dilindən məharətlə yararlanmış, xalq danışığı və düşüncə tərzinin, eləcə də atalar sözləri və zərb-məsəllərinin ədəbi dilə gətirilməsində də özünəməxsus xidmətlər göstərmişdir. Məsələn, aşağıdakı şeirdə qafiyə kimi seçdiyi “yaralanmış”, “paralanmış”, “qaralanmış”, “çaralanmış” və b.sözlər, fikrimizcə, nə Vidadiyə qədər, nə də ondan sonra bu dərəcədə uğurlu və yerində işlənmişdir:

*Ey həmdənim, səni qana qərq eylər,
Gəl, tərpətmə yaralanmış könlümü.
Ayrı düşmüş vətəndən, elindən,
Həmdərdindən aralanmış könlümü.*

*Könül verdik hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara.
Fələk saldı dürlü-dürlü odlara,
Şan-şan olmuş, paralanmış könlümü.*

*Qanlı yaşıım gündən-günə bollandı,
Axdı, axdı, sinəm üstə gölləndi.
Yenə qəm səməndin mindi, yollandı,
Heç bilmədim bərələnməmiş könlümü.*

*Gözüm yaşı gündən-günə fərq etsə,
Eyb etməyin, məni qana qərq etsə.
Rövşən etməz yüz min günəş bərq etsə,
Bu möhnətdə qaralanmış könlümü.*

*Vidadi xəstəyəm, çeşmim mərdümü,
Tərk elədim vətənim, yurdumu.*

*Çox təbibə şərh elədim dərdimi, –
Heç görmədim çaralanmış könlümü.*⁶⁷

Milli aşiq şeiri vəznində – hecada yazılmış bu qoşmanı oxuduqca istər-istəməz klassik ədəbiyyatımızın şeriksiz janrı olan əruzda yazılmış Füzuli qəzəllərini xatırlayır, bəzən hətta özümüzü unuduruq. Psixoloji ovqatı, ümumi ruhu, dərin fəlsəfi kədəri ilə Füzulinin romantik poeziyası ilə çox yaxından səsleşən bu qoşmanı dərd və kədərlə yoğrulmuş klassik qəzəldən yalnız vəznı, eləcə də sadə və aydın xalq dilində yazılması fərqləndirir. Dil və üslubundakı sadəlik, aydınlıq və oynaqıq şairin gəraylılarında da özünü göstərir:

*Könül səbrü qərar etməz,
Gedər yar olmayan yerdə.
Məhəbbət payidar olmaz
Vəfadar olmayan yerdə.*

*...Xuda, sən saxla, gəl, fərdi,
Çətindir yalqızın dərdi.
Pərişanlıq tapar mərdi,
Havadar olmayan yerdə.*⁶⁸

Maraqlıdır ki, S.Mümtaz bu şeiri qəzəllər bölməsində, ancaq dördlük şəklində vermiş və şairin XVI əsr şairlərindən olan Allahinin bir qəzəlinə nəzirə olduğunu göstərmişdir.⁶⁹

⁶⁷Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 25.

⁶⁸Yenə orada, s. 36.

⁶⁹Yenə orada.

Vidadi ilə Vaqifin deyişməsi – “səmimi, gözəl, təmən-nasız dostluğun və məsləkdaşlığın bədii ifadəsi olan” (Ə.Səfərli) bu şeirdə hər iki şairin dünyaya baxışı, fərdi yaradıcılıq psixologiyası və şəxsi xarakterləri üzə çıxır. Vaqif, həmişə olduğu kimi, həyatdan zövq almağa, dərd və kədərdən qaçmağa, gözəl və gözəllikləri sevməyə çağırırsa, Vidadi yenə bəşəri kədərin fəlsəfəsindən danışır, dünyanın yalnız dərd və ayrılıq məkanı olduğunu açıqlayır. Onu həmişə ağlayıb-sızlamaqda qınayan dostuna Vidadi belə cavab verir:

*Ağlamaq ki, vardır, məhəbbətdəndir,
Şikəstə xatirlik mərhəmətdəndir.
Əsli bunlar cümlə müriüvvətdəndir,–
Olsa ürəyində, betər ağlarsan.*⁷⁰

Bununla da öz əbədi dərdinin, ictimai kədərinin köklərini açır, əsil səbəblərini göstərir. “Deyişmə”nin başqa bir yerində Vaqifin yaşadığı, çalışdığı Qarabağ mahalı, oranın təbiəti və insanları haqqında yüksək fikirlər söyləyir. Həmin misralardan, eləcə də başqa əsərlərindən görmək olur ki, Vidadi dostu Vaqifin yanına, Qarabağa-Şuşaya dəfələrlə qonaq gəlmiş, görməli yerlərini gəzib-dolaşmış, heyran olmuşdur.

*Külli Qarabağın abi-həyatı,
Nərmü nazik bayatıdır, bayatı.
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,–
Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan.*⁷¹

⁷⁰Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz). II çap, Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 63.

⁷¹Yenə orada, s. 65.

Bu dəyişmədən həm də Vidadinin qoca yaşlarında daha çox bayatı yazdığı bəlli olur. Şairin bayatı yaradıcılığından mükəmməl formalı bir neçə cinas bayatısı dövrümüzə gəlib çıxmışdır. Maraqlıdır ki, başqa əsərlərində əsasən “xəstə Vidadı”, “şikəstə Vidadı”, yaxud “Vidadı xəstə” təxəllüsündən yararlanan şair bayatılarında “Vəli” təxəllüsünü işlətməmişdir. Fikrimizcə, cəmi 7 hecadan ibarət olan bayatılarda daha dolğun fikirlər ifadə etmək üçün ustad sənətkar bu üsula əl atmış, nisbətən az hecalı “Vəli” təxəllüsündən yararlanmışdır.

<i>Vəliyəm qanad ilə,</i>	<i>Şam yanar a yağ ilə,</i>
<i>Üz tutdum qan ad ilə.</i>	<i>Gəl, gözüm, ayağı ilə.</i>
<i>Xəyalım gedən yerə</i>	<i>Gəldi Vəli başına,</i>
<i>Quş getməz qanad ilə.⁷²</i>	<i>Gəlməyən ay ağ ilə.⁷³</i>

Vidadinin klassik üslubda yazdığı qəzəllərindən başqa müxəmməsləri də vardır. Vaqifin “Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir”, – misrasından da bəlli olur ki, şairin xeyli müxəmməsləri olmuşdur. Ancaq bu gün bizim əlimizdə Vidadinin iki müxəmməsi və bir müsəddəsi vardır. Birinci müxəmməsi, artıq xatırladığımız kimi, II İraklinin oğlu Levonun ölümünə yazmışdır. İkincisi isə Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin öldürülməsi münasibətilə yazdığı, “Müsibət-namə” adıyla tanınan əsəridir. Müxəmməs (beşlik) formasında yazılmış, 28 bənddən ibarət olan bu əsəri poema, yaxud mənzumə adlandıranlar da vardır. Bizə məlum olan yeganə müsəddəsi (altılıq) “Belə qalmaz” rədifilə bağlanır.

⁷²Vidadı. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redaktoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004, s. 40.

⁷³Yenə orada.

1780-ci ildə yazılmış “Müsibətnamə” real tarixi hadisələri əks etdirən, XVIII yüzil Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının bədii mənzərəsini yaradan əsər kimi çox dəyərlidir. Vidadi şəxsən tanıdığı, dövrünün ağıllı və ədalətli hakimlərindən biri olan Hüseyn xanın xaincəsinə öldürülməsini təkcə bir bölgə, xanlıq üçün deyil, ümumən bütün ölkə üçün ağır itki sayır.

Müəllif konkret tarixi hadisələri ümumiləşdirib, hər bir sosial-mənəvi faciənin fonunda ictimai bəlalарın kökünü araşdırmaqda dahi sələfləri Xaqani, Nizami və Füzuliyə yaxınlaşır. Hacı Əbdülqadirin öz qardaşı oğlunu məhv etmək üçün ən müxtəlif üsullara əl atmasını, ən yaramaz və xəyanətkar adamlarla əlbir olmasını təsvir etməkdən öncə, şair öz könlünə müraciət edir, bu kimi hadisələrdən ibrət almağa çağırır:

*Gəl, könül, bir ibrət al, bu gərdişi-dövrənə bax,
Cami-heyrətdən dəmi məxmur olub məstanə bax.
Tut təfəkkür damənin, bir dəm dili-heyrənə bax,
Kimsəyə qılmaz vəfa bu dəhri-bipayanə bax,
Olma məmurinə rağib, axiri-viranə bax.*⁷⁴

Yeri gəlmişkən, Xaqaninin məşhur “Mədain xərabələri” qəsidəsi də məhz bu cür başlayır:

*İbrətlə bax, ey könlüm, bu aləmə gəl bir an,
Eyvani-Mədaini ayineyi-ibrət san.*⁷⁵

⁷⁴Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). Bakı: Azərnəşr, 1936. s. 77.

⁷⁵Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1956, s. 239.

Eyni zamanda, Xaqaninin “Şiniyyə” adı ilə tanınmış “Bəhr-ül-əbrar” və dahi Füzulinin ona nəzirə olaraq yazdığı “Ənis-ül-qəlb” adlı qəsidələrinin də Vidadinin bu mərsiyəsinə təsiri ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu, Vidadinin farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də yaxından tanışlığını, ölməz poeziyasının çoxəsrlik tarixi ədəbi ənənələr üzərində yüksəldiyini göstərir. Yeri gəlmişkən, bu, bizə qədər də bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmiş, şairin qəzəl və müxəmməslərində Xətayi, Füzuli və Saibin təsirini görənlər olmuşdur.⁷⁶

Müxəmməs formasının çətinliklərinə baxmayaraq, şair tarixi hadisələri vahid süjet əsasında inkişafda vermiş, təbii epik lövhələr, canlı və inandırıcı bədii obrazlar yaratmışdır. Əli qılınc və qələmli dövlət xadimi Hüseyn xanın öz əmisi Hacı Əbdülqadir ilə mübarizəsi, xalq nağıl və dastanlarımızdakı kimi, xeyirlə şərin mübarizəsi, haqqın-ədalətin zülm və zalımla əbədi savaşı səviyyəsinə qaldırılmışdır. Əsərdə Hüseyn xan ağıllı, mərd, nəcib və səxavətli bir şəxsiyyət kimi təsvir olunur. Elə ilk misralardan onun əsil müsbət və parlaq xarakteri cızılır:

*Noldu gör ol sərvəri-dövrən, əmiri-möhtərəm,
Mənbəi-cudü səxavət, mədəni-lütfü kərəm.
Mərdi-meydan, əhli-irfan, sahibi-tiğü qələm,
Ərseyi-rəfətdə, guya kim, tikilmiş bir ələm,
Hakimi-Şirvan, Şəki, yəni Hüseyni-xanə bax.*⁷⁷

⁷⁶Vidadi. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redaktoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004, s. 10.

⁷⁷Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz). Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 77.

Poemada Hüseyn xanla onun qatili Hacı Əbdülqadir-dən başqa, XVIII əsr Azərbaycan xanlarından İbrahim xan, Fətəli xan, Hacı Məhəmməd xan, Ağası xan və b. adları çəkilir. Şair yaşadığı əsrin ictimai-siyasi ziddiyyətlərini diqqətlə araşdırır, ayrı-ayrı xanların öz şəxsi və bölgə maraqları uğrunda qoşun çəkib döyüşmələrini ürək ağrısıyla təsvir edir, bu zaman ümumxalq və vətən mənafeyinin unudulmasından, sadə və məzlum insanların əzab-əziyyətlərindən çox narahatlıq keçirir. Əsərdə şərin, bəlanın və xəyanətin bədii təcəssümü kimi verilmiş Hacı Əbdülqadir hakimiyyət və rəyasət uğrunda öz doğma övladına belə zülm edən, “cahanın fitnəsi, şeytani” adlandırılır. Poemanı öz könlünə müraciətlə başlayan şair özünə müraciətlə də sona çatdırır, təsvir etdiyi hadisələr haqqında fikirlərini yekunlaşdırır, bütün günahların dövranda, fələkdə olması qənaətinə gəlir.

*Böylədir dövrən işi, hər gündə bir al eyləmiş,
Aqili nadan ilə pəjmürdə əhval eyləmiş.
Üz verib namərdə, hərdəm mərdi pamal eyləmiş,
Ey Vidadi, gəl ki, bu heyrət məni lal eyləmiş,
Gör nələr qıldı fələk Müştəq tək insanə bax.⁷⁸*

Bütün ədalətli və yurdsevər insanların arzu və istəklərini əks etdirən, xalqın taleyini düşünənlərin ürəyindən xəbər verən bu lirik-epik dastanı, doğrudan da, “əsrin ictimai ədalətsizliklərinə qarşı yazılmış bir ittihamnamə”⁷⁹ adlandırmaq olar.

⁷⁸Yenə orada, s. 81.

⁷⁹Vidadi. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redatoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004, s. 11.

Vidadinin yuxarıda adını çəkdiyimiz yeganə məlum müsəddəsi (altılıq) barədə də bir neçə söz demək istərdik. “Belə qalmaz” rədifilə bağlanan bu müsəddəs həm özünə-məxsus formasına, həm də ümumi məzmun və ideyasına görə şairin başqa əsərlərindən az da olsa fərqlənir. Bütün əsərlərində həyatda yalnız dərd və ələmlər görən qoca şair sanki birdən silkinib ayılır, ağlayıb-sızlamaqdan bir şey çıxmayacağını dərk edir və özü-özünə və oxucusuna ürək-dirək verir, ümidini itirməməyə, ruhdan düşməməyə səsləyir:

*Gəl, çəkmə cahan qeydini sən, can belə qalmaz,
Qan ağlama çox, dideyi-giryan belə qalmaz.
Gül vaxtı keçər, seyri-gülüstan belə qalmaz,
Hər ləhzə könül xürrəmü xəndan belə qalmaz,
Bir cam yetir, saqi, bu dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz.⁸⁰*

Bu, o demək deyil ki, Vidadi şeirdə öz üslubuna, poetik stixiyasına qarşı çıxır. Burada da, həmişə olduğu kimi, ictimai sarsıntılardan doğan bəşəri kədər, cahanda heç nəyin əbədi olmaması təlqin edilir. Sadəcə olaraq, başqa əsərlərindəki kimi, şair bu dəyişmə və inqilablardan çox da üzülməməyi, həyatın hər cür dəyişiklik və sınaqlarına hazır olmağı, bir növ, bütün çətinliklərə laübalı-məcnunənə yanaşmağı məsləhət görür. Hətta ümitsizlik və etibarsızlıqdan danışılan misralar olsa da, şeirin ümumi ruhunda orta yüzillər poeziyasına xas irfani-fəlsəfi bir laqeydlilik, etinasızlıq və eyni zamanda barışmazlıq meyli duyulmaqdadır:

⁸⁰ Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). Bakı: Azərənşr, 1936. səh. 55.

*Sultani-cahan olsa, gedər, canə inanma,
Bir gün pozulur, şövkətü divanə inanma,
Çün baqi deyil, mülki-Süleymanə inanma.
Gər aqıl isən, gərdişi-dövrənə inanma,
Bir cam yetir, saqi, bu dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz.*⁸¹

Klassik müsəddəslər kimi altı bənddən ibarət olan bu şeirin bütün bəndləri dərvişsayağı-rindanə ruhda olan iki eyni misranın təkrarı ilə sona çatır. Bu misralarda uzun ömür yaşamış, həyatın hər üzünü görmüş, bütün çətinlik və sarsıntılarına sinə gərmiş qoca şairin məğrur şəxsiyyəti, həyat və cəmiyyət haqqında müdrik fəlsəfi düşüncələri boy göstərir.

Burada Vidadinin ənənəvi şeirin forma və strukturunda dəyişiklik-yenilik etmək bacarığı haqqında da ayrıca danışılmalıdır. Məsələn, sayca az olan qəzəlləri içərisində maraqlı və yadda qalan rədif-qafiyələrlə bağlanan qəzəlləri vardır. "Gəlmiş-gəlməmiş", "Olmuş-olmamış", "Görmüş-görməmiş" kimi orijinal, eyni zamanda, sadə, oynaq və koloritli rədif-qafiyələrlə süslənmiş qəzəlləri bu baxımdan diqqəti çəkir.

*Sanma, ey dust, sən tək afət, canə olmuş, olmamış,
Gözlərin tək nərgisi-məstanə olmuş, olmamış.
Demə kim, görmüş cahan şəm`i-cəmalın tək çıraq,
Ya ona canım kimi pərvanə olmuş, olmamış.*⁸²

⁸¹Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edən: S.Mümtaz). Bakı: Azərnəşr, 1936, s. 55.

⁸²Molla Vəli Vədadi. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, s. 43.

“Gördüm” rədifli bir qəzəlində isə şair bir müddət dünyanı dolaşmasından, yaxşı-yamana tamaşa etməsindən və bəzi nəticələr çıxarmasından söz açır, “əkabirlərdə himmət, aşinalarda sədaqət olmamasından” gileylənir. Vaqifin ömrünün son günlərində yazdığı “Görmədim” rədifli məşhur müxəmməsinin Vidadinin bu qəzəliylə səsləşən cəhətləri çoxdur. Onu da deməliyik ki, bu şeirlərdən hansının öncə, hansının isə sonralar onun təsiri ilə yazıldığı dəqiq bəlli olmasa da, fikrimizcə, Vidadini qəzəlinin öncə yazıldığını demək daha inandırıcıdır.

*Şəha, müddət cahanı mən də gəzdim, dərbədələr gördüm,
Tamaşa eylədim yaxşı-yamanı, xeyrü şər gördüm.
...Səxavət olmayan kəsdə şücaət fe`li nadirdir,
Kərəmsiz kimsəni hər yerdə gördüm, bihünər gördüm.
Əkabirlərdə himmət, aşinalarda sədaqət yox,
Vəfa kuyin dolandım, mütləqə yox bir bəşər gördüm.⁸³*

Vidadinin şeir texnikasından danışarkən, əksər cüng və qaynaqlarda yer alan bir qəzəl-müstəzadından da burada söz açmalıyıq. Demək olar ki, Vidadini yaradıcılığında özəl yer tutan bu şeir formaca olduğu kimi, ümumi daxili ovqat və ruhuna görə də şairin başqa əsərlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki, burada Vidadiyə xas həmişəki bədbinlik və sınıqlıqdan əsər-əlamət yoxdur; baharın, Novruzun gəlişiylə təbiətin oyanması, təzələnməsi şair qəlbini ehtizaza gətirir, onu sevinib-şadlanmağa səsləyir. Bəlkə də gəncliyində yazdığı bu şeirin son beytində həmişəki kimi, “xəstə

⁸³Molla Vəli Vidadini. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, s. 57.

Vidadi” təxəllüsü işlənməsəydi, onun daha çox Vaqif qələminin məhsulu olduğunu düşünmək olardı.

*Novruzı-bahar oldu, cahan tazə-tər oldu,
Rəf oldu ələmlər.
Dağıldı bu şadlıq xəbəri, dərbədər oldu,
Yandı oda qəmlər.
...Göydən yerə yağdı nə gözəl şəbnəmi-rəhmət,
Bitdi güllü lalə.
Xoş nəğmələrib bülbüli-şeyda ötər oldu,
Açıldı irəmlər.⁸⁴*

Yuxarıda haqqında danışdığımız qoşma-müstəzad da quruluş və forma baxımından Vidadi qələmindən çıxmış özünəməxsus şeirlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Bundan başqa, şair təcnis və maddeyi-tarixlər də yazmışdı ki, öz dövründə bunlar da çox məşhur olmuş, oxucular arasında geniş yayılmışdı. Bütün bunlar bizə Vidadinin sıradan bir şair olmayıb zəmanəsinin qələm adamları arasında sayılıb-seçilən, hörmət olunan, arxasınca gedilən ustad bir sənətkar olduğunu deməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Molla Vəli Vədadi. Şeirlər (Toplayıb tərtib edəni: S.Mümtaz). II cəp, Bakı: Azərnəşr, 1936.
2. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. (Transliterasiya və tərtib edəni, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi: R.Qənbər qızı). Bakı: Elm, 1978.

⁸⁴Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, s. 63.

3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1960.
4. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. II c. (Toplayanı və tərtib edəni: H.Ə.Qayıbov). Bakı: Elm, 1989.
5. M.Y.Nersesov (Qarabaği) . Kitab-e məcmue-ye divan-e Vaqif və sair müasirin. Teymurxanşura, 1856.
6. A.Berje. Məcmueyi-əş`ari-şüərayi-Azərbaycan. Leypsiq, 1858.
7. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri (Tərtib edəni və redaktoru: H.Araslı). B.1939; B.1957; B.1977.
8. Vidadi. Əsərləri (Ön sözün müəllifi və redaktoru: Ə.Səfərli). Bakı: Öndər, 2004.
9. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957.
10. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1956.

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ YERİNƏ.....	3
“BAĞDADDAN DOĞAN GÜNƏŞ”.....	4
FÜZULİNİN DOĞUM TARİXİ DOĞRU DEYİLDİR... ..	20
MƏCNUN – TANRI SEVGİSİ.....	36
FÜZULİ DİVANLARININ “DİBAÇƏ”LƏRİ KLASSİK NƏSR ÖRNEKLƏRİ KİMİ	52
FÜZULİNİN MƏKTUBLARI – ƏDƏBİ-TARİXİ QAYNAQLAR KİMİ.....	65
AXUNDZADƏ VƏ FÜZULİ.....	84
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ FÜZULİ POEZİYASI	117
FÜZULİ POEZİYASI M.Ə.RƏSULZADƏNİN GÖZÜYLƏ	141
NİGARİ LİRİKASINDA FÜZULİ TƏSİRİ	157
NATƏVANIN FÜZULİYƏ BİR NƏZİRƏSİ HAQQINDA	173
SÜRURİNİN BİR QƏZƏLİ HAQQINDA	189
NƏSİMİ VƏ FÜZULİNİN TÜRK DİVANLARINDA SƏSLƏŞƏN BƏZİ MƏQAMLAR	198
ORTA YÜZİLLƏR MÜHACİR ŞAİRİMİZ HAMİDİ DİVANININ YEGANƏ AVTOQRAF NÜSXƏSİ	223
“HƏDİQƏTÜS-SÜƏDA”DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ POETİK FİQURLAR HAQQINDA.....	233
FÜZULİNİN FARS DİVANININ DİBAÇƏSİ HAQQINDA.....	243
ŞAH İSMAYİL XƏTAYİ	253
FÜZULİ YARADICILIĞI ƏLYAR SƏFƏRLİNİN ARAŞDIRMALARINDA	281
VİDADİ POEZİYASI VƏ FÜZULİ KƏDƏRİ.....	299

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor *Nadir MƏMMƏDLİ***

Çapa imzalanmış **01.05.2018**
Şərti çap vərəqi **20,5**. Sifariş № **307**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj: **300**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.